

Erdélyi Magyar Adatbank – Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékh

Péter I. Zoltán

SZECESSZIÓS ÉPÍTÉSZET NAGYVÁRADON

**Nagyvárad
2011**

Partiumi füzetek

66

Erdélyi Magyar Adatbank – Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság

Péter I. Zoltán
SZECESSZIÓS ÉPÍTÉS ZET NAGYVÁRADON

Péter I. Zoltán

SZECESSZIÓS ÉPÍTÉSZE NAGYVÁRADON

Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság

Varadinum Script Kiadó
Nagyvárad, 2011

A sorozatot szerkeszti
DUKRÉT GÉZA

Szöveggörrektúra
MIHÁLKA MAGDOLNA

Fényképezte
DUKRÉT GÉZA
VOITICSEK ILONA

Fedőlapon: Fekete Sas-palota (napjainkban).

Hátlapon: Fekete Sas Szálloda,

Központi Takarékpénztár, Stern-palota.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
PÉTER, ZOLTÁN I.

Szeccszíós építészet Nagyváradon / Péter I. Zoltán. –
Oradea: Varadinum Script, 2011

ISBN 978-606-8307-07-7

72(498 Oradea)

Készült a

és a Nagyváradai Evangélikus-Lutheránus Egyház
támogatásával

Készült a nagyváradai LITERA PRINT nyomdában.

Tel.: 0732-115.445; e-mail: literaprint@gmail.com

ELŐSZÓ

A szecessziós stílust fénykorában, de azt követően is jó ideig, igen sok bírálat érte, akárcsak a barokkot a maga korában. Valamikor 1750 után kezdik a barokk stílust szabályellenesnek, jó ízlésbe ütközőnek nevezni, amikor már megjelent a klasszicista építészet a maga egyszerű geometriai formáival. E tiszta formák alkalmazása az építészeti újrakezdés megfelelő alapjának tűnt a barokkot bírálók szemében, hiszen a klasszicizmus nem kötődött a múlt meghatározott stílusaihoz. Idővel azonban eltűnt a barokk elnevezésének ez a pejoratív jellege, és ma már senki sem kérdőjelezi meg e stílus értékeit.

Nagyjából hasonlóan alakult a szecesszió sorsa is a 20. század hajnalán, amikor a történeti stílusok tagadása mellett, az építészet társadalmat a gyökeres megújulás óhajtása vezérelte. Az új stílustörekvéseket a szecesszió gyűjtőfogalmával szokták jelölni, annak ellenére, hogy ez nem egy egységes stílus. A szecesszió híveinek felfogásában ugyanis csupán a történeti stílusok tagadása a közös, a továbblépést azonban többféleképpen képelték el. Amit a mindennapi használatban szecesszióknak nevezünk, az tulajdonképpen e stílus egyik irányzata által bőven alkalmazott díszítés. Erre mondták a szecesszió bírálói azt, hogy miközben a történeti stílusokra jellemző épületdíszek a szerkezetből adódnak, s éppen ezért szervesen hozzátartoznak az épülethez, addig a szecesszió esetében a díszítések falakra applikáltak, amelyek többsége nyugodtan leszedhető, anélkül, hogy az épületben kárt okoznának. Ma már több mint egy évszázad távlatából nem kérdőjelezhető meg a szecessziós stílus létjogosultsága, illetve az, hogy az ebben a stílusban alkotó, valóban tehetséges építőművészek nem feledkeztek meg az alaprajz fontosságáról, miközben korszerű funkcionális és szerkezeti megoldásokat követtek, ugyanakkor függetlenek voltak az alkalmazott ornamentikától.

A magyar nemzeti szecessziós építészet legnagyobb alakja kétségtelenül Lechner Ödön volt. Követőinek több csoportja alakult ki, akik kezdetben mesterükhöz megtévesztésig hasonló alkotásokat hoztak létre, majd a 20. század első évtizedének derekától, saját felfogásuk irányában haladtak tovább, különálló jellegzetességekkel.

Külön csoportot alkottak az úgynevezett „fiatalok“, Kós Károly, Thoroczky Wigand Ede, Zdrumeczky Dezső és társaik, akik Erdély népi építészetének szépségeit tárták fel.

Kós Károly önéletrajzából azt a részt idézzük, melyben a lechneri szecessziót a népi alkotások tanulságaira alapozó csoport – ha úgy tetszik a szecesszió népi gyökerekből táplálkozó irányzatát hasznosító építészek – munkásságával hasonlítja össze.

„Az építészetnek keresnie kellett a maga – az új társadalom új igénylésével ekoivalens – új kifejezését: stílusát. A múlt század [a 19. század – sz. m.] anakronisztikus stílus-visszakérdésétől: az eklektikától való elszakadásnak és az új stíluskeresésnek forradalmi megnyilvánulása, a szecesszió a Nyugat különböző kultúrterületein különböző úton-módon igyekezett a problémát megoldani. Magyarországon a századforduló idején a zseniális Lechner Ödön alkotásaiban vélte a maga célhoz vezető útját megtalálni, illetőleg már-már elkönyvelte a maga győzelmét is az új magyar társadalom új művészeti igényét kielégíteni hivatott lechneri magyar építőstílus alkotásaiban.

Lechner Ödön nemzeti stílusalkotó kezdeményezésének országos, sőt országon túli hatalmas és szinte túl hangos sikere – melyet a magyar sajtónak és közönségnek (beleértve az építészeket is) túlnyomó többsége a magyar építőstílus megvalósításának hirdetett, és már-már a hivatásos kritika és az illetékes hatóságok is annak ismertek el – tekintélyes építészkontársainak egy részét is követőivé csábították (Komor Marcell és Jakab Dezső, Bálint Zoltán és Jámbor Lajos, Sebestyén Artúr, Baumgarten Sándor, Körössy Albert Kálmán, Baumhorn Lipót stb.), akik többé-kevésbé sikerült nagyszabású alkotásaikkal nemcsak Budapesten, de vidéken is terjesztették és népszerűsítették a »magyar stílus« divatját.

Jórészt Lechner Ödön hatása alatt kezdték meg építőművészi alkotó tevékenységüket a mester után következő – az én korosztályomat megelőző – építészgeneráció legtehetségesebbjei is (Lajta Béla, Lechner Jenő, Pogány Móric, Vágó József, Árkai Aladár, Medgyaszay

István), de éppen ezek, fejlődésük folyamán előbb-utóbb mindannyian elhagyva a mester útját, attól különböző más és más utakon keresték a korszerű magyar építészeti stílusváltozat kialakításának lehetőségeit. [...] Hogy éppen a mester legtehetségesebb tanítványai tértek le a lechneri stílusalakítás útjáról más utakra, annak indokolható oka valószínűleg annak a valóságnak felismerése, hogy ti. a lechneri út egy nem fejleszthető kezdés, zsákutca, kiegyenlíthetetlen ellentmondás, zseniális, de téves kísérlet, mely abban vélte megtalálni a probléma megoldását, hogy idegenből (India, Bizánc, francia reneszánsz) átvett történelmi stílusú (eklektikus) épületkompozícióit (tagozatait, homloksíkjait) egyszerűen magyaros népi textilmotívumokkal díszítette. Hogy ez az út hatalmas tévedés volt, azt élete végén nyilván maga a mester is beismerte, amikor megtagadva stílusalkotásába vetett addigi hitét, utolsó nagyszabású (pályázaton első díjat nyert) alkotását, a Ferenc József emléktemplom tervét szintiszta történelmi román stílusban készítette el. Lechner Ödön »magyar stílus«-a aztán tehetségtelen utánczók és kontár pallérok kezébe kerülve hamarosan és teljes egészében hitelét veszti...

A mi korosztályunk, pontosan és szorosan a mi műegyetemi három évfolyamunkból összeverődött parányi csoportunk – amikor még senki sem merte nyíltan megtagadni Lechner Ödön magyar stílusalkotásának helyességét – már nem került a mester hatása alá, de már hallgató korában sem vállalta a lechneri zsákutcát, hanem azt a másik utat (melyre sajtószerű módon maga Lechner is rámutatott tanulmányában: »A magyar nemzeti stílus igenis megvan a magyar népnél. Ezt a népstílust meg kell tanulnunk, ki kell tanulnunk szabályait, bele kell mélyednünk sajátos szellemébe, hogy belevigyük a mai kor fejlettebb, sőt monumentális építő feladataiba.«), azt az utat választotta, melyen Bartók és Kodály keresték és megtalálták a korszerű zeneművészet magyar változata kialakításának egyetlen lehetőségét, illetve azt az utat, melyen az én időmben az angol Baillie Scott, a skót Mackintosh, az amerikai F. L. Wright, a finn Gesellius-Lindgren-Saarrinen triász közelítették meg építészetük nemzeti stílusproblémájának megoldását: a nemzeti múlt hagyományaira és a még élő népi alkotásoknak tanulságaira alapozott úton.” (Kós Károly: Életrajz. 1991. 52–55. p.)

A szecesszió meghatározó szerepet játszik az európai stílusváltások közismert menetében, ezért a következő fejezetben vázlatosan ismertetjük a szecessziós építészetet megelőző stílusok váradi vonatkozásait.

A nagyváradai szecesszió nem vonatkoztatható el az európai, illetve magyarországi hasonló stílusirányzatoktól, emiatt betekintünk kontinensünk hasonló stílusú építészetébe is. Külön fejezetet szántunk a szecesszió nagyváradai térnyerésének, illetve az itt alkotó építészek munkásságának. Részletesen ismertetjük a legjelentősebb váradai szecessziós stílusú épületeket, hangsúlyt fektetve építéstörténetükre.

Kutatásaim során örömmel fedeztem fel a *Nagyvárad* folyóirat 1906. május 9-i számában ifj. Rimanóczy Kálmán *Új ízlés az építésben* című cikkét, amely azt bizonyítja, hogy Nagyvárad talán legsokoldalúbb építész szakembere nemcsak tehetséges tervező, szakmailag jól képzett, gyakorlott kivitelező építész-mérnök, hanem egyben az építőművészet megújításának elkötelezett teoretikusa is volt. Ez utóbbi kevésbé ismert. Ezért is közöljük teljes egészében az ifj. Rimanóczy Kálmán szakmai hitvallásának is felfogható cikket.

„A középkorban a nagy mesterek alkotásait a középkori népek szellemi arculata irányította és éppúgy megvonta azokat a kiterjedő határokat, melyek között az ő hatalmas egyéniségük mozoghatott, mint ahogy a mai kultúra, a változott életviszonyok a technika haladása, az ipar és kereskedelem erős kialakulása és a mindennek fölé emelkedő demokratikus szellem az építőművészetet is újabb feladatok elé állította.

A XIX. század, mely a műtörténelem szorgos tanulmányozásában, a tradíciók szigorú ápolásában és követésében az unottsáig megismételte a ránk maradt műformákat és gondosan óvakodott minden újítási törekvéstől, követett irányzatával természetszerű előidézője lett a legújabb kor építőművészeti reakciójának. S ez a reakció a legnagyobb realizmussal indult el harci és hódító útjára, sarki tételiül fogadván el mindenben a szükségszerű célszerűséget. Különös gondot fordított az anyagok ismertetésére és természetüknek megfelelő alkalmazására, az új formákat pedig szerves összhangba iparkodott hozni a belső maggal: a szerkezettel, amelynek nemcsak jónak, szilárdnak és helyénvalónak kell lennie, hanem olyannak is kell látszania.

A modern építőművészet az új feladatokhoz új ideákat keresett, s a fősúlyt a tömegek széles koncepciójú kezelésére, azok harmonikus elosztására, továbbá a belülről kifelé való logikus fejlesztésére és a festői hatásra kívánta fordítani. S ha mindezekhez még hozzáadjuk a hangulatos, lágyan elmosódó, majd erősen kiemelkedő hullá-

mos vonal és falsík kezelést; a belső és külső architektúrában a legapróbb részletig kiterjedő, egységes összekapcsolásra irányuló törekvést; az alkalmazott anyagok megmunkálási technikájában és formai kiképzésében a természetes igazság érvényre juttatását; a hamis elváltotatások és csalódásokra alapított hatások kerülését; ornamentikájában a természet és a lüktető élet valóságainak átültetését az absztrakt építészetbe, úgy kellőképpen körvonalaztuk a modern ízlést.

Az ipar és kereskedelem fejlődése új életerős törekvést indított meg, s az építőművészetben u. n. üzletház stylust nemcsak eredményezte, de szükségelte is egyúttal. A nagy nyílású kirakatok s az ezek fölé emelt több emeletsor ablakosztásainak nyugtató hatását az esztetikával kellett összhangzásba hozni. A modern technika és higiénia bevonásával alkotott célszerű beosztások a választott szerkezetek jósága és biztonságának logikus érvényre juttatása mellett a művészi feladatot főképpen az határozza meg, hogy a formai kezelés az anyag természetének megfelelően, a kifejezés mérvében pedig a lényegesnek szem előtt tartásával művészi mérséklet gyakoroltassék. Az új társadalom kialakulása viszont a lakóház új megoldásához vezetett. A patriciusok és koldusok helyét a munkás polgári középosztály foglalta el, melynek műízlésével az otthon iránti szeretete is lépést tartva fejlődött. A támasztott igények különfélesége a legegyszerűbb eszközök alkalmazása mellett is egészen új művészi feladatok elé állította az építőművészeket. Tiszta és fejlettebb látást követelt az alaprajzi beosztásoknál; a célszerűségi, kényelmi s a modern egészségügyi szempontok erős figyelembevételével s az anyagi eszközök kellő arányítása mellett, a súlypontot a belső kiképzésre kívánta fordítani. Ennek egyenes következménye lett a külső architektúra mérsékelt egyszerűsége, mely a beosztást kiképző ritmikus tömegelosztásával s az építési anyagok természetének megfelelő biztos és öntudatos kezelése által közvetlenségével hatott.

A lakóház építésének modern művészete egységes koncepcióból indult ki, s hol csak skiccszerűen kontúrozza, hol pedig széles ecsetkezeléssel pompás forma- és színhatásban állítja elének a részleteket. A modern ízlés azonban, mint jobbára minden újítás a maga kiforatlanságában ma még a legnagyobb szertelenségeket, és igen sok esetben esztetikailag el nem fogadott túlhajtásokat és eredetiség hajhászatot mutatja. S ennek a legpregnánssabb oka elsősorban is az az elkeseredett élet-halál harc, melyet a tradícióknak mai napig is hűséges ápolói, a minden újítástól tartózkodó öregek, a fiatal mes-

terek szinte forradalmi törekvésével szemben vónak, s amely küzdelem a reakciót is a legélesebb szélsőségekbe kergeti. A két áramlat közül az egyik nem akar újat alkotni, csak amit már jónak és szépnek elfogadtunk azt jobban csinálni. Az újítók a változott irányú kultúra és a mai életviszonyok esztétikai kívánalmainak kielégítését abban az emelkedettebb szellemben akarják megtalálni és szolgálni, melyben a tradícióktól magukat függetlenítve, saját kultúrlelkükből merítenek új ideálokat és az új anyaghoz, új szerkezetekhez új formákat is teremtenek. Ennek a tagadhatatlanul jogos és helyénvaló új irányzatnak sikerét, művészeti szempontból a szó legnemesebb értelmében vett hús és vérré válását azonban csakis az biztosíthatja, ha minthogy kevés számban most is vannak, úgy a jövőben is lesznek szolgálatában olyan igazi zseniális építőművészek, kiknek erős egyéniségét kijelölt útjából semmiféle maradi felfogásnak áramlata el nem téríti.

A mai kor sok tekintetben bürokratikus szelleme másik nagy akadálya a mai építőművészeti irány egészséges, szabad fejlődésének. Pedig igazi művészet csak szabad szellemű művészek által gyakorolható.

A nagy németek baurathjai mind megannyi tudósok lehetnek, de voltaképpen vér és lélek nélküli alkotások az övéik és művészi példaadásra nem alkalmasak. Bármerre, ha mihozzánk tekintünk is, mindenütt láthatjuk, hogy a hivatásos mesterek professzorokká lesznek, s ebben a minőségükben vagy felélik a saját művészi erőiket, vagy irtóhadjáratot indítanak minden újítás ellen.

A műegytemek sem azt a célt szolgálják, hogy a technikai tudás terjesztése mellett a művészet templomaivá is legyenek és inspirálják az igazi tehetségeket, hanem kevés kivétellel építőhivatalnokokat nevelnek. Ezek aztán, ha az életbe kilépnek, a kenyérért kell dolgoz-
zanak és vagy állami hivatalnokok lesznek, vagy vállalkozókhöz kerülnek, amely helyzetekben pedig a legerősebb művészi hajlamaik is még jobban, sőt teljesen visszafejlődnek. A magánépítészeknek viszont olcsón és gyorsan kell dolgozniuk, s csak igen ritka, kiváltságos esetekben nyílik alkalom ezeknél is művészi invenciók kialakulására. Az idő és a pénz kérdése a mai generációnak legnagyobb erőpróbájú tényezője, lépten-nyomon elébe áll annak a megkívánt művészi törekvésnek, hogy az építőművész újra és ismételve, zavartalanul átgondolhassa leendő alkotását s az első vázlattól az utolsó részletig egységes művészi formában olyképpen állíthassa elénk, mely az ő tudásának a legjobban megfelel.

Az egységes fejlesztés irányítására és ápolására elsősorban a mesteriskolák vannak hivatva. Az osztrák Wagner ezelőtt 12 évvel állott elő programjával, s ma már erős a fiatalok gárdája körülötte – a fiatal Olbrich befolyása az egész Németországra kiterjedt, ahol különben erősen nemzeti alapon indult meg az új irány kultiválása. Nálunk e téren még semmi sem történt. Pedig például a magyar díszítő motívumok eredeti és népies zamatját egy igazi művészlélek már régen megérezte és számos kiváló alkotásában megszólaltatva, be is bizonyította, hogy művészi szempontból a magyar díszítő motívumok a továbbfejlesztésre mennyire kiválóan alkalmasak. Hiábavaló azonban a kartársak elismerése, és egy fiatal nagy gárda lelkesedése a szerény poétalelkű mester iránt, ha mindezidáig elmaradt részére a kormányhatósági támogatás, hogy egy mesteriskola élén rendszeres és iránytszabó hasznos munkásságot kifejthessen. Első nagy művésziünk, Lechner Ödönre is ráillenek a zseniális porosznek, Bruno Möhringnek kemény szavai: »der Künstler ein Fürst war im seiner Welt und kein Knecht!« [Szabad fordításban nagyjából azt jelenti: a művész a maga világában fejedelem és nem szolgál.]

A modern ízlés egészséges kialakulásának akadályaként még a felburjánzott dilettantizmust említhetjük meg, amely talán egyetlen korszakban sem jutott olyan hatalomhoz, mint éppen napjainkban. Szinte elszomorítóak a városok utcásorai, melyek gipszházai között, mint a magasra nőtt gyom között csak elvétve jutott hely művészi becsű alkotásokra. De ez ne vezesse félre tisztalátásunkat, s emiatt még ne törjünk pálcát a tradíciókat legtöbbször ez alapon védelmezőkkel egy sorban az új irány felett, hanem bízzunk abban, hogy a gyomok, a stylkorumpálók kiírtásához hozzá fog segíteni a társadalom minden rétegébe beszívódó műízlés ereje.”

Végezetül megállapítható: Nagyvárad épített öröksége aránylag igen gazdag szecessziós építészeti emlékekben, s ezen ingatlanok nagy többsége műemléki védettség alatt áll. Az már más kérdés, hogy egy részük nincs értéküknek megfelelően karbantartva, állaguk leromlott, mielőbb szakszerű, hiteles, hathatós restaurálást, felújítást igényelnének.

A szecesszió bizonyos szempontból a modern építészet előfutárának is tekinthető, amely csakhamar az egyszerű, geometrikus formát, a dísztelen, sima homlokzatot hozta létre. Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy az első világháborút követően, a mértani szigort szem előtt tartó funkcionalista ra-

cionalizmus, vagy az organikus racionalizmus – amely architektúrájában az egyenes vonal tisztaságát és az ívek dinamizmusát alkotta meg, miközben az új anyagokat a természetből vett anyagokkal kombinálta – jegyében született modern építészet, szinte alig hagyott nyomot maga után Nagyváradon. De mindez már egy másik tanulmányt igényelne...

A SZECCESSZIÓS ÉPÍTÉSZET NAGYVÁRADI ELŐZMÉNYEI

Több mint 900 éves történelme során Nagyvárad számos ostromnak, támadásnak volt kitéve. Ezek többségükben a város teljes pusztulásához vezettek. A helybelieknek mindig volt, hitük, akaratuk, erejük ahhoz, hogy újjáépítsék városukat. Megtörtént, hogy az újjáépítés egyben stílusváltást is jelentett, mint amikor a tatárdúlást követően fokozatosan áttértek a román építészetről a gótikára. Akárcsak Európa békésebb nyugati vidékein, itt is tanúi lehetünk az építészeti stílusok – román, gótikus, reneszánsz, barokk, klasszicista, romantikus, eklektikus, szecessziós – szabályos váltakozásainak, bár esetenként e stílusok némi késéssel jelentkeztek. A török uralom ellenben 1660-tól 32 évre megszakította az európai stílusváltás megszokott menetét azzal, hogy Váradon is meghonosították az oszmán-török építészetet. Maradandó nyomot nem hagyott, ugyanis amit a törökök építettek, mind elpusztult az 1692. évi ostrom során.

*

Nagyvárad történetét Szent László király legendái vezetik be. A történészek közül egyesek szerint Szent István király uralkodásának második felében megalapította a bihari püspökséget, amelyet 1091 után I. László király Váradra tett át, ahol már állt az általa 1083 után létesített Szűz Mária-prépostság. Más történészek szerint Szent László a váradi püspökséget nem helyezte át, hanem alapította. A helyi hagyomány 1092-t tartja a váradi püspökség alapítási évének.

A város alapításáról ez ideig hiteles dokumentum nem ismeretes. Az európai hagyományok szerint a káptalan alapítását követnie kellett a város kialakulásának is, püspökséget ugyanis nemigen telepítettek, vagy alapítottak lakatlan területre. Nem

történhetett ez másképpen Várad esetében sem, ahol a Szent László építtette román kori székesegyházat övező vár körül önálló települések jöttek létre.

Ebben az időben már a vár körüli városok (Hétköz hely, a későbbi Péntek hely, Velence, Olaszi stb.) palánkkal és árokkal voltak megerősítve. Hogy milyenek lehettek ebben a korban a városokban a szakrális épületek és lakóházak, erről semmi bizonyosat nem tudunk. Analógia alapján feltételezhető, hogy a tatárjárás előtt még fatemplomokat építhettek, míg a lakóházak egyteres, csaknem négyzetes alaprajzúak voltak, részben a földbe süllyesztve, úgynevezett sövényfalú paticházak. Ezekből fejlődtek ki a 13. század végére az egy-, majd két- és a háromszatú faházak.

De előtte megtörtént az első jelentős támadás a város ellen. Ezt a tatárok – valójában a mongol csapatok – vezették, akik 1241-ben eljutottak Váradra is. I. Benedek váradi püspök bándériuma élén megütközött egy kisebb tatár csapattal. Előbb győzött, majd vereséget szenvedve visszavonult Váradra. Magához vette Szent László ereklyéit, és a kanonokok többségével együtt elhagyta a várost. A tatárok elfoglalták és felégették a várost, a vár falain kívül semmit sem hagytak meg, és a zsákmány összeszedése után a lakosságot leölték. Később elfoglalták a várat is, ahol a székesegyházat rágyújtották az oda menekült asszonyokra és gyermekekre. Miután mindent feldúltak, mindenkit elpusztítottak, elvonultak a városból. Amint a pusztítás szemtanújaként Rogerius kanonok feljegyezte: *„Az öldöklés mindaddig ismétlődött, amíg csak élő embert találtak, majd csak ezt követően vonultak el véglegesen Várad alól, üszkös romokban hagyva a kihalt várost.”*¹

A pusztító tatár hordáknak az országból való kivonulása után Váradot újjá kellett építeni, a várat pedig megerősíteni. Ezt követően honosodott meg Váradon is a csúcsíves, azaz a gótikus építészet, amely főleg a szakrális építkezésekre volt jellemző, de jóval szerényebb formában, mint Nyugat-Európában. Ilyen stílusban építették át és bővítették ki a 14. század derekán a várbeli székesegyházat, építették a püspöki palotát, s valószínűleg e stílus jegyében emelték a városbeli templomokat, a káptalani iskolát is. A lakóházak esetében ekkor már a tehetősebbek a fa mellett kőből is építkeztek. A 15. században a városi polgárság már igényes, többhelyiséges kőházakat is

épített. A szegényeké továbbra is agyaggal bevert sövényfalú paticsház, vert falú vagy szárított anyagból rakott ház volt, de már háromosztatú.

Az újabb komoly megpróbáltatás 1474-ben érte a váradiaikat. Ali bég szendrei török pasa február 7-én Váradra tört. Hatalmába kerítette a várost, de a várat a védők hősieles ellenállása miatt nem sikerült elfoglalnia. A csalódott törökök elvonultak, de előtte még bosszút álltak a váron kívülieken. Az időseket és gyermekeket legyilkolták, a fiatal életerős embereket pedig elhurcolták, a várost felgyújtották.

A várost ismét újjá kellett építeni. Néhány évtized elteltével a Dózsa-féle parasztfelkelés is érintette Váradot. 1514-ben Lőrinc pap csapatai feldúlták és felgyújtották a várost, de a várat nem sikerült elfoglalniuk. Szapolyai János erdélyi vajda Fogaras kapitányát, Tomory Pált küldte a váradiaik megsegítésére, aki leverte Lőrinc pap seregét.

A várost most is felgyújtották, az újjáépítés ekkor már részben a reneszánsz jegyében történhetett. Milyen érdekes, hogy e stílus nevét a művészetek újjászületéséről kapta, ami esetünkben az építészet újjászületését is jelenti, ha a várbeli építkezésekre gondolunk. Hiszen a külső vár ötbástyás védővezetét is e stílus jegyében emelték 1569–1619 között, majd ezt követően 1620-tól közel húsz éven át a belső várat is. De a városban levő templomokat is e stílus jegyében bővíthették, alakíthatták.

A város újbóli teljes pusztulását okozó támadás 1598. szeptember 29-én éri a váradiaikat, amikor Szaturdzsi Mohamed pasa 60 ezer fős sereggel az osztrák kézen levő Várad alatt termett. Mivel Rödern generális látta, hogy nem tudja megtartani a várost, felgyújtatta. A vár ostromát Szamosközy István részletes leírásából ismerhetjük. Négy hétig tartott az ostrom, a váradiaik hősieles ellenálltak a túlerővel szemben. A törökök 1598. november 3-án elvonultak a vár alól. A vár és a város ekkor már Rudolf király birtokában volt, aki 1600. március 21-i levelében megerősítette a város szabadalmait és kiváltságait. Bocskai István a 17. század első évtizedében szembefordult a Habsburg Birodalommal. Körülzárta a váradiaikat is, de elfoglalni nem tudta. Időközben 1606. augusztus 6-án Bécsben békét kötött a trónon Rudolfot követő II. Mátyással. Ennek értelmében a Bocskai-felkelés résztvevői teljes büntetelenséget kaptak, három vármegyét pedig az időközben erdélyi fejedelemség

választott Bocskainak engedtek át. Így került Várad erdélyi fennhatóság alá.

Az állandó törökveszély miatt ebben az időben a városban komolyabb építkezésről nem beszélhetünk. Jobbára csak a megromogált épületeket hozták helyre. A vártól nyugatra a reformátusoknak is csak egy fából épített templomuk volt. A kőtemplomok az Olasziban levő Szent Egyed-templom kivételével még 1557-ben pusztultak el Varkocs Tamás ostroma során.

1660 tavaszán a törökök hadjáratot kezdtek II. Rákóczi György fejedelem ellen. Rákóczi 1660. május 22-én Gyalu és Szászfenes között csatába bocsátkozott Szejdi Ahmed budai pasa seregével. A fejedelem súlyos fejsébet kapott, és csatát veszített. Testőrei a csataterőről a váradai várba vitték, ahol június 7-én belehalt sérülésébe. Holttestét a várőrség jelentékeny részének kíséretében – közöttük Gyulai Ferenc várkapitánnyal –, még aznap Sárospatakra vitték. A szultán kevesellte Szejdi Ahmed basa haderejét, ezért a temesvári Kösze Ali basa vezérlete alatt 60 ezer főnyi sereget küldött Várad ellen. Mindezt I. Lipót császár tétlenül nézte, nem küldött segílysapatokat Várad megsegítésére, mert Várad ekkor Erdélyhez tartozott.

A várbeliek 1660. július 11-én felgyújtották a várost, hogy az ne nyújtson védelmet a támadóknak. A várban mindössze 850 harcképes ember volt, Balog Máté alkapitány vezetése alatt. Kösze Ali pasa a főszereggel július 14-én érkezett meg Váradra, majd megkezdte a vár lövetését. Hétheti hősiesség után a rommá lőtt várban mindössze 300 fegyverforgató vitéz maradt. A védőknek így nem maradt más lehetőségük, mint több pontba foglalt feltétel mellett megadni magukat a túlerővel szemben. 1660. augusztus 27-én kitűzték a fehér zászlót.

A vár és az elpusztult város 32 évre a törökök kezében maradt. Ez idő alatt a törökök újjáépítették a várost, jelesen a Körös bal partján, az egykori Péntekhely romjain, illetve a folyó északi partján, Olaszai részén. Mindkét városban több dzsámít építettek, volt amelyet jelentőségénél fogva négy minarettel láttak el. Három medreszt, két derviskolostort, több vendégfogadót, bazárt, fürdőt, a pasáknak díszes palotákat, és – Evlia Cselebi szerint – mintegy másfélezer zsindeletet építettek, melyeknek egy része egy- és kétemeletes volt.

Mindez elpusztult, azt követően, hogy az osztrákok visszafoglalták a várost és a várat. A végső rohamot Donath Heissler

generális 1692. június 5-re tervezte, de ekkora a törökök kitűzték a fehér zászlót. 1692. június 6-án, szabad elvonulás mellett, feladták a várat. Az ostrom nyomán mindössze néhány lakható viskó maradt csak meg Olasziban. Bunyitay Vince szerint a törökök után a városban megmaradt három dzsámi, de mind leégett, feldúlt állapotban. Felújításuk helyett lebontották őket, köveiket felhasználták az újjáépítésnél. Ebből az időből származik a mai város legrégebbi épülete, az egykori Szent Brigitta-templom.

Időközben kitört a Rákóczi-szabadságharc és 1703. augusztus 6-án Bercsényi Miklós kurucaival együtt megjelent Várad alatt. A vár ekkor a császári csapatok kezén volt, amelyet a kurucok körülzártak, de nem tudtak elfoglalni. Miután Károlyi Sándor a kurucok nevében 1711-ben a majtényi síkon letette a fegyvert, Váradon is béke lett, megkezdődhetett az újjáépítés immár a barokk stílus jegyében.

A barokk stílus elnevezés a latin nyelvből származik, ahol jelentése olyasféle mint: szabályellenes, különleges, jó ízlésbe ütkező. Először 1750-ben kezdik használni e kifejezést arra az építészetre, mely nem felel meg a barokk korszakot követő klasszicista törekvéseknek. A stílus megnevezése azonban hamar elveszti gúnyos értelmű mellékízét. E stílus jellegzetessége a reprezentáció igénye: pompa, pátosz, a méretek fokozása, amely leginkább a templomoknál és a kastélyoknál mutatkozik meg.

A katolikus restauráció jegyében sorra épültek a barokk szakrális építmények Nagyváradon is, ha szerényebb formában, mint Európa védettebb nyugati részein. És bár a barokk megjelent Nagyváradon is, Biró József megállapítása szerint: *„Egy békés vagyoniilag jól megalapozott nemesség, avagy polgárság, egy jómódú, megállapodott, tradíciókkal bíró társadalmi réteg hiányában egységes, szervezett, vagy éppen sajátos jellegű művészet Váradon nem alakulhatott ki. Nagyobb anyagi lehetőséggel csupán az egyházak bírtak s elsősorban a katolikus egyház, mely a XVIII. században és a következő század elején az ellenreformáció és a katolikus restauráció után újra virágkorát élte. A művészeteknek is, úgyszólván egyedüli patrónusa, mecénása és istápolója volt.”*²

Ekkor épült: a Szent László-plébániatemplom (1723–1741), az egykori ferences kolostor (1731–1738), a pálos, a mai premontrei templom (1741–1766), az egykori pálos, később premontrei rendház (1741–1766), az irgalmas rendi kápolna (1754–

1760), az irgalmas rendi kórház (1761–1770), a római katolikus bazilika (1751–1780), a római katolikus püspöki palota (1761–1777), a Kanonok sor (1760–1875), az egykori katolikus szeminárium épülete (1770 után) stb.³

A 18. század vége felé már egyéb felekezetek is építkezettek a városban, így épülhetett fel a velencei ortodox templom (1768–1779), a Holdas templom (1784–1790), az olasz református templom (1784–1787), a görög katolikus székesegyház (1800–1810). A barokk stílusú világi épületek közül mára már csak a vármegyeháza (1760-as évek), az egykori huszárlaktanya romjai (a 18. század utolsó harmada), illetve a Rhédey-palota (a 18. század utolsó harmada) maradt meg.⁴

A 19. század derekától egy rövid átmenet után, kissé megkésve, Váradon is teret nyert a klasszicista építészet, bár igen szerény mértékben. E stílus egyszerűsítésre és tiszta formákra törekszik, melyet az építészek számára az elemi geometriai testek – a kocka, a hasáb, a henger, a gúla és a kúp – alkalmazása jelenti. Az új stílus elnevezése onnan származik, hogy az antik, klasszikus emlékeket, főleg a római előképeket veszi mintául. A klasszicizmus az európai építészetben 1770–1830 között volt divatos. Magyarországon némileg később, 1800 körül jelentkezik, és nagyjából e század derekáig volt jellemző. Nagyváradon mindössze két templom viseli e stílusjegyeket, illetve néhány lakóház, közülük is az 1836 után épült Kováts-ház a legjellemzőbb. A két templom: az úJVárosi református templom (1835–1853), illetve a kapucinus templom (1836–1838).⁵

A 19. század derekától Európa-szerte új lendületet vett az építkezés. A megszorodott feladatoknak a klasszicista homlokzatformálás már nehezen tudott megfelelni. A romantika korszaka ez, amikor a középkori építészeti emlékekből ihletődve igyekeztek megszabadulni az antik hagyományoktól. Vidékünkön 1845-öt követően vált ismertté, hogy mintegy három évtizedig jellemezze építészetünket. Jellemző e stílusra, hogy a román vagy gótikus elemek csak a lakóházak külsején jelennek meg, belül minden marad a klasszicizmus hagyományai alapján. Néhány nagyváradi, eredetileg is a romantika jegyében épített ingatlan vagy régebbi épület, melyek homlokzatát e stílus jegyében alakították át: szemináriumi templom (1858), Orsolya-zárda (1858), Szent Anna-templom (1858), Bihar Megyei Közkórház (1806), velencei római katolikus plébánia-

Nagyvárad – Bémer (ma Ferdinánd) tér

Nagyvárad – Szent László (ma Unirii) tér

templom (1858–1862), Szent József Intézet (1868), Szent Vince Intézet (1868) stb.⁶

A 19. század második harmadától a romantikát fokozatosan kiszorította az eklektikus építészet. Mint a neve is mutatja, e stílus követői válogattak a régmúlt stílusokban, visszatértek azokhoz, néha stílusisztán, máskor egyazon épületben több stílust alkalmazva. E többféleségből adódott ennek az irányzatnak a másik elnevezése, pluralizmus. Mivel az építészek egyfajta történetieskedésre törekedtek, használatos rá a historizmus kifejezés is. A romantikus építészettől az eklektikát nagymértékben az különböztette meg, hogy az utóbbinál a tervezők az épületbelsőt is igyekeztek stílusisztán megoldani. Nagyváradon sokat építettek az eklektika jegyében, ezáltal kialakították a város sajátos arculatát, de a hangsúlyokat, az egyéni jelleget mégis a 20. század elején megjelenő szecessziós épületek adják. Ez utóbbi irányzat megjelenése nem jelentette az eklektika megszűnését, a két stílus párhuzamosan fejlődött, sőt az eklektikus építészet a „neo” irányzataival túl is élte az alig másfél évtizedig honos szecessziót.

Néhány jellegzetes példa a nagyváradi eklektikus építészetre: premontrei főgimnázium (1874), neológ zsinagóga (1878), egykori Széchenyi Szálló (1887), Bartsch-ház (1888), ortodox zsinagóga (1890), egykori Rimanóczy Szálloda (1892, 1900), egykori Andrényi-féle vasáruház (1893), Kereskedelmi Csarnok (1894), postapalota (1895), egykori múzeum (1895, 1910), Katolikus Kör (1895), egykori állami főreáliskola (1896), Lorántffy Zsuzsanna Gimnázium (1897, 1905), egykori hadapródiskola (1898), igazságügyi palota (1898), színház (1900), egykori pénzügy-igazgatósági palota (1900), Szent László-kápolna (1900), városháza (1903), evangélikus templom (1903), Ideg- és Elmegyógyintézet (1903), ifj. Rimanóczy Kálmán palotája (1903), Pannónia Szálloda (1904), olaszi római katolikus plébániatemplom (1905), görög katolikus püspöki palota (1905), id. Rimanóczy Kálmán palotája (1905), Weiszlovits-palota (1911), Sonnenfeld-palota (1912), egykori Osztrák-Magyar Bank székháza (1912) stb.⁷

Nagyváradon viszonylag hamar, 1899-ben jelent meg az első szecessziós stílusú ingatlan. Ez volt a Nagysándor József (ma Aurel Lazár) utca 7. szám alatti Sonnenfeld-ház.⁸ Néhány éves szünet után, 1902-től 1914-ig immár sorra épülnek a városban a szecessziós stílusú bérpaloták. A továbbiakban ezekről lesz szó.

SZECESSZIÓ EURÓPÁBAN

A 19. század utolsó évtizedét az építészet gyökeres megújulásának az igénye jellemzi. Az új stílustörekvésekkel kapcsolatban az általánosan használatos fogalom, a szecesszió a bécsi szecessziós mozgalmon kívül a köztudatban általában a hagyományos felfogástól elszakadni vágyó művészi törekvéseket jelöli meg.⁹ A szecesszió arra törekedett, hogy a történeti múlttól elszakadva új, a modern élet lendületét híven kifejező formákat teremtsen, a szabadon áramló formáihoz a növényvilág stilizált motívumait véve alapul. Gyakorlatilag a szecesszió átmenetet jelentett a történelmi stílusok utánzásából a modern építészetbe, amely a történelmi formák tagadásával kezdődött.

A 19. század végének újtó szelleme és a historizmus hagyományos ízlése között elkerülhetetlen volt a konfrontáció és a szakítás. Angliában ez már a 19. század második felének kezdetén, a preraffaeliták fellépésével elkezdődött, Belgiumban, Franciaországban a nyolcvanas években következett be. Ezt követte az építészetnek a berlini és müncheni, majd a bécsi megújítása.

„A szecesszió híveinek felfogásában csupán a kiindulópont közös: a történeti stílusok tagadása, a régi kánonok elvetése. A továbblépést azonban csaknem annyiféleképpen képzelték el, ahány nagy művészegyenisége volt e művészeti áramlatnak. [...] Amit a mindennapi használatban szecessziós stílusnak nevezünk, nem más, mint a szecesszió egyik irányzata által bőven alkalmazott díszítés. Amíg a történeti stílusokat jellemző épületdíszek a szerkezetből adódnak, s épp ezért az épülethez szervesen hozzátartozó elemek, »e szecessziós épületek« díszítése az épületre kívülről rávitt, applikált díszítés, amelynek az a hivatása, hogy a művész fantáziája vagy a praktikus szükséglet kívánalmi alapján felépült ormótlan idomokat esztétikussá tegye.“¹⁰ Kissé leegyszerűsített megfogalmazás, hiszen a szecesszió ennél jóval komplexebb stílusirányzat, ahol

az épületdíszek túlburjánzása nem jellemezte egyértelműen a valóban művészi igényvel alkotó építészeket, akik szem előtt tartották az alaprajz fontosságát is, korszerű funkcionális és szerkezeti megoldásokat követtek, ugyanakkor függetlenek voltak az alkalmazott ornamentikától. Úgy is mondhatnánk mindvégig szem előtt tartották az anyag, a szerkesztés és a forma egységét.

Az ellenben vitathatatlan, hogy a századfordulót a történeti stílusok tagadása, a gyökeres megújulás óhajtása jellemezte. A változások iránti igény egy lényegét tekintve egységes stílusnak tartott irányzatban kezdett formát öltetni, és ez országoként különböző elnevezést kapott: Angliában többnyire modern style vagy liberty, Franciaországban és Belgiumban art nouveau, új művészet, Németországban jugendstil, azaz fiatal stílus, Ausztriában secession, Itáliában stile liberty (egy műtárgyakat áruló cég neve után), Spanyolországban modernism.¹¹

A franciában az art nouveau az újszerűséget, az angol liberty és annak mintájára az olasz stile liberty a forma szabadságát hangsúlyozza, a német jugendstil az „ifjúságát“, a magyar nyelvterületen meghonosodott szecesszió (a francia secessionból = elszakadás, kiválás) pedig a történetiségtől való elszakadást emeli ki.

A szecessziós építészet meglepő gyorsasággal gyökerezett meg az Osztrák–Magyar Monarchiában. A legjelentősebb bécsi mestere Otto Wagner volt, aki hosszú éveken át a bécsi klasszicizmus mellett kötelezte el magát, majd a történelmieskedő hagyományokkal szemben egy újszerű díszítési formanyelv elfogadtatásáért szállt síkra. Alkotásaiban a felületek kép-lékenységének benyomását keltik a világos és sötét árnyalatok kontrasztjai, melyek a különböző méretű elemek elrendezéséből adódnak. Az általában sík felületen világos kompozíciók az építészet optikai lehetőségeit domborítják ki.¹² Otto Wagner a hagyományos komponálásmódot soha nem adta fel teljesen. Megtartotta az alaprajz kötöttebb elrendezését, a szimmetriát, csupán az eklektikában dívó plasztikus tagozást hagyta el, s a tektonikussá leegyszerűsített felületet díszítette síkjellegű szecessziós ornamensekkel, de a századforduló után keletkezett épületei már túlmutatnak a szecesszió.¹³ *„Wagner úgy volt szecessziós, hogy a múltból is sokat megőrzött (a klasszikus kompo-*

nálásmódot), ugyanakkor a jövőt is jelezte (a konstrukció tisztaságával), s az előre és vissza egyaránt utaló, kettős kötődésű épületet díszítette egyénien, a kor stílusában.¹⁴ Wagner Bécsben végigkísérletezte a virágos-indás, az aranyozott geometrikusan elrendezett ornamentikát, s végtére megtalálta a funkcionális belső térképzés és esztétikus formaadás, az architektonikus elemek és köznapi használati tárgyak harmóniáját. Wagnerben és híveiben élt egy új, egységes stílus és a totális műalkotás megteremtésének a vágya.

Tanítványa, majd munkatársa lett Josef Hoffmann és Josef Olbrich, de melléjük szokták sorolni a Wagner utáni generációhoz tartozó Adolf Loos építész is. *„Josef Hoffmann mint építész a leegyszerűsített építészeti tömegalkotás egyik képviselője volt. Az ornamentikáról még nem tudott teljesen lemondani, de íves felületekkel élénkített kubusai már az új stílus előfutárai voltak. Ezeket a kubusokat Hoffmann-nál még finoman cizellált majolikaszegélyek hangsúlyozták, az épületet kis hajlású bádogtető fedte, az épület kontúrját szoborszerűen komponált felépítmények, kéménycsoportok szaggatták meg.”*¹⁵

Josef Olbrich különösen értett síkban tartott épülethomlokzatainak a különböző anyagok összehangolásához; szalagablak-sorainak ritmusa jólesően ütött el a kortársak konvencionális megoldásaitól – állapította meg az egyik méltatója.¹⁶ *„Olbrich játékos könnyedséggel dolgozó, dús fantáziájú művész volt, akihez a stíusból főként a formálás expresszív szabadsága állt közel.”*¹⁷

Adolf Loos, a modern európai építészet egyik elismerten legelső teoretikusa állandóan hadakozott a másik két Wagner-tanítvány, Olbrich és Hoffmann jugendstil-hatáson alapuló díszítő tendenciái ellen. *„Azt vallotta, hogy a forma akkor szép, ha kifejezi az épület célját, és ha részei egy szétválaszthatatlan egységet képeznek.”*¹⁸

Franciaországban az art nouveau eleinte főleg díszítő stílus volt. Az 1900-as párizsi világkiállítással az art nouveau bekerült a francia művészek hagyományos repertoárjába, esetenként mint az uralkodó eklektizmus egyik irányzata. Jelentős képviselője volt Hector Guimard.¹⁹

„Belgiumban az art nouveau építészet keretében ki kell emelni Viollet le Duc vasból készült díszítőelemeinek sajátosságát, a vonalak játékát. [...] Nem kevésbé jelentős néhány angol művész, például John Ruskin és William Morris újítása, akik erősen kötődtek a prae-

*raffaelizmushoz, és nagyszabású terveik voltak a megszokott, hétköznapi formák megváltoztatására. [...] Victor Horta belga építész használt először vasból készült, csavart kacsaringós díszítőelemeket. [...] Henry van de Velde házainak díszítését sajátos racionalista célszerűség jellemezte.*²⁰

Visszatérve John Ruskinhoz, ő hangoztatta elsőként azt, hogy a megújulás érdekében vissza kell találni a kézművesség megbecsüléséhez, az anyag tiszteletén alapuló őszinteséghez, amellyel a középkori mesterek dolgoztak. Ezt képviselte és érvényesítette a gyakorlatban Ruskin követője, William Morris is.

*„A spanyol Antonio Gaudí individualista jelleme és sajátos miszticizmusa miatt különcknek számított, aki nem hódolt be semmiféle divatnak, újításai pedig túlmutatnak a stílus határain. Építészetében eltűnnek az egyenes vonalak, a tartók és terhek hagyományos megkülönböztetése; a tömeg, a szerkezet és a színek vonzásában él, a tárgyakat az absztrakció határáig elváltoztatja. [...] Felfogásának, amely az expresszionizmus egyik legfontosabb előzménye volt, legjellemzőbb vonása a rögtönzés. A legfőbb motívum az álomszerűség, ami ellentmond bármiféle szabálynak. Improvizációs készsége miatt a munkamódszere igen eredeti volt. Stílusa szembe helyezkedik a függőleges és vízszintes vonalakkal, ívelt vonalakkal és hullámos felületekkel dolgozik, amiből adódóan alkotásai plasztikusak, szoborszerűek, s túllépnek a tulajdonképpeni építészet dimenzióin.*²¹ Elmondható, hogy Gaudí stílusa nem tűrt semmiféle besorolást. Amit az „építészet ürügyén” az anyaggal művelt, az a valóságot a maga képére hasonító zseni megismételhetetlenül egyszeri csodája. A szecesszióhoz jóformán csak annyi köze van, hogy egykorú vele, s ahhoz hasonlóan, a szabad alakítás felé továbblépve tagadja az eklektikát. A szecesszió „kétdimenziós” stílus, a síkhoz tapadó, a felületen áramló vonal élteti. Gaudí merőben más hozzáállással, tömegformákban gondolkodik, s a felület szinte lélegeztető mozgásával, az anyag textúrájával, a fény-árnyékkal, a színes burkolattal magát a tömeget változtatja kifejezővé.²²

A romániai építészettörténet a szecesszióra az „arta 1900” (az 1900-as évek művészete), ritkábban a secession megnevezést használja, még akkor is, ha az első világháború előtt a Kárpátokon túli, úgynevezett Regátban e stílus nem volt honos. Ellenben ott is létezett egy csoport, amely az építészet megújítását a népi építészeti hagyományok felhasználásában látta. Ion Mincu

építész neve fémjelzi e törekvést, követői között Grigore Cerchez, Cristofi Cerchez, Petre Antonescu és mások sorakoztak fel. Mincu a romániai modern építészet gyökereit a 17. században Munténiában honos, úgynevezett brâncovenesc stílusban kereste. A Constantin Brâncoveanu havasalföldi fejedelem (1688–1714) idejében épített templomokat, palotákat vette példaképül, amelyeket a bizánci, a barokk és a népi építészet keveredése jellemzett. Egyes művészettörténészek szerint e stílusba reneszánsz elemek is beolvadtak. E stílust később a fejedelemről brâncovenesc stílusnak nevezték.²³ Moldvában a 14. század második felétől épített templomok térelosztása a román stílus hagyományait követték, de díszítésükre és építészeti elemeire a bizánci és a gótikus stílus keveredése jellemző, átszöve a népi építészeti hagyományokkal.

Összességében elmondható: A szecesszió a „forma forradalma”. Nem az építészetet újította meg, hanem a „stílust”: a forma szintjén tagadta az eklektikát. Magán az építészen csak annyit változtatott, amennyire a modern életet kifejező forma alkalmazásából következett.²⁴

A szecessziónál az antik formavilágot, az oszloprendet teljesen mellőzik, s a növényzet lesz a díszítmények alapeleme. Emellett a szecessziós építészet nemzeti, népi hagyományokat is keres, nagy érdeme, hogy kutatja az új anyagok által adott formálási lehetőségeket is. Közben azonban mindent átstilizál, és a vas- meg vasbeton szerkezetek birtokában grafikus hatásokra törekszik.²⁵

*

A századforduló magyar építészetében is fellelhetők a külföldi avantgárd irányzatok különféle megjelenési formái: főleg a német – azon belül is a müncheni jugendstil és berlini lilienstil változat –; s e stílusnak egy sajátosan osztrák változata, az Otto Wagner nevével fémjelzett bécsi szecesszió példái nyomán meghonosodott hazai sajátos irányzat.²⁶

„A bécsi szecesszió, különösen Otto Wagner stílusa nyomot hagyott Budapest építészetén is. Az új arányok, a klasszicizáló elemek, a burkolások kedvelése, a dekoratív hatások keresése, a szögletes vagy hirtelen megtörő vonalú ornamentumok egyes épületeken nálunk is szóhoz jutnak”²⁷ – állapította meg Ybl Ervin, a sze-

cesszió jelentőségéről írt könyvében. Ennek az irányzatnak jellegzetes képviselője Kármán Géza és Ullmann Gyula, illetve Vidor Emil volt, de mint majd látni fogjuk, váradi munkásságuk egy szakaszában Vágó Lászlótól és Vágó Józseftől sem volt idegen a bécsi szecessziónak ez az irányzata.

A magyar építészetben a jugendstil északnémet válfaja volt ismertebb. *„Az észak-német építészet a 19. század utolsó éveitől szívesen merített a középkori Hansa városok emeletes polgári lakóházainak alakítási módszereiből. Mozgalmas, nyeregvetés, esetleg toronnyal vagy tornyokkal kombinált lefedése, oromzatok megjelenése a közép- vagy oldalrizalitok lezárásaként, emeleteken függőlegesen átmenő zárterkélyek, egymás alatti ablaksorok vertikális tagolással összefogott markáns kiemelése, a stilizált csúcsív alkalmazása bejáratok hangsúlyozására: íme az irányzat néhány formai jegye.”*²⁸ És akik éltek is e formai stílusjegyekkel: Papp Gyula és Szabolcs Ferenc, Schrodits Lajos vagy ifj. Rimanóczy Kálmán. *„A német jugendstil hatása a bécsi szecesszióéhoz hasonlóan részleges és kevert. Ez abból is következik, hogy a jugendstil korántsem egységes stílus, az új elemek mellett meghatározó a historizmus, a korai expresszionizmus és a különféle Heimatstil-motívumok szerepe.”*²⁹

A jugendstil irányzat invenciózus, angol, sőt erdélyi – székely és szász – tapasztalatokkal gazdagított, szabadabb interpretálású változata Mende Valér számos jelentős épülete, de e fiatalon elhunyt építész munkásságát inkább a szecesszió népi gyökerekből táplálkozó irányzata jellemezte.³⁰ Mende Valér egyes munkáiban a német és az osztrák premodern építészet hatása válik meghatározóvá. Ennek egyik példája a nagyváradi Róth-ház.³¹

Nagy jelentőséggel bírtak a századfordulón a nemzeti jellegű modern magyar építészet megteremtésére irányuló törekvések. Előzményként a késői romantikus mester, Feszli Frigyes volt az első, akit ilyen irányú tudatos kísérlet jellemezett. Őutána, a századfordulón a historizmus és a szecesszió jegyében fogant egyes alkotásoknál is megfigyelhető az igény a sajátos magyar nemzeti vonású építészet megteremtése iránt. E törekvés legkiemelkedőbb egyénisége Lechner Ödön volt, aki a történelmi stílusok művelésétől indult el a nemzeti építészet mind tudatosabb keresésének útján. Történelmi stílusokban tervezett ifjúkori épületei után, nem utolsósorban külföldi utazásai nyomán,

mindinkább megfogalmazódott benne a nemzeti jellegű építészet megteremtésének lehetőségei iránti kutatás, kísérletezés gondolata.³² Önéletrajzi vázlatában 1911-ben a mester így fogalmaz: *„Mint távoli ideál, mindig egy magyar nemzeti stílus megteremtése lebegett előttem.”*³³ Kutatásaival az ázsiai perzsa és indus művészetek felé fordult, és ennek alapján született az az elhatározása, hogy népies elemeket ültessen át monumentális architektúrába.³⁴ Lechner a komponálás klasszikus szabályait tiszteletben tartva, alakította ki a saját stílusát. Azt a népi fogantatású, a keleti művészetekből is bőven merítő, romantikus hangvételű stílust, mellyel Magyarországon iskolát teremtett.³⁵ Az új formai elemek keverése során kereste a megfelelő anyagokat és szerkezeteket is, s meg is találta: a nyerstéglában, a színes majolikában, a kerámiában, a kovácsoltvasban. Nem feledkezett meg az alaprajz fontosságáról sem, amikor még javában dühöngött a *„homlokzat-architektúra.”*³⁶

Lechner követőinek több csoportja alakul ki, különálló jellegzetességekkel. Általánosságban jellemző azonban a Lechner-követők munkásságára, hogy úgy merítenek Lechner motívumaiból, ahogy ő maga a népművészet formakincséből. Lechner korábbi munkatársainak, tanítványainak egy része a századforduló körüli években mesteréhez megtévesztésig hasonló alkotásokat, terveket hoz létre, majd a század első évtizedének közepétől saját felfogásának irányában halad tovább.³⁷ *„A tanítványok első hullámába tartozó Lajta Béla angol, majd finn, végül német; a Vágó testvérek német, majd osztrák; Bálint Zoltán és Jámbor Lajos francia példákat követnek.”*³⁸ Közvetlen lechneri befolyás érezhető Komor Marcell és Jakab Dezső közös alkotásaiban is, de valóban harmonikus együttest azokban az esetekben hoznak létre, amikor Lechner előképeit követik. Korszerű funkcionális és szerkezeti megoldásaik – például a nagyváradi Fekete Sas épületkomplexum – ugyanakkor függetlenek az alkalmazott ornamentikától.³⁹

A magyaros jellegű építészet kialakítása terén Vágó László és Vágó József is jelentőset alkotott. *„Épületeik, amelyek a nemzeti jelleg lechneri igényével készültek, külsejükben inkább a német-osztrák szecesszió sajátos hazai válfajai. Kiváló alaprajzi megoldásaik, igényes, a társművészetekkel szervesen összeforrt részletképzésük, sajátosan egyéni zamatú építészeti nyelvezetük kiemeli alkotóikat kortársaik sorából.”*⁴⁰

Külön csoportot alkottak az úgynevezett „fiatalok“, Kós Károly, Thoroczkay Wigand Ede, Zdrumeczky Dezső, Medgyaszay István, Kozma Lajos és társaik, akik Erdély népi építészetének szépségeit tárták fel.⁴¹ De mint láttuk, Mende Valér munkásságát is inkább a szecesszió népi gyökerekből táplálkozó irányzata jellemezte, és mint ilyen, őt is a „fiatalok“ néven ismert csoporthoz lehet sorolni. E fiatal építészgárda épületeinek közös vonásait nagyjából a következőkben foglalhatjuk össze: magas, meredek hajlású, gazdag hatású tetőzeteket készítettek; lehetőség szerint bőségesen alkalmaztak faszerkezetet, a látható részeket faragással megdolgozva; családi lakóházaik – az angol családi ház mintájára – kötetlen, festői alaprajzi és tömegelrendezést mutattak, előszeretettel alkalmazták a többszintes megoldást. Külső falfelületeik egyszerű anyagokkal képzettek, díszítésükre legfeljebb majolikát vagy sgraffitót használtak, azt is nagyon szerény mértékben. Lakóházaikon, de még inkább középületeiken a sajátos erdélyi gótika hatása érződik, híven ahhoz a meggyőződésükhöz, hogy a középkor művészete, a gótika volt az utolsó európai művészeti irányzat, amelyet a magyar nép történelmének alakulása következtében, még valóban át tudott venni és a saját képére tudott formálni. Feladataik komplex felfogásában nézeteik nem kis mértékben az angol preraffaeliták, elsősorban John Ruskin és William Morris tanításainak hatása alatt álltak, de a kortárs finn építészet is termékenyítően hatott építészetükre.⁴²

A századforduló építészetének, ezen belül a szecessziónak a végpontját az 1914-es évszámmal jelölhetjük – alapította meg Gerle János. – Az a néhány 1919 utáni példa, amely e szellemenben született, általában inkább a századfordulós gondolkozás torzképe, hiszen annak szellemiségétől elszakadva formális, csak a felületeket érintő utóhatásról van szó. Nagyon kevés személyes kivétel van az első világháború előtti gondolkodás továbbvitelére (Borsos József, Kós Károly, Medgyaszay István, Szeghalmy Bálint), azonban az akadémizmussal és az avantgárdal egyaránt szemben állva és az új feltételek között az ő építészetük sem lépett tovább onnan, ahová a háború előtt már eljutottak.⁴³

A szecesszióban alkotó művészek tevékenységéről az a kép alakulhat ki, hogy egy homogén stílus megteremtése volt a vágyuk, amit ellenben nem sikerült teljes mértékben megvalósítaniuk, az eltérő tendenciák érvényesülése miatt, amely

egy adott pillanatban megkérdőjelezte a stílus homogenitását, és szükségképp a szecesszió felbomlásához vezetett. A szecessziós építészetben ugyanis két egymással ellentétben álló tendencia érvényesült. Az egyik inkább csak a felületi forma-jegyeiben hordozza a kor bélyegét, a másik a szerkezeti elem, az új térértelmezés és a funkció tiszteletben tartása miatt, lényegében már a funkcionalista építészet előfutára. Minden korabeli fanyalgás ellenére: a szecesszió sikeres volt. Közép-európai sikerének titka nagyrészt abban rejlett, hogy semmiféle történelmi szabály nem kötötte, szabad és nyitott volt a lokális és a nemzeti variációk előtt. Egy kialakulatlan, formát kereső stílus volt, amely nem volt idegen, hanem barátja volt a népművészetnek. A magyar szecesszióban ráadásul el kell ismerni, hogy nem szorítkozott csak a fővárosra, hanem egy röpke évtized alatt elterjedt az egész országban, így Nagyváradon is.

A SZECESSZIÓ TÉRNYERÉSE NAGYVÁRADON

A 20. század első és részben második évtizedében Nagyváradon aránylag sok szecessziós stílusú házat és bérpalotát építettek. Elsőként a Nagysándor József (ma Aurel Lazăr) utca 7. szám alatt a **Sonnenfeld-házat** építették. A *Nagyvárad* 1899. március 23-i számában *Szecessziós világ Nagyváradon* címmel egy névtelen újságíró a következőket írta: „*Sonnenfeld Adolf úr volt olyan bátor szembeszállni a konzervatív ízléssel és a Nagysándor utcában olyan házat építtetni, mely pitoreszk díszítéseivel, eredeti beosztásával sok disputára adott alkalmat. A lépcsőktől kezdve a vasrácsokig mindenütt görbe figurális motívumokat találunk. Hanem amilyen eredeti a Nagysándor utcai szecesszionista ház külseje, épp olyan praktikus a berendezése, ami nem kevésbé érdemes a megcsodálásra. Igazán csodálkozunk azon, hogy még nem akadt élelmes vállalkozó, aki szecesszionista kávéházat épített volna...*”⁴⁴ Nos, ma már tudjuk, hogy mindössze röpké egy évet kellett várni és megnyílt a Royal kávéház, 1902-re az Emke is, mindkettő szecessziós belső dekorációval, majd sorra követte őket a többi hasonló stílusú kávéház, vendéglő is. A Sonnenfeld-házat a budapesti Spiegel Frigyes tervezte, aki úttörő módon alkalmazta az épületnél a szecessziós ornamentikát. Hogy Sonnenfeld Adolf miért e fővárosi építésznek adott megbízást? Talán azért, mert rokonságban voltak, a tulajdonos felesége, Irén asszony Spiegel húga volt.⁴⁵ Az előbbi feltételezést erősíti az is, hogy Sonnenfeld Adolfnak egy későbbi impozáns háromemeletes ingatlanát a Szilágyi Dezső (ma Moscovei) utca 8. szám alatt úgyszintén Spiegel tervezte 1911-ben, de már historizáló, jobbára neoklasszicista elemeket felvonultató stílusban. Ez jellemezte egyébként a budapesti építész további nagyváradai alkotásait is, mind az első világháború előtt, mind az 1920-as

években. A szecesszió immár csak szórványos díszítés formájában jelent meg, Spiegelnek az 1910-es években tervezett váradai ingatlanainál, mint például a Fő (ma Republicii) utca 15. szám alatti Veiszlovits-ház homlokzatán látható táncoló nőket ábrázoló domborműnél.⁴⁶ Egyetlen kivétel azért akadt – ha valóban ő volt a tervező –, a Nagysándor József utca 21. szám alatti **Markovits–Mathézer-ház** (1911) esetében, ahol főleg a szecesszió népi gyökerekből táplálkozó irányzatát vette példaképül.⁴⁷ Markovits Sándor és Mathézer Sámuel 1911 áprilisában nyújtotta be a Nagysándor József és Ezredévi Emléktér (ma Libertății tér) találkozásánál építendő háromemeletes bérház építkezési engedélyéhez a kérelmet.⁴⁸ Az építkezést meg is kapták, és még ugyanabban az évben fel is építették az ingatlant. Az impozáns bérház három utcára néző falfelületeit „bow-window“-szerű kiugrások teszik mozgalmassá. Az épületet magas terméskő lábazat és natúr téglafalazat jellemzi, de figyelemre méltók a bejárati kapu faragásos elemei, illetve a kovácsoltvas díszítései is.

Nagyvárad szecessziós építészetében jelentős szerep jutott a sajátos magyar nemzeti vonásokat tükröző ingatlanoknak. E nemzeti törekvés legkiemelkedőbb egyénisége Lechner Ödön volt. Nagyváradon ezt az irányzatot leginkább az ő tanítványai, egykori munkatársai képviselték. Közvetlen lechneri befolyás érezhető például a Komor Marcell és Jakab Dezső által tervezett Fő utca 10. és 10/A szám alatti **Stern-palotán** (1905), amelyet régebben a szakirodalomban is tévesen Lechner művének tartottak, de az előkerült tervdrajzok és a korabeli sajtóhírek alapján sikerült tisztázni, hogy ez nem a mester munkája, hanem a Komor Marcell és Jakab Dezső tervezőpárosé.⁴⁹ *„Komor Marcell és Jakab Dezső önálló építészeti vonalat alakítanak ki egyfajta Lechner-stilizálás jegyében, forrásnak azonban – Lechnerrel ellentétben – a magyar népművészet legkésőbbi, részben mesterségesen kialakított rétegét tekintik. A formanyelv helyére így települ a díszítőkedv mint jellegzetes magyar tulajdonság. [...] Komor Marcell és Jakab Dezső valóban harmonikus együtttest azokban az esetekben hoznak létre, amikor Lechner előképeit követik.“*⁵⁰ A lechneri szecesszió jegyében az építészpáros bizonyíthatóan összesen öt ingatlant tervezett Nagyváradon. A már említett Stern-palotán kívül a Színház (ma Patrioților) utcában levő **Adorján-házakat**,

jelesül a 6. szám alatti, úgynevezett Adorján I-ház (1903), illetve a 4. szám alatti Adorján II-ház (1905).⁵¹ Úgyszintén az ő alkotásuk a Dudek sikátor (ma Duiliu Zamfirescu utca) 3. szám alatt, az egykori **Ipar- és Kereskedelmi Kamara** székháza (1907).⁵² A legjelentősebb általuk tervezett váradi ingatlan a Szent László (ma Unirii) téri **Fekete Sas-palota** (1908), amely nem csak monumentalitásával tűnik ki, hanem korszerű funkcionális és szerkezeti megoldásaival is, amelyek függetlenek az alkalmazott ornamentikától.⁵³

Akárcsak Komor Marcell, Jámbor Lajos is dolgozott egy ideig Lechner Ödön irodájában, ami érezhető is a Bálint Zoltánnal közösen készített alkotásain, de ezek az ingatlanok a tömegkomponálás és felülettágolás tekintetében sokszor eltértek a mester alkotásaitól. E stílust példázza Nagyváradon a Kossuth (ma Independentei) utca 11–13. szám alatti **Füchsl-palota** (1903).⁵⁴ Az eddig említett ingatlanokról részletesebben majd egy külön fejezetben lesz szó.

A szecesszió lechneri vonulatához sorolható némileg Mende Valérnak a Beöthy Ödön (ma Iuliu Maniu) utca 44. szám alatti alkotása, a **Fodor-ház** (1911) is.⁵⁵ Ez esetben az alkotó aránylag szűkmarkúan bánt a díszítő elemekkel, mindössze a földszinten jelentek meg némi virágmotívumok, mind a vakolatban, mind az eredeti nyílászárókon. Jóval merészebben nyúlt az építész a szecesszió virágdíszes motívumaihoz egy másik alkotásánál, a Kossuth utca 7. szám alatti egykori **Breider-háznál** (1909), amelyet már jó néhány évtizede lebontottak. Csak a Zöldfa (ma Vasile Alecsandri) utcára vezető – ma már lezárt – kis sikátorra néző udvari szárnya maradt meg.⁵⁶ Az ingatlan főépülete helyébe építették a ma is látható, a városközpontba nem illő emeletes gyárépületet. (2010-ben az itteni Oradinum készruhágyár – amely kiterjedt a 9. szám alatti egykori Haás Gottlieb Alapítvány szerény földszintes házának telkére is – épületcsarnoka már üresen állt, új beruházóra és szerepre várva.) Az egykori Breider-ház tragikus eseményektől tarkított története 1907 nyarán kezdődött. Ekkor vásárolta meg Breider Ármin az itteni kis földszintes Pontelli-féle házat, engedélyt kérve a tanácstól egy kétemeletes bérház építésére. A kétemeletes ingatlan eredeti tervét Szász Róbert fiatal mérnök készítette. Még ugyanebben az évben hozzákezdtek az építkezéshez is. Novemberben a pince egy része beomlott, 13 munkás a romok

alatt lelte halálát. A szakbizottság Szász mérnököt hibáztatta, aki időközben Amerikába távozott. A tulajdonos megrendelésére 1908 áprilisában Sztarill Ferenc készített tervet a részben romos ház megmentésére, de a városi főmérnök javaslatára a tanács ezt nem fogadta el. Szeptemberben Vágó József és László tervét hagyták jóvá, amelyre kiadták az építési engedélyt is. 1909 januárjára készült el a homlokzat, szélein díszes oromzatban végződő „büszke cirádákkal ékesített”, szecessziós bérház. Amint a *Nagyváradi Napló* is írta: „A szomorú emlékü Breider-ház helyére egy derűs színekben pompázó palotát varázsolt elő a budapesti hírneves műépítészek, Vágó László és József tervei nyomán Hegyi József fővárosi építész.”⁵⁷ Mindez egyértelmű lenne, a gond csupán az, hogy a Bihar Megyei Levéltárban nem található meg a Vágó fivérek terve. Helyette a Sztarill Ferenc által szignált tervek láthatók. Dr. Paşca Mircea ambiciózus, fiatal történész, építészeti helytörténeti kutató felfedezte a rajzokon, hogy az eredeti tervező, Szász Róbert műépítész nevét lehúzták, s helyébe a Sztarill neve került. Paşca véleménye szerint a homlokzati rajz nem mutat hasonlóságot Sztarill más terveivel, emiatt azt a következtetést vontta le, hogy Sztarill nem változtatott Szász Róbert eredeti homlokzati tervén, csak statikai megerősítéseket eszközölt az épületnél. Összehasonlítva a már említett homlokzati rajzot, az elkészült ingatlan homlokzatának fényképével, Paşca úgy vélte, hogy a Vágó fivérek jobbára megőrizték a nagyrészt megépült ingatlan alaprajzát és tömegét, csak a homlokzatot „kozmetikázták”, azaz a saját ízlésük szerint módosították.⁵⁸

Egy másik lechneri hatást mutató ingatlan is található a Kossuth utcában. Ez a 3. szám alatti egykori **Bihar Megyei Takarékpénztár** kétemeletes épülete (1910). Tipikus példája annak, hogy a szecessziós stílust falakra applikált homlokzati architektúráként is meg lehet valósítani. Esetünkben egy romantikus korban emelt ingatlanon – az egykori Guttman-házon –, amelynek építési éve nem ismert, de 1872-ben már bizonyosan létezett, ugyanis ekkor költözött ide a takarékpénztár. Ez az évszám, valamint a bankot jelképező méhkas látható az épület orommezéjében is. Az épület homlokzatát 1910-ben korszerűsítették, Mende Valér terve alapján.⁵⁹ Ekkor kerültek a közismert sgraffitoszerű motívumok a főhomlokzatra, amelyeknek egy jó része elpusztult a lehullt vakolattal együtt. Félő, hogy

egy esedékes felújítás során ezeket már nem tudják hitelesen visszaállítani úgy, ahogy azt annak idején Mende Valér megálmodta, s a könnyebb utat választva, az építők egy lecsupaszított falfelületet hoznak létre.⁶⁰

A 20. század második évtizedétől a Kossuth utca páratlan oldala szinte teljesen egységes szecessziós képet mutatott. A Szent László tér felőli sarkon volt a Fekete Sas-palota, ezt követte a 3. szám alatti Bihar Megyei Takarékpénztár épülete. Az 5. szám alatti telken volt az egyetlen „kakuktkojás”, Moskovits Farkas cipőgyára, amely egy utcai ódon épületből – amely előzőleg a rendőrségnek adott otthont –, illetve az udvaron egy korszerű négyemeletes gyárépületből állt. (Az utcai földszintes épületet később lebontották. Helyébe építették azt az emeletes konfekciógyárat, amely 2010-ben üresen várta a jobb időket.) Ahogy az utca elejét a szecessziós épületek uralták, úgy a Nagyvásár tér (ma December 1. tér) felőli végét is, hiszen itt volt a már említett Breider-ház (7. szám), illetve a sarkon, a 11–13. szám alatt a Fuchsl testvéreknek a lechneri stílusra emlékeztető kétemeletes palotája.⁶¹

Sztarill Ferenc is képviselteti magát Nagyváradon magyaros stílusú ingatlanokkal. Az egyik, kisebb méretű a Kórház (ma Pasteur) utca 67. szám alatti egykori **Sáfrány-ház** (1906), amelynek homlokzatát mára eléggé purifikálták. Pașca Mircea ebben a házban Komor Marcell és Jakab Dezső hatását, illetve Sztarillnak a később tervezett Poynár-ház kisebb méretű előképét vélte felfedezni.⁶² Az előbb említett **Poynár-ház** 1907-ben épült a Bémer (ma Ferdinánd) tér és Mészáros (ma Grigorescu) utca sarkán.⁶³ Sztarill Ferencnek a legjelentősebb általa tervezett váradi ingatlana a maga számára épített, úgynevezett **Sztarill-ház** (1902, – bővítése 1906-ban) volt, melyben a szecessziós stílust főleg az ablakoknál gótizáló elemekkel keverte, s ezáltal egy sajátos hangulatú homlokzatot, nyert, amelyet a földszinti Emke kávéházban a jugenstilre jellemző belső dekorációval egészített ki.⁶⁴

Hasonlóan Lechner szellemében készült az egykori **Deutsch K. I. üvegáruháza**, amelyet valamikor 1906–1909 között építettek. Vélhetően Sztarill Ferenc tervezte. Érdekessége, hogy a teljes homlokzati falfelületet népi (tulipán-, pávaszem-, varrottas- stb.) motívumokból ihletődő gazdag díszítés borítja.⁶⁵ Az 1970-es években e műemlék épület felújításakor a restaurálásnak egy

sajátságos módját választották: a facadizmust – azaz csak az utcai homlokzatot hagyták meg, mögötte az egész épületet lebontották, s vasbeton szerkezettel újjáépítették. A homlokzati virágdíszek nagy részét is újraöntötték, majd kiszínezték, de azok azóta kifakultak.

A magyaros szecesszió vonásait tükrözi a városban a Keztyüs János által az Úri (ma Ciorogariu) utca 23. szám alatt épített **Nagyszebeni Földhitelintézet bérháza** (1908). A Nagyszebeni Földhitelintézetnek az Úri és Nyomda (ma Deltei) utca sarkán volt egy régi háza, amelyet 1906-ban Keztyüs János építész megvásárolt, hogy helyébe egy díszes emeletes bérpalotát építsen 1908 májusára.⁶⁶ „*A teljesen modern stílusban épült és modern berendezésű bérház díszére válik az Úri utcának...*”⁶⁷ – írta felépítésekor az egyik helyi napilap. Több mint kilenc évtized elteltével, a bérház igen elhanyagolt állapotba került, homlokzata is egyre pusztult. Közel egy évszázaddal az építését követően, 2004-ben újították fel a homlokzatát, de nem a legszerencsésebb módon.⁶⁸

A lechneri szecesszióhoz sorolható Nagyváradon néhány ismeretlen építész alkotása is. Ezek közül igen rossz állapotban található a Kert (ma Avram Iancu) utca és a Vámház (ma Sucevei) utca sarkán levő **Bleyer-ház** (1911), amelyet 2010-ben védőhálóval borítottak. Sürgős felújítást igényelne ez a ház, amelynek tömegformálása, beosztása, homlokzati díszítése jeles műépítészti sejtett. Általunk eddig ismeretlen építész munkája még a **Freinfeld-ház** (1911) a Beöthy Ödön utca 25. szám alatt, illetve a **Darvassy-palota** (1911) a Fő utca 75. szám alatt, vagy a városi strand felé vezető sétány 14. száma alatti villaszerű ingatlan, amelyet Sztarill Ferenc épített, de tervezője és építési éve ismeretlen.⁶⁹ A Fő utca elején, a 75. szám alatti Darvassy-palota tömegformálása, külső építészeti elemei – elsősorban a kagyló alakúra mintázott loggia – alapján a Fekete Sas-palota főhomlokzatával mutat rokonságot, de annál egyszerűbb kivitelben.⁷⁰ Ennek ellenére nem mondható el az, hogy Komor Marcell és Jakab Dezső munkája lenne. Az épület két utcára néző homlokzata nagyjából szimmetrikus. Az emeleti rész két tengelye „bow-window” (zárt erkélyszerű) formában kiugrik a földszint síkjából. Közöttük mindkét szinten erkély húzódik, a második emeleti mutat hasonlóságot a Fekete Saséval. A palota sarki része kúp alakú toronysisakban végződik.⁷¹ Nagy a

bizonytalanság a Szaniszló (ma Eminescu) utca 25/A szám alatti **Okányi-Schwartz-villa** (1911) tervezője esetében is, amelyet Sztarill Ferenc épített, s amelynek homlokzatát vélhetően utólagosan purifikálták.⁷²

Külső megjelenítésében némileg az előbbiekhöz sorolható az ifj. Rimanóczy Kálmán által tervezett Ritoók Zsigmond (ma Enescu) utca 1. szám alatti **Ügyvédi Kamara** épülete.⁷³ A Ritoók Zsigmond utcai falmezőn az építés éveként az 1909-es évszám olvasható. (Eredetileg ugyanide azt is a vakolatba vésték, hogy Ügyvédi Kamara, de ezt utólag bevakolták.) A kivitelezésre kiírt pályázatot, mint legelőnyösebb ajánlattevő, Reisenger József mérnök nyerte el.⁷⁴ A szecessziós stílusú épület változatos homlokzati kiképzéssel jeleskedik: miközben a Ritoók Zsigmond utcára néző homlokzatán a földszint síkjából kiugró két felső szintet ívelten előreugró pillérsor tartja, addig a térre néző, jóval rövidebb emeleti homlokzatának függőleges tagozását, illetve ritmusváltását „bow-window“-val oldották meg. De megtalálható rajta egy kupolával fedett oszlopos sarki loggia, akárcsak a változatos, helyenként háromszögű oromzatban végződő tetőtéri világítóablakok is. Az ornamentika itt már csak helyenként van jelen, mint például a sarki loggia ívmezőinek virág- és növénydíszzeiben.⁷⁵

Egyértelműen a lechneri hatást lehet felfedezni a Vágó fivérek Kapucinus (ma Moşoiu) utca 14. szám alatti, a szakirodalomban **Vágó-házként** ismert ingatlanában (1905). Ez egyáltalán nem véletlenszerű, hisz Vágó József karrierje kezdetén néhány évig Lechner Ödön műtermében dolgozott, s ez rányomta bélyegét kezdeti alkotásaira.⁷⁶ A családi ház valódi tulajdonosa Weinberger Lajos és felesége volt egészen 1930-ig. Rokonság lehetett, hisz Vágó eredeti neve is Weinberger volt.⁷⁷ Értékes elemei voltak a Vágó-háznak a színes ólmozott színes üvegablakok, amelyek 2000-ben eltűntek, majd azt követően máig ismeretlenek leszerelték a kovácsoltvas bejárati kerítést is. Sokáig üresen állt az ingatlan, állaga egyre romlott, mígnem 2008 elejére felújították, de nem a legszakszerűbben, erről a helyi lapban is beszámoltunk.⁷⁸

„Vágó Lászlótól és Vágó Józseftől nem volt idegen a bécsi szecessziónak az Otto Wagner nevével fémjelzett válfaja sem. Wagner kőburkolatainak, az épület teljes felületét borító dekoratív kiosztású és felerősítésű hasonmásait megtaláljuk a Vágó testvérek

1910 körüli épületein.”⁷⁹ Ide sorolható a Szent László téri **Moskovits-palota** (1910–1911), de leginkább a Rimanóczy (ma Vulcan) utca 11. szám alatti **Darvas–La Roche-ház** (1910–1912). Vágó József negyedik váradi alkotásának tervét immár egyedül készítette el. Ez volt a Rulikowski (ma Universitáti) út 5. szám alatti egykori **csendőriskola** (1913).⁸⁰ Az utóbbi épületegyüttes monumentális tömör egyszerűségével, újszerűségével, a minimálisra csökkentett homlokzati díszzeivel, funkcionalitásával egyértelműen a modern építészet felé mutat. A Vágó fivérek utóbbi két közös alkotásáról, illetve a csendőriskoláról külön fejezetben lesz szó.

A bécsi szecesszióhoz, de már kevésbé az Otto Wagner nevéhez kötődő vonulatához sorolható a Nagyvásár (ma December 1.) tér 9. szám alatti **Ullmann-palota** (1913), amely Löbl Ferenc egyetlen nagyváradi alkotása.⁸¹

Jelen volt Nagyvárad építészetében a szecessziónak a német jugendstil változata is, amely korántsem volt egységes stílus. Az új elemek mellett meghatározó szerepet kapott a historizmus, a korai expresszionizmus is. Ifj. Rimanóczy Kálmán volt az, aki e stílust először alkalmazta a Fő utca 12. szám alatti **Apolló-palotánál** (1914), míg a vele szemben levő **Moskovits-palota** (1905) e stílus müncheni irányzatát, a liliienstilt tükrözi. Úgyszintén szecessziós stílusban alkotta meg ifj. Rimanóczy Kálmán a Bémer téri **Nagyváradi Központi Takarékpénztár** (1907) épületét. Örömmel üdvözölte már 1906-ban a helyi sajtó az új palota tervezett felépítését. *„A mi varázslatosan újjászülető Nagyváradunk legközelebb ismét pompás épülettel lesz gazdagabb. A régi Nagyvárad egyik emléke, a Bémer tér egyik szépséghibája, az alacsony ósdi Fekete-ház, amely sehogy sem illett a palotákkal körülvett, modern tér keretébe, nemsokára eltűnik a föld színéről. Az öreg házat a Központi Takarékpénztár, ez a gyors arányokban fejlődő, máris meglepően felvirágzott pénzintézetünk vásárolta meg 84.000 korona vételárért, s helyén pompás kétemeletes palotát építtet.”*⁸² A tervezésre pályázatot írtak ki. A benyújtott 21 pályaterv közül ifj. Rimanóczy Kálmán munkáját tartotta a legjobbnak a bizottság. Vele kötöttek szerződést.⁸³ A Nagyváradi Központi Takarékpénztár 1907 novemberében költözött be az új székházába. *„Az újjászülető modern Nagyváradnak egy legfőbb ékessége, ez az ízléses épület, amelynek földszintjét hatalmas tükörablakos üzlethelyiségek foglalják el; az emeleten pedig a takarékpénztár*

*kényelmes helyiségei vannak igazán célszerűen és díszesen berendezve. A nagyarányú forgalmi termen kívül a vezérigazgató, az igazgatóság, az ügyészek a könyvelőség számára külön tágas szobák vannak, s egyik érdekessége az épületnek a vasbeton falú páncél-szoba, aminő helyisége Nagyváradon csak az Osztrák–Magyar Banknak és az adóhivatalnak van, s ahol a bank óriási Wertheim szekrényét őrzik. A második emeleten Popper Ákos vezérigazgató lakása van. Az egész stílszerű épület újabb dicsőségét jelenti ifj. Rimanóczy Kálmán műépítésznek, és a munkában résztvett műiparosoknak.*⁸⁴ Miután a Központi Takarékpénztár 1911-ben egyesült a Bihar Megyei Kereskedelmi, Ipar- és Terményhitelbankkal, ifj. Rimanóczy Kálmán elkészítette a pénztintézet bővítési tervét is, kijáráttal a Szent János (Ady Endre) utcára. A bankpalota új része 1912 novemberére készült el. Az emeleten nagy fogadótermet alakítottak ki – a két világháború között újságíróklub, jelenleg a városi kultúrház működik benne –, alatta pedig az Apolló „mozgóképszínház” nyílt meg 1912. november 21-én.⁸⁵

A bankszékház több mint egy évszázad alatt tömegében nem változott, ellenben eredeti szecessziós ihletésű homlokzati díszítményeiből kevés maradt meg, így aztán az épület szinte teljesen elvesztette eredeti stílusjegyeit.

A jugendstil irányzat invenciózus, angol, sőt erdélyi – székely és szász – tapasztalatokkal gazdagított, szabadabb interpretálású változatát példázza Mende Valér számos épülete.⁸⁶ Egyes nagyváradai épületeire is jellemző többé-kevésbé az, hogy meredek hajlású, gazdag hatású tetőzeteket készített, a lehetőséghez képest bőségesen alkalmazott faszerkezetet, a látható részeket faragással megdolgozva. A külső falfelületek egyszerű anyagokból készítettek, díszítésükre legfeljebb majolikát vagy sgraffitót használt, azt is nagyon szerény mértékben. A sík felületek díszítése helyett inkább a résztömegek gazdagítására törekedett. Az előbbieket leginkább a Pavel utca 8. szám alatti **Ertlerház** (1910) jellemzi, de bizonyos értelemben ide sorolható az úgyszintén általa tervezett Dudek sikátor 10. szám alatti **Nemesház** (1909). Mindkettő sürgős restaurálásra szorul. Hasonló jegyek figyelhetők meg a Rimanóczy utca 7. szám alatti egykori **Nagyvárad Agrár Takarékpénztár** (1910) székházán is.⁸⁷ Az utóbbi szomszédságában, a 9. szám alatt található a **Balázsovits-ház** (1911), amelyet már Sztarill Ferenc tervezett.⁸⁸ Külsőre

hasonlatosságot mutat Mende szomszédos ingatlanával, emiatt sokáig ez utóbbi építész munkájának tartották.

Mende Valér előbb a finnek irányát követte, majd munkáiban a német és az osztrák premodern építészet hatása válik meghatározóvá. Ennek egyik legjobb példája a nagyváradi **Róth-ház** (1912) a Zöldfa utca 3. szám alatt.⁸⁹

Mint már láttuk az előző fejezetben, a szecessziós építészetnek a végpontját az első világháború kirobbanása jelentette. Nagyon kevesen próbálkoztak 1919-et követően a világháború előtti gondolkodás továbbvitelére. Közöttük volt Szeghalmy Bálint, aki 1946-ban tervezte, a Kós Károly nevével fémjelzett szecesszió jegyében, a **nagyvárad-réti református templomot**.⁹⁰ A Püspöki (ma Ștefan cel Mare) út 3. szám alatti templomot 1948-ban kezdték el építeni, és 1956. december 16-án szentelték fel. Szeghalmy vonalvezetése egyszerű, letisztult, minden felesleges díszítéstől mentes, ami egész munkásságát jellemezte. A templomot 2000–2010 között az eredeti tervek figyelembevételével példásan restaurálták.

Nagyvárad-réti református templom

Sonnenfeld-ház – Nagysándor József (ma Aurel Lazăr) utca 7. szám

Stern-palota – Fő utca (ma Republicii) 10. és 10/A.

Markovits-Mathézer-ház – Nagysándor József (ma Aurel Lazăr) utca 21.

Adorján-I ház – Színház (ma Patrioșilor) utca 6.

Adorján-II ház – Színház (ma Patrioșilor) utca 4.

Ipar- és Kereskedelmi Kamara székháza – Dudek
(ma Duiliu Zamfirescu) utca 3.

Fekete Sas-palota – Szent László (ma Unirii) tér

Fűchsl-palota – Kossuth (ma Independenței) utca 11-13.

Fodor-ház – Beöthy Ödön (ma Iuliu Maniu) utca 44.

Bihar Megyei Takarékpénztár – Kossuth (ma Independenței) utca 3.

Sáfrány-ház – Kórház (ma Pasteur) utca 67.

Poyárnár-ház – Bémer tér és Mészáros (ma Grigorescu) utca sarkán

Sztarill-ház – a földszinti Emke kávéházzal, Bémer (ma Ferdinánd) tér

Deutsch K. I. üvegáruház – Zöldfa (ma Vasile Alecsandri) utca 4.

Nagyszebeni Földhitelintézet bérháza – Űri (ma Ciorogariu) utca 23.

Bleyer-ház – Kert (ma Avram Iancu) utca és a Vámház (ma Sucevei) utca sarkán

Freinfeld-ház – Beöthy Ödön (ma Iuliu Maniu) utca 25.

Darvassy-palota – Fő (ma Republicii) utca 75.

Okányi-Schwartz-villa – Szaniszló
(ma Eminescu) utca 25/A.

Ügyvédi Kamara – Ritoók Zsigmond (ma Enescu) utca 1.

Vágó-ház – Kapucinus (ma Moşoiu) utca 14.

Moskovits-palota – Szent László (ma Unirii) tér

**Darvas-La Roche-ház – Rimnóczy
(ma Iosif Vulcan) utca 11.**

Csenedőriskola – Rulikowski (ma Universitáti) út 5.

Ullmann-palota - Nagyvásár (ma December 1.) tér 9.

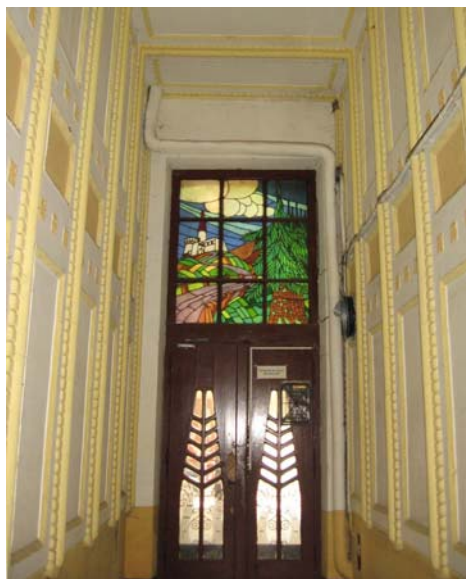
Apolló-palota - Fő (ma Republicii) utca 12.

Moskovits-palota – Széchenyi (ma Traian) tér 2.

Nagyváradi Központi Takarékpénztár – Bémer (ma Ferdinánd) tér

Ertler-ház – Pavel utca 8.

Nemes-ház – Dudek sikátor (ma Duiliu Zamfirescu) 10.

**Nagyváradi Agrár Takarékpénztár –
Bémer (ma Ferdinánd) tér**

**Balázsovits-ház – Rimanóczy
(ma Iosif Vulcan) utca 9.**

Róth-ház – Zöldfa (ma Vasile Alecsandri) utca 3.

VÁROSUNKBAN ALKOTÓ ÉPÍTÉSZEK

BÁLINT ZOLTÁN - JÁMBOR LAJOS

Bálint Zoltán (1871–1939). Nagyváradon született. Oklevelét a Budapesti Műegyetemen szerezte 1892-ben. Ezt követően beutazta egész Európát, és hazatérve Korb Flóris Nándor és Giergl Kálmán irodájában dolgozott. 1897-ben társult Jámbor Lajossal, akivel közösen dolgoztak 1934-ig. Sokat pályáztak és sok első díjas középületük valósult meg. Műveiken Lechner Ödön hatása érezhető, ám ettől elsősorban tömegkomponálás, felülettagolás tekintetében sokszor eltértek. Több szoborpályázat építész résztvevői voltak, elsősorban Zala Györggyel dolgoztak együtt.⁹¹

Jámbor (Frommer) Lajos (1869–1955) is Budapesten végezte a műegyetemet. Kezdetben Hauszman Alajos és Alpár Ignác mellett dolgozott, utána Lechner Ödön munkatársa lett. 1897-től Bálint Zoltánnal közösen dolgozott. Szinte az ország egész területére terveztek. Nagyváradon két közös munkájuk ismert. Az első 1901-ből a Rulikowski/Armăteii Române út 4. szám alatt egykori László Király Szabadkőműves-páholy székháza historizáló stílusban.⁹²

Szecessziós stílusban tervezett váradi alkotásuk:

- Füchsl-palota (Kossuth/Independenței u. 11–13.) 1903.⁹³

Ifj. KEZTYÜS JÁNOS

Ifj. Keztyüs János építési vállalkozó volt Nagyváradon a 20. század elején. Mint általában a korabeli építészek (építőmesterek) egyaránt foglalkozott tervezéssel és kivitelezéssel is. Életéről, munkásságáról nem sikerült adatokat találnunk, pedig

a korabeli sajtóban ismert, jónevű építészként tartották számon. Egy korabeli címtárból tudható, hogy 1920 után is Nagyváradon tevékenykedett építőmesterként. Irodája az általa tervezett és kivitelezett Úri utcai bérházban volt.

Egyetlen ismert váradi szecessziós stílusú bérpalotája a:

- Nagyszebeni Földhitelintézet bérháza (Úri/Ciorogariu u. 23.) 1908.⁹⁴

KOMOR MARCELL – JAKAB DEZSŐ

Komor Marcell (1868–1944) a Budapesti Műegyetemen 1891-ben szerzett oklevelet. Kezdetben Czigler Győző, majd Hauszmann Alajos műtermében dolgozott, majd egy évig Francsek Imre mellett a Fővárosi Mérnöki Hivatalban. Dolgozott még Lechner Ödön irodájában is, ami érezhető a szecesszió jegyében készített alkotásain. 1897-ben Jakab Dezsővel közös irodát nyitott, amely a háború végéig működött. Életének ez volt a legsikeresebb korszaka, társával együtt több pályázatot nyertek, és terveiket nagyrészt meg is valósították. 1918-tól részben egyedül, részben fiával, Komor Jánossal dolgozott együtt. 1930 után építészete már a modernista irányzatok felé fordul. Építészeti tárgyú cikkek írásával is foglalkozott. 1944-ben a náciizmus áldozata lett.⁹⁵

Jakab Dezső (1864–1932) a Bihar megyei Réven született. 1893-ban szerzett oklevelet a Budapesti Műegyetemen. Ezután európai tanulmányutakon vett részt. Fiatal építészként dolgozott Pecz Samu, Korb Flóris Nándor és Giergl Kálmán irodájában, majd a Fővárosi Mérnöki Hivatalban és Pfaff Ferencnél, a MÁV magasépítészeti osztályán. Rövid ideig Lechner Ödön műtermében is dolgozott, majd nagy külföldi tanulmányutakat tett. 1899-ben közös irodát nyitott Komor Marcell-lel, akivel 1918-ig minden tervet közösen készítettek. Az 1920-as évek elejétől vejeivel, Sós Aladárral dolgozott együtt. Munkásságáért a Magyar Mérnök és Építész Egylet nagy arany és ezüst érmét nyerte el, ahol számos előadást tartott tanulmányútajairól.⁹⁶

Komor Marcell és Jakab Dezső közös nagyváradi alkotásai:

- Adorján-ház I. (Színház/Patrioților u. 6.) 1903.⁹⁷
- Adorján-ház II. (Színház/Patrioților u. 4.) 1905.⁹⁸
- Stern-palota (Fő/Republicii u. 10.; 10/A.) 1905.⁹⁹

- Ipar- és Kereskedelmi Kamara (Dudek/Zamfirescu u. 3.) 1907.¹⁰⁰
- Fekete Sas-palota (Szent László/Unirii tér 2-4.) 1908.¹⁰¹

LÖBL FERENC

Löbl Ferenc (1880-?) Nagyváradon született, valószínűleg Bécsben hunyt el. Elhalálozási éve ismeretlen. A Nagyvárad Főreáliskola elvégzése után a Budapesti Műegyetemen szerzett oklevelet. Néhány évig a fővárosban dolgozott, majd – az egyik váradai napilap szerint – Bécs egyik legismertebb építészmérnöke lett. Későbbi munkásságát homály fedi.¹⁰²

Nagyvárad szecessziós stílusú alkotása:

- Ullmann-palota (Nagyvásár/ 1. Decembrie tér 9.) 1913.¹⁰³

MENDE VALÉR

Mende Valér (1886–1918) a Budapesti Műegyetemen szerzett oklevelet 1908-ban. Egyetemi évei alatt a Fiatalok köréhez tartozott. Tanulmányainak befejezése után rövid ideig Párizsban, majd Londonban tartózkodott. 1909-ben önálló irodát nyitott, ez idő alatt leginkább Nagyváradra és Kecskemétre tervezett. 1916-tól tűzérként részt vett az első világháborúban, ott szerzett betegsége következtében fiatalon, munkássága teljében halt meg.¹⁰⁴

Nagyvárad szecessziós stílusú alkotásai:

- Nemes-ház (Dudek/Zamfirescu u. 10.) 1909.¹⁰⁵
- Nagyvárad Agrár Takarékpénztár (Rimanóczy/Vulcan u. 7.) 1910.¹⁰⁶
- Bihar Megyei Takarékpénztár (Kossuth/Independenței u. 3.) 1910.¹⁰⁷
- Ertler-ház (Pavel/Pavel u. 8.) 1910.¹⁰⁸
- Fodor-ház (Beöthy Ö./Maniu u. 44.) 1911.¹⁰⁹
- Róth-ház (Zöldfa/Alecsandri u. 3.) 1912.¹¹⁰

Ifj. RIMANÓCZY KÁLMÁN

Ifj. Rimanóczy Kálmán (1870–1912) Nagyváradon született. Akárcsak édesapja, ő is a város közsismert, köztisztviselőként álló polgára, a törvényhatósági képviselő-testület tagja volt. Rövidre szabott munkássága alatt sokat tervezett és vállalkozóként részt vett saját és mások terveinek megvalósításában. Szülővárosában végezte elemi és középiskoláit. Berlin egyik kerületében, Charlottenburgban levő jó hírű műszaki főiskolán nyert műépítész oklevelet 1891-ben. Hazatérve előbb Budapesten dolgozott Czigler egyetemi tanár, majd Váradon édesapja építész irodájában. 1894-ben Budapesten építőmesteri oklevelet is szerzett.

A tehetséges műépítésznek nagy szerepe volt a korszerű Nagyvárad arculatának kialakításában. Váratlan, korai halála egy ígéretes építész pályát tört ketté. Nagy részvét mellett temették el az általa tervezett Úri utca 3. szám alatti palotájából.¹¹¹

Nagyvárad szecessziós stílusú alkotásai:

- Moskovits-palota (Széchenyi/Traian tér 2.) 1905.¹¹²
- Nagyvárad Központi Takarékpénztár (Bémer/Ferdinánd tér) 1907. - 1912-ben bővítés.¹¹³
- Ügyvédi Kamara (Ritoók Zs./Enescu u. 1.) 1909.¹¹⁴
- Apolló-palota (Fő/Republicii u. 12.) 1914.¹¹⁵

SPIEGEL FRIGYES

Spiegel Frigyes (1866–1933) a Budapesti Műegyetemen 1887-ben szerzett oklevelet. Freund Vilmos építészeti irodájában kezdett dolgozni. Iparművészeti tervezéssel is foglalkozott. 1895 körül Weinréb Fülöppel nyitott közös irodát, s több budapesti bérházat terveznek, úttörő módon alkalmazva a szecessziós ornamentikát. Sokat dolgozott együtt 1902–1910 között Márkus Gézával, elsősorban vidéki színházak, budapesti mulatók tervezésében. Utána, 1912–1919 között Englerth Károly volt a társa, akivel több vidéki középületre készítettek pályázatot. A Magyar Építőművészek Szövetségének 1902-ben alapító tagja, 1914 és 1917 között első elnöke volt. 1918-ban az Irodalmi és Művészi Szaktanács, 1919-ben az Országos Lakásépítési Tanács tagja volt. 1920-ban Nagyváradra települt, több bérházat is tervezett, de

már nem a szecesszió jegyében. 1923 körül tér vissza Magyarországra. Néhány modern stílusú villát tervezett Kovács Endre társaságában, de betegeskedése miatt 1933-ban bekövetkezett haláláig komolyabb munkákat már nem vállal.¹¹⁶

Nagyvárad szecessziós stílusú alkotásai:

- Sonnenfeld-ház (Nagysándor József/Aurel Lazăr u. 7.)
1899.¹¹⁷

- Markovits–Mathézer-ház (Nagysándor/Aurel Lazăr u. 21.)
1911.¹¹⁸

SZEGHALMY BÁLINT

Szeghalmy Bálint (1889–1963) Nagyváradon született. A Budapesti Műegyetemen szerzett oklevelet 1912-ben. A fiatal építészhallgatót Kós Károly és építéstartársainak munkássága nagyban befolyásolta és egy életre elkötelezetté tette a népi építészet iránt. 1914-ben bevonult katonának, de sebesülése miatt egy év múlva már nem kellett frontszolgálatot teljesítenie. Építészeti tevékenysége a két világháború közötti időre esik. Ebben az időszakban továbbra is következetesen képviselte a századfordulós építészet eszméjét, az épület teljes egészének, egységes szellemben való megtervezését, a népi építészet szerkezeti és részletformáinak szellemét követve. Ez idő alatt több tucat templomot tervezett. A második világháború után Németországba települt. Innen küldte haza az egyetlen, de immár kései várad szecessziós stílusú templomtervét Nagyváradra.¹¹⁹

- A réti református templom (Püspöki/Ştefan cel Mare út 6. Épült: 1948–1956.).¹²⁰

SZTARILL FERENC

Sztarill Ferenc (1859–1943) nagyvárad szünetésű és itt dolgozó építész volt. Budapesten szerzett építőmesteri oklevelet 1906-ban, de már ezt megelőzően is Nagyváradon dolgozott mint vállalkozó. Hosszú időn át a Nagyvárad Építőiparosok Szövetségének az elnöke is volt. Komor Marcell és Jakab Dezső több épületét is ő kivitelezte, ennek hatása érezhető saját munkáin is. Nagyváradon hunyt el 1943-ban. Sírja 2010-ben még

megvolt az előzőleg már felszámolt Olaszi temetőben, a Haller-kápolna közvetlen közelében.¹²¹

Saját tervezésű szecessziós stílusú épületei:

- Sztarill (Emke) -palota (Bémer/Ferdinánd tér) 1902. - 1906-ban bővítés.¹²²

- Sáfrány-ház (Kórház/Pasteur u. 67.) 1906.¹²³

- Deutsch K. I. üvegáruháza (Zöldfa/ Alecsandri u. 4.) valamint 1906–1909 között.¹²⁴

- Poynár-ház (Bémer/Ferdinánd tér) 1907.¹²⁵

- Balázsovits-ház (Rimanóczy/Vulcan u. 9.) 1911.¹²⁶

VÁGÓ JÓZSEF - VÁGÓ LÁSZLÓ

Vágó László (1875–1933). Nagyváradon született. 1893-ban elvégezte a Budapesti Felső Építőipariskolát. Kezdetben Alpár Ignác mellett dolgozott, 1902-től 1911-ig öccsével, Vágó Józseffel közösen készítették terveiket. Önálló tevékenységéből a színháztervezéseket és az első világháború utáni budapesti városrendezési terveit kell kiemelni. De úgyszintén egyedül tervezte a nagyváradi Szent László téri hídtól a városháza felé vezető díszes műköoszlopos korlátot, amely 1911-re készült el.¹²⁷

Vágó József (1877–1947). Nagyváradon született, oklevelét a Budapesti Műegyetemen szerezte 1900-ban. Tanulmányai alatt hosszabb időt töltött Francia- és Olaszországban. Néhány évet dolgozott Lechner Ödön, Alpár Ignác és Quittner Zsigmond műtermében, illetve építkezésein, majd 1902-től bátyja, Vágó László társaságában nyitotta meg önálló irodáját. Kezdetben inkább bérházakat, majd középületeket terveztek. Testvérétől különválva, 1911-től Lechner Ödön segítőtársa volt az építőművész utolsó munkáinál. Lechner mellett a mester stílusában, saját munkáinál modern, puritán, osztrák és német építészek hatását tükröző szellemben dolgozott. A tanácsköztársaság alatt vállalt szerepe miatt emigrált. A legjelentősebb külföldi szakmai sikerének számít az, hogy elnyerte a genfi Népszövetségi Palota nemzetközi pályázatán az egyik első díjat, majd irányítóként részt vett a kiviteli tervek készítésében. Végleg Franciaországban telepedett le. Utolsó éveiben egy ideális város tervein dolgozott. A testvérpár mialatt egyazon tervezőirodában dolgozott, a közös alkotásaiknál Vágó Lászlónak inkább a

házakon megjelenő díszítéseket, sgraffitókat, üvegfestményeket, ólomüveg ablakokat, szobrászati díszeket tulajdonítják, míg a műegytemet végzett Józsefnek a koncepciót.¹²⁸

Nagyváradon a bátyjával közös három épületterve mellett egy épületegyüttesét egyedül készített el. Ez utóbbi volt a:

- Csendőriskola (Rulikowski/Universităţii u. 5.) 1913.¹²⁹

A fivérek közös alkotásai:

- Vágó-ház (Kapucinus/Moşoiu u. 14.) 1905.¹³⁰
- Breider-ház (Kossuth/Independenţei u. 7.) 1909. – lebontották.¹³¹
- Moskovits-palota (Szent László/Unirii tér) 1910-1911.¹³²
- Darvas-La Roche-ház (Rimanóczy/Vulcan u. 11.) 1910-1912.¹³³

ISMERETLEN TERVEZŐK ALKOTÁSAI

- Freinfeld-ház (Beöthy Ödön/Maniu u. 15.) 1911.¹³⁴
- Bleyer-ház (Kert/Avram Iancu és Vámház/Sucevei u. sarka) 1911.¹³⁵
- Darvassy-palota (Fő/Republicii u. 75.) 1911.¹³⁶
- Okányi-Schwartz-villa (Szaniszló/Eminescu u. 25/A) 1911.¹³⁷

JELENTŐSEBB SZECESSZIÓS STÍLUSÚ ÉPÜLETEK

Ebben a fejezetben időrendi sorrendben a következő nagyváradi szecessziós stílusú épületeket ismertetjük: Sztarill-palota (1902), Fűchsl-palota (1903), Adorján-ház I. (1903), Adorján-ház II. (1905), Stern-palota (1905), Széchenyi/Traian téri Moskovits-palota (1905), Ipar- és Kereskedelmi Kamara székháza (1907), Poyárn-ház (1907), Fekete Sas-palota (1908), Szent László/Unirii téri Moskovits-palota (1910-1912), Darvas-La Roche-ház (1911), Csendőriskola (1913), Ullmann-palota (1913), Apolló-palota (1914).

SZTARILL-PALOTA

Sztarill Ferenc építész 1902-ben építette saját terve alapján ön-maga számára a Bémer (ma Ferdinánd) tér és a Szalárdi (ma Teatrului) utca sarkán a nevét viselő kétemeletes palotát. Az emeleten lakásokat alakítottak ki, a földszinten kávéház kapott helyet.¹³⁸ Ezen a helyen a 19. század második harmadában még egy Tóth Ferenc nevű szabómester háza szerénykedett. Telke egészen az akkori Apáca (a későbbi Szilágyi Dezső, a mai Moscovci) utcáig terjedt, ahol egy másik háza is volt. Tóth Ferenc előbbi házát 1875-ben sörház és ételcsarnok céljára alakították át. Ez lett a 19. század utolsó évtizedére a híres Rózsabokor vendéglő, amelyhez egy kerthelyiség is tartozott. Mai fogalmaink szerint a kerthelyiség nagyjából a színház előtti kis zöldövezet helyén húzódott, egészen a bazárépületig, amely akkor még természetesen sehol sem volt, akárcsak a színház. A Rózsabokor épületét a többi itteni kis házzal együtt 1899 nyarán kezdték el bontani, hogy 1900 októberére felépítsék a színházat, a színház díszletraktárát és a bazárépületet. Tóth Ferenc egykori házának helye mintegy két évig még parlagon hevert, s csak azt követően kezdett ott építkezni Sztarill Ferenc.¹³⁹

A építész tulajdonos nevével azonosított új ingatlant a városháza részéről 1902. október 11-én vették át, amint arról beszámolt az egyik napilap is: *„A Bémer téri kis cukorpalota teljesen elkészült, s november elsején beköltöznek a lakók. A földszintet az Emke kávéház foglalja el, amelyet Stern Hermann régi kedvességével s tapasztalatával fog vezetni. A [fél]emeleten a játszószoobák, s a zenekar foglalnak helyet, míg legfelül vannak a magánlakások. A kávéház úgynevezett jugendstilben van berendezve, s igen szép falfestmények díszítik. A város részéről Szűts Dezső és Lovass Zsigmond tegnap vették át az épületet, melyet a jövő héten már elfoglalnak a lakók.”*¹⁴⁰

Az építész 1906-ban a Szalárdi utcai mellékhomlokzatot újabb négy tengelynyi résszel bővítette. A nagyváradi levéltárban az ingatlan bővítési terve található meg, természetesen a már meglévő rész felmérési rajzával együtt.¹⁴¹ Sztarill már ezt megelőzően, 1904-ben meg szeretne volna vásárolni a házával szomszédos színházi díszletraktárt, hogy ebbe az irányba bővíthesse sarki épületét. Az új díszletraktárt az udvaron építette volna fel az építész. Elképzeléséről beszámolt az egyik napilap is: *„Érdekes ajánlatot tett városunknak Sztarill Ferenc építész. A színházi díszletraktárt, melynek jövőendő sorsáról gondoskodnia kell*

Nagyváradi EMKE kávéház.

*a tanácsnak – mert mai formájában nem használható tovább –, meg akarja venni az ajánlatot tevő. A napokban elkészül a tervekkel is, melyek eladás esetén a díszletraktár felhasználására vonatkoznak. A tervek szerint Sztarill Ferenc a díszletraktár épületét hozzátoldja a szomszédos bérházához, s átalakíttatja úgy, hogy a földszintje az Emke kávéház megnagyobbítására szolgáljon. A kávéházat kibővítik a mai díszletraktár egész hosszában. A tanács legközelebb tárgyalja az ajánlatot, mely a városra előnyös. Így megszabadulhatna a nem célszerű díszletraktártól.*¹⁴² Visszatért e témára 1905 február elején egy másik napilap is, ami azt jelenti, hogy ez ideig sem született döntés. Ebben arról is beszámoltak, hogy Sztarill hajlandó a város telkén egy kényelmes nagy díszletraktárt építeni, melynek tervét és költségvetését be is terjesztette a közgyűlés elé. De ekkor már a város nevében Kőszeghy József főmérnök is elkészített egy tervet, két változatban az új díszletraktár részére.¹⁴³ Ma már tudjuk, hogy Sztarill ajánlatát végül a városi tanács nem fogadta el, valószínűleg emiatt építkezett 1906-ban a Szalárdi utca irányába. Úgyszintén nem lett semmi a város főmérnökének tervéből sem, így aztán még egy évszázad elteltével is ott áll a díszletraktár épülete. Sztarill Ferenc 1912-ben szeretett volna egy 55 szobából álló szállodát létesíteni az emeleten. Ez valami okból kifolyólag nem valósult meg. Majd csak az 1930-as években létesítettek itt szállodát, Astoria néven, de azt már más kezdeményezte. Az Astoria nevet kapta a földszinti kávézó is.¹⁴⁴

A sarki ingatlan földszintből, félemeletből és két emeletből áll. A hangsúlyos övpárkányok ellenére a hullámosan kiképzett, magasba törő oromzatok, a lekerekített sarki részen emelkedő torony a homlokzat vertikálisát erősítik.

A Bémer téri oldal szélső tengelyei és a Szalárdi utcai homlokzat első, negyedik, hatodik és kilencedik tengelye „bow-window” (zárt erkély) formában kiugrik a fal síkjából. A kiugró részek a koronázópárkány síkja felett az érett gótikára jellemző flamboyant ívre emlékeztető oromzatban végződnek. Az utóbbiakat számárhátíves záródású világítóablakkal látták el. E tengelyek szélein lizénák futnak végig, amelyek az emeleti szintek magasságában háromkarélyos ívben záródnak. Mindkét emeleti szint ablakai a gótika jellegzetes építészeti elemeként lóhere- vagy háromkarélyos záródásúak.

Az íves tartóelemekkel alátámasztott kiugró részek között hullámos vonalú erkélyek húzódnak, melyek rácsát napraforgó

és tulipán kombinációjából álló szabályos ornamentika alkotja.¹⁴⁵ Hasonló díszítés figyelhető meg a tetőzet gerincén is. Egyébként a középső három tengely hullámvonalú attikában végződik, a tengelyekben kis, háromkaréjos záródású világító-ablakokkal.

A földszint egyenes lezárású nagyméretű ablakai fölött a félemelet kosárirves nyílásai következnek, az első emeleten háromkaréjos záródású, a másodikon számárhátívben végződő ablakok és ajtók láthatóak. A számárhátívvel lezárt oromzatokat hasonló formájú ablakok, a közöttük levő hullámos oromfalat kisméretű, háromkaréjos záródó nyílások törik át.¹⁴⁶ Ezek az ablakok szecessziós virágdomborművekkel díszített köténynyel is kiegészülnek. Ugyanilyen formájú ajtók figyelhetők meg a középső három tengelyen is.

A Szalárdi utcára néző mellékhomlokzat hosszabb, tíz tengelyből áll. Itt már négy „bow-window” található, közöttük felváltva egy-, illetve kéttengelyes traktusokkal. A homlokzat díszítése, az ablakok formája, mérete megegyezik a térre néző főhomlokzaton láthatókkal. Az enyhén lekerekített sarokrész felett kerek torony látható. A torony koronázópárány fölötti, négykaréjos nyílással áttört részén tulipános, napraforgós fejezetű törpeoszlopokra támasztott toronysisak koronázza.

Összefoglalóként elmondható: az épület külső megjelenésében a szecesszió stílusjegyeit tükrözi, de főleg az ablakoknál már gótizáló elemekkel keverve.

1990 után az ingatlan nagyon elhanyagolt állapotba került, s majd csak 2006-ban restaurálták külsőleg, de ekkor már igen példás, szakszerű, műemléknek nyilvánított épülethez méltó munkát végeztek.¹⁴⁷

FÜCHSL-PALOTA

A 20. század hajnalán, a Kossuth (ma Independenței) utca és a Nagyvásár (ma 1. Decembrie) tér sarkán levő telek még beépítetlen volt, és a Fűchsl testvérek bornagykereskedő cégének telephelyeként szolgált. Az itteni két telekre terveztettek Fűchslék egy impozáns kétemeletes, szecessziós stílusú palotát a budapesti Bálint Zoltán és Jámbor Lajos műépítészekkel.¹⁴⁸ Elsőként 1902 nyarán a *Nagyváradai Napló* írt az eseményről: „A jövő

Nagyváradnak egy káprázatosán szép monumentális képét csodálják most naponta sokan a Sonnenfeld Adolf papírkereskedésének kirakatában. A Bálint Dezső [sic!] jeles fővárosi műépítész által tervezett Fuchsl-bérpalota messze feltűnő ékessége lesz a Nagypiacnak és az egész városnak, s az első szecessziós stílusban épült palotája lesz Nagyváradnak...¹⁴⁹ A cikk írója eléggé felületesen Bálint Zoltán műépítész nevét Dezsőre változtatta, és a társáról Jámbor Lajosról pedig elfeledkezett. Abban is tévedett a névtelen újságíró, hogy ez lett volna a város első szecessziós palotája, hiszen megelőzte a Sztarill-palota.

Nem akart lemaradni a *Nagyváradi* sem, hiszen ők is beszámoltak Fuchslék építkezési szándékáról, illetve arról, hogy a szépészeti és közlekedésügyi szakbizottság a cikk megjelenésének napján ülésezett, majd helyszíni szemlét tartott.¹⁵⁰

A helyszíni szemlét követően a *Nagyváradi Napló* is visszatért ugyanerre a témára: „Nagyváradi díszes magánépületeinek száma még ez évben ismét gyarapodni fog, a Fuchsl testvérek ugyanis a Kossuth Lajos utcában hatalmas kétemeletes palotát építenek, melynek tervezetét Bálint és Jámbor budapesti műépítészek készítették. Az építkezés engedélyezésére vonatkozó kérvényt már benyújtották a Fuchsl testvérek a tanácshoz és tekintettel arra, miszerint az alapozási munkálatokat azonnal meg akarják kezdeni, a közlekedési és szépészeti szakbizottság már tegnap kint járt a helyszínen. A bizottság elsősorban az utcavonalat állapította meg. A tulajdonossal olyan megegyezés jött létre, hogy az egyenes útvonal folytán úgy a város, mint az építkezők javára eső területet négyszögméterenként 75 koronában veszik fel. A bizottság miután az építkezési engedély kiadására egyéb akadályt nem talált, a tanácsnak azon javaslatát terjeszti be, hogy az építkezést a bemutatott terovrajz szerint engedje meg.”¹⁵¹ A kivitelezésre kiírt pályázatot id. Rimanóczy Kálmán és Rendes Vilmos cége nyerte el, s a szerződést 1902. augusztus 6-án írták alá.¹⁵²

Az előmunkálatokat 1902 szeptemberében kezdték meg. A beépítetlen sarki telken váratlanul egy régi masszív kőfal alapjaira akadtak. Dr. Karácsonyi János történész a látottak alapján a következőket állapította meg: „Nagyváradi város kőfállal kerített részének, az úgynevezett Péntekhelynek maradványa ez. E városi kőfal kezdődött a Kapucinusok telkétől és úgy húzódott a Körözsíig. Épült 1534–1555 között, fennállott 1711-ig. Ekkor a felső részét szántszándékkal lebontották és építő anyagnak elhordták.”¹⁵³

Még ugyanazon év novemberében megtartották a Fűchsl-palota bokrétaünnepélyét.¹⁵⁴ 1903 áprilisában adták át a váradi szecessziós építészet lechneri vonulatának ezt a jellegzetes példáját.¹⁵⁵

A palota szépsége elnyerte Ady Endre tetszését is, aki egy mondat erejéig megemlékezett róla a *Felforgatott Nagyvárad és az új városháza* című cikkében: „...A Fűchsl-palota a Kossuth utca és a Nagypiac-tér sarkán készen áll, művészi munka, új látni-való...”¹⁵⁶ Szeptemberben a palota földszintjén megnyílt a város egy újabb kávéháza: „Nagyvárad egyik legszebb új épülete, a Nagypiac és Kossuth Lajos utca sarkán emelkedő Fűchsl-palota immár készen van, s a jövő héten már megnyílik annak leglátványosabb helyisége, a fényesen berendezett Bihar kávéház...”¹⁵⁷

A tizenhat tengelyes Kossuth utcai és az öttengelyes Nagyvásár téri szárnyból álló kétemeletes bérpalota tömegét leginkább a kúp alakú toronnyal lezárt, ívelt vonalú, háromtengelyes zömök sarki rész határozza meg. A ritmikusan váltakozó, hajlított ívű oromzatokat hullámvonalú koronázópárkány köti össze, mindkettőt csipkézett, növényi és geometrikus elemekből építkező dombornyomásos fémlemezek díszítik. A földszint jellegtelen, négyyszögű kirakatablakai fölött a homlokzat síkjából kissé kiugró, ívelt oromzattal lezárt részekben ikerablakok, a falsík többi

részén egyszerű négyszögletes ablakok jelennek meg. Az első emeleti ablakok szemöldökén és a második emeleti ablakainak könyöklőjén bimbókkal kiegészített hullámvonal fut végig.¹⁵⁸

Az ingatlan főhomlokzatának emeleti részét függőlegesen négy oromzattal bíró, enyhén kiugró rész tagozza. Az oromzatok közti rész felül díszes szinuszvonalú fémpárkányzatban végződik.

A sarki toronnyal díszített épület homlokzatát gazdagon átszövik a díszítőmotívumok, elsősorban a virágok és a fürtös szőlőindák a koronázópárkány síkjában meg az első és második emeleti ablakai közötti falmezőkben. A második emeleti egyenes lezárású ablakok alatti kötényrészt virágdíszsel, illetve stilizált FT (Füchsl testvérek) monogrammal díszítették. Az épület dekorációjára jellemző fürtös szőlőindák arra utalnak, hogy az építetők bornagykereskedők voltak. Az első emeleti ablakok fölötti faltükröket és a koronázópárkány alatti falszakaszt kancsóból vagy kosárból kinövő leveles, szőlőfürtös indák borítják, a népművészetre emlékeztető szabályos és szimmetrikus elrendezésben. A falsíkból kiugró részek oromfalát fektetett, hosszanti oldalaik közepén nyomott, ovális formájú nyílások törik át, melyeket szintén leveles, fürtös szőlőinda vesz körül.

A tér felőli homlokzaton a két oromzattal bíró rész között egy keskenyebb háromtengelyes falszakasz húzódik, egyébként a falfelület díszítése megegyezik a főhomlokzatéval.

A legömbölyített sarki részen található erkélyek kovácsoltvas mellvédjei is a vakolati díszekhez hasonló díszítőelemekből állnak. A földszinten mára csak a bérház kovácsoltvas díszítésű bejárati ajtaja, illetve a nagykapu őrzi a tervezőpáros eredeti elképzelését. Az utóbbin is a leveles és szőlőfürtös indák figyelhetők meg.

A kétemeletes ingatlan földszinti részét mára teljesen kiforgatták eredeti formájából. Az emeleti rész ugyan változatlan maradt, de nagyon elhanyagolt állapotban. Az egész ingatlant sürgős restaurálni kellene. Ha másért nem, műemléki státusa miatt is.

A Füchsl-palotát tervező Bálint Zoltán és Jámbor Lajos építészpárost a szakirodalom nagy része a Lechner-követők azon csoportjához sorolja, akik nem a mester formakincsét, hanem építészetének szellemiségét vitték tovább, s Lechner építészetéről vallott alapelveinek megőrzésével keresték saját formanyelvüket. A nagyváradi Füchsl-palota jó példája ennek a törekvésnek.¹⁵⁹

ADORJÁN-HÁZ I.

Mielőtt még a Színház (ma Patrioților) és a Szilágyi Dezső (ma Moscovei) utca sarkán levő Adorján-ház ismertetésére rátérnénk, meg kell említenünk, hogy a színház építése előtt a Szilágyi Dezső – akkor még Apáca – utca páros oldala a Fő (ma Republicii) utcáig tartott. A Fő utca sarkán Hillinger Lipótnénak volt egy emeletes háza, amely nagyjából a mai bazárépület első harmadának helyén állt, „benyúlva” a később kiszélesített Bazár-szorosba. Az ezt követő Apáca utcai földszintes ház, udvari szárnyával mélyen elterjeszkedve a kert irányába, Karaguly Sándornée volt. A harmadik ingatlan a már említett Tóth Ferencé volt, és a Rózsabokor kerthelyisége mögötti telken húzódott. Mindhárom házat, a Bazár-szoros nyugati frontján levő épületeivel együtt 1899 júliusára kisajátították, majd lebontották, hogy helyet adjanak a bazárépületnek, a színháznak és az utóbbit övező utcáknak. A színház felépítése után, attól keletre a Bazár (ma Madách) utcát alakították ki. Thalia otthonának a másik oldalán a Színház utca húzódott, ennek a Szilágyi Dezső utcai sarkán építették fel az első Adorján-házat. De még ezt megelőzően, ugyanebben az utcában 1900-ban felépült a színház díszletraktárának épülete, két évre rá, tőle délre a Sztarill-palota.¹⁶⁰

A díszletraktár épületétől északra, egy keskeny utcafrontos telekrész Középešsy Etelka tulajdonában volt, attól északra a sarki telek a városé volt. A magántulajdonban levő keskeny utcafrontra lehetetlen lett volna egy megfelelő emeletes házat építeni, amely a városkép szempontjából elengedhetetlen lett volna. Ezért 1902 januárjában a városi tanács egy szakbizottságot nevezett ki azzal a feladattal, hogy tegyen javaslatot a sarki telek értékesítésére. A bizottság azt javasolta, hogy a város adja át a telkét Középešsy Etelkának 19 792 koronáért, cserében pedig a háztulajdonosnő adja a városnak a díszletraktár mögötti 2000 négyzetméter területet 20 026 koronáért. A tulajdonosnő csak abban az esetben lett volna hajlandó a cserére, ha a város még ráfizet 3000 koronát és viseli az átírási költségeket is.¹⁶¹ Két hónap elteltével a tanács javaslatára a város közgyűlése úgy döntött, hogy a telekcserére vonatkozó tárgyalásba csak bizonyos feltételek mellett bocsátkozzanak, például, hogy Középešsy Etelka köteles a telekre emeletes épületet emelni.¹⁶² Rövidesen megtörtént a megegyezés a telekcseréről. Az erről szóló közgyűlési határozatot 1902 júniusában jóváhagyta a belügy-miniszter is.¹⁶³

Nem sokkal, a telekcseré után újabb fordulat állt be: dr. Adorján Emil megvette mindkét telket az utca sarkáig. Ahogy az egyik napilap írta, arra „*egy tetszetős, szép emeletes bérházat épített, melynek művészi ízlésre valló tervrajzait Komor Marcell és Jakab Dezső jeles fővárosi műépítésszek már el is készítették. Az építést még az ősszel megkezdik úgy, hogy jövő év május havára már teljesen kész lesz az új palota...*”¹⁶⁴

A következő hír 1902. október 16-án jelent meg a *Nagyváradi Napló*ban. Ennek az a furcsasága, hogy miközben arról számol be, hogy már épül az a sarki ház, amely modern magyar stílusú külsejével előnyösen fog kiválni a nagyváradi épületek közül, a cikkíró szerint a tanács mindössze egy nappal e hír megjelenése előtt adta meg az engedélyt dr. Adorján Emil jövődő házára.¹⁶⁵ Az új bérház Sztarill Ferenc kivitelezésében 1903 novemberére lett kész.¹⁶⁶

A kétemeletes, alagsorral bíró sarki ingatlan mindkét homlokzatát hatalmas, háromkarélyos oromzatok uralják. Az alattuk levő traktusok nyílászáróinak formája és elhelyezése különböző. A színház mögötti kis térség felé néző háromtengelynyi homlokzat – amelynek középső tengelyét a már említett oromzat

koronázza – szimmetrikus, ehhez adódik még egy traktus a Színház utca 4. szám alatti ingatlan irányában. Ez utóbbi földszintjén található a szárazkapualj bejárata, az első emeleten egy „bow-window“-szerű homlokzati rész, nagy girlandos keretezéssel. Az épület földszintjén a téglaborítás-utánzat az uralkodó, a félköríves ablakokat téglasávok is körülveszik, keretezés gyanánt. A földszint tengelyében levő nagy, félköríves ablak két oldalán virágokkal övezett vakkeretek találhatók. Ezeket úgyszintén téglasávok keretezik. A nyílászárók külső- és belső-, illetve a téglasávok által jelölt mezők keretezését virágmotívumok díszítik. Ezeken túl két oldalon két-két kisebb méretű félköríves ikerablakok találhatók. Az első emeleti regiszter sima falú homlokzatát helyenként áttörő, egyenes záródású ablakokat, a kötényrészből kiinduló virágfüzerek keretelik. Ezt a regisztert egy mozgalmasan hullámzó, lépcsőzetes párkány zárja le. A párkányzat vonala felkúszik a felső regiszterbe, ahol a falat nagyméretű mezőkre osztja, és végül egy stilizált tulipán hajlékony vonalú kontúrját formázza. A párkány alatt stukkóból készült, népi ihletettséggű florális elemek találhatók. A harmadik regisztert az árkádos részekből összeálló koronázópárkány által lezárt magas attika szintje jelenti, amely alatt növényi díszítések láthatók. Az attika ablakai félköríves záródásúak. Az ablakok ismétlődő ritmusosságát helyenként az emelet regiszterének meghosszabbítását szolgáló falmezők szakítják meg. A falmezőkben két- vagy háromszögletű, dúsán tekergő leveles és virágos indák által keretezett ikerablakok figyelhetők meg.¹⁶⁷

Az első emelet egyenes lezárású ablakait a kötényrészekből kiinduló virágfüzerek keretelik. A keretelések mentén szabályos közökbén virágkompozíciójú domborművek teszik mozgalmassá a homlokzatot.

Az egytengelynyi sarki rész is igen díszes, elsősorban a félköríves oromzat tükörmélyítésű felületében levő dús virágos kompozíciónak köszönhetően, amelyet egyesek az életfával azonosítottak.¹⁶⁸ Figyelemre méltó az első emeleti erkély virágos díszítésű kovácsoltvas mellvédje is.

A Szilágyi Dezső utcai homlokzat kilenc, szimmetrikus elrendezésű tengelyből áll. A homlokzat főtengelyének első emeleti részén egy háromoldalú kiugratott zárt erkély található, amely fölött az attika szintjén egy kovácsoltvas mellvédű nyílt erkély kapott helyet. Az erkély födémének hullámvonalas

párkányzatát cinezett lemezek fedik. A zárt erkély tengelyét az attika nagy falmezői fogják közre, amelyek alatt három-három ív helyezkedik el. A szélső jobb oldali ívben található a gyalogos közlekedés számára kialakított kapu, az emeleten pedig egy nyílt erkély figyelhető meg.¹⁶⁹ Bár a gyalogos bejáró és az emeletre vezető lépcsőház a Szilágyi Dezső utcai oldalon található, az ingatlant a Színház utca 6. szám alatt tartják számon.

Ha megfigyeljük a homlokzat stukkódíszítéseinek motívumvilágát, megállapítható, hogy az a népi építészetből kölcsönzött elemeket használ fel. Az erkélyek kovácsoltvas hullámzó rajzú elemeit növényi motívumok díszítik. A lefolyócsatornák, a kémények és a cinezett párkányzat kialakítása gondos odafigyelésről tanúskodnak. A masszív fából készült bejárati kapu háromkaréjos lezárása fölött, egy vese alakú nyílás látható. A szegekkel kivert nagykapu egykoron szintén fából készült, és vésett virágdíszek ékesítik (virágos vázák, tulipánok, szívek). A kapu kovácsoltvas elemei pávatollakat jelenítenek meg.¹⁷⁰

A belső udvar körül magasodó, simára vakolt falak egyetlen díszét az egyszerű ablakkeretek jelentik. A földszinti terasz, illetve az első és második emeleti függőfolyosók kovácsoltvas elemei sokkal visszafogottabban hullámzanak, mint a főhomlokzat teraszaié. Az udvar felé vezető átjáró falainak felső részét, a vakolt felületen kialakított hullámvonalas keretezésű falmezőkön elhelyezett, a népi formavilágból merítkező virágmotívumokat ábrázoló stukkódíszek ékesítik.

A homlokzatok plasztikussá tételében nemcsak az ornamentika vállal szerepet, hanem a nyílászárók változatos elrendezése, illetve egyes regiszterek keretezésének különféle módzatai is. Az attika és koronázópárkány töretlen hullámzása a dinamikusság érzetét kelti.¹⁷¹

A sarki Adorján-ház a 21. század első évtizedének végére külsőleg igen elhanyagolt állapotba került. Sok helyen már lehullt a vakolat a díszítésekkel együtt, más részeken pedig megtáskásodott, s bármikor lehullhat. Mindezek miatt, az ingatlan sürgős felújítást igényelne, ellenkező esetben maradandó károsodást szenved az épület homlokzati díszítése.

ADORJÁN-HÁZ II.

Adorján Emil a sarki bérháza felépítését követően, még 1903-ban el szeretne volna adni a Színház (ma Patriotilor) utcában fennmaradt 30 méter utcai fronttal bíró telkét.¹⁷² Valószínűleg nem talált megfelelő vevőt, mert a Színház utca 4. szám alatti Adorján-házat 1904–1905 között úgyszintén ő építtette fel Sztarill Ferencsel, a Komor–Jakab műépítész páros terve alapján.¹⁷³

A korabeli sajtó figyelemmel kísérte az egyre szépülő város építkezéseit, mint például a *Nagyvárad* című cikkben megemlítették a még csak tervezett második Adorján-házat is: „Olyan időszak után vagyunk, mikor hatalmas középületek emelkedtek Nagyvárad utcáin. A színház és bazárépület után új elmekórház, a gyermekmenhely, a laktanya monumentális építkezései következtek, s befejezte e fejlődés korszakát a Szent László tér ékessége, s a város büszkesége, Nagyvárad új székházának felépítése. [...] Benn a Fő utca központjában a Bémer tér körül dr. Adorján Emil tervez palotája mellé, az üres telekre hasonló díszes palotát...”¹⁷⁴ Adorján Emil második bérházára a tanács 1904. május 11-én hagyta jóvá az építkezési engedélyt.¹⁷⁵ Az új ingatlan 1905 március havára készült el.¹⁷⁶

Az új Adorján-ház az előzőnél is díszesebb lett, és még inkább hasonlított Lechner Ödön munkáihoz. Talán ezért vetették össze Lechner budapesti Posta-takarékpénztár épületével, amelyet e magyaros stílus prototípusának tart a szakirodalom. A legjelentősebb különbség a méreteken túl, a két épület között az attikánál figyelhető meg: a váradi épület esetében ez enyhe hullámvonalat mutat, ellentétben a fővárosi épülettel, ahol az attika erőteljes, szinte már fogazatszerű szinuszosd vonalvezetésben végződik.¹⁷⁷

A téglalap alaprajzú épület déli tengelyében, a földszinti részen található a bejárat, az átjáró folyosó, és a lépcső. A homlokzat kialakítás megoldásai különböznek a másik Adorján-házon látottaktól. Kilenc szimmetrikusan elhelyezkedő tengelye a középső tengelyhez igazodik, amelyet a földszinti gyalogos bejáró és a föllette magasodó háromkarélyos attika határoz meg. A homlokzaton három szimmetrikusan elhelyezett erkély kapott helyet: ezek közül kettő a szélső tengelyek második emeleti részén, a hosszabb harmadik pedig az első emelet három központi tengelye mellett helyezkedik el. Az ablakokkal szabályosan áttört homlokzat monotonáját a hullámvonalú attika töri meg és teszi dinamikussá. Hullámozása minden tengelyrész fölött háromkaréjos formává emelkedik. A három fő tengely fölött az attika dinamikus ritmusossága még erőteljesebb, ugyanis itt a háromkaréjos formák még magasabbra emelkednek.

Vízszintesen az épület két regiszterre osztható. Az egyszerű vakolású földszinti falat félköríves nyílászárók törik át. Az első és a második emelet képezik a felső regisztert, ahol az ablakok a mindkét emeletre kiterjedő, csökkenő ritmusú falmezőkben helyezkednek el. A központi falmezőt három tengely határozza meg, a mellétük lévőket két-két tengely, míg a szélső falmezők egy-egy tengely mentén helyezkednek el. A falmezők körvonalai felső részükön finoman hajlított számárhátívet, oldalakon gyenge kígyózást, alsó részükön pedig erőteljes ritmusú hullámozást mutatnak. Az első emeleti ablakok egyenes záródásúak, a második emeleten viszont félköríves ablakok találhatók.¹⁷⁸ A túlzásfolt homlokzat virágmotívumos díszével hívja fel magára a figyelmet. A díszítőelemek olcsó, de gyenge időtállóságú anyagból, stukkóból készültek. A homlokzat díszítéséhez felhasznált, a népművészet formakincséből táplálkozó motívumok között, barokk hatást tükröző elemek is megjelennek. A nagy

falmezők belső körvonalát apró virágok díszítik. Az első és második emelet ablakai hasonló, de nem teljesen egyező keretelésűek. Az ablakkeretek külső kontúrjai szeszélyes vonalvezetésűek, virágokkal gazdagon díszítettek: az ablakokat a kötényrészben elhelyezkedő vázából előkúszó tulipánok, leveles, virágos indák veszik közre. A homlokzat ritmusosságát biztosító falmezők alsó részén, az első emelet szintjén, az ablakok között szívek láthatók. A föléljük elhelyezett vázákban egyetlen növény (gránátalma vagy tulipán és babérlevelek) látható, míg alattuk többféle virágból (kamilla, stilizált rózsza, szegfű) álló csokrok függenek. Az attikán két típusú növényi ornamentális elem váltakozik. Az attika három központi tengely fölötti részén egy szív alakú falmezőbe foglalt ablak helyezkedik el. Mellette virágmotívumok (gránátalma), fellette pedig egy csokor kamillavirág (esetleg napraforgó?) figyelhető meg. A szélső tengelyeken, az első emeleti ablakok keretei fölé elhelyezett erkélyek domborított mellvédjét, az alattuk található ablakkereteket díszítő szívekből kinövő virágminta (valószínűleg gránátalma) ékesíti. Az első emeleti erkélyt, az alatta elhelyezkedő kaput közrefogó virágdíszes konzolok tartják, melyek beleolvadnak a mellvéd hullámszó vászonhoz hasonló formájába. A balkonok kovácsoltvas munkái ugyanazt a képet mutatják: kígyózó vonalak és virágok (leginkább tulipán) ismétlődő váltakozása figyelhető meg. A félköríves árkádban elhelyezett kétszárnyú bejárati kapu, fából készült, felső része hullámszó szegélyű. Kovácsoltvas díszítései pávafarkat mintáznak, illetve a kapuszárnyakon kiképzett hullámszó kontúrú négyszögű mezők a népi motívumvilág növényi díszítéseit mutatják.¹⁷⁹

Mindkét műemlékként nyilvántartott Adorján-házat az 1970-es években tatarozták külsőleg, újrafestették a stukkódíszeket is, de azóta azok egybefakultak, részben lehulltak, emiatt a homlokzatokat sürgősen restaurálni kellene.

STERN-PALOTA

Hajdanán a 19. században a Fő (ma Republicii) utcában, a mai számozás szerint, a 10. és 10/A alatt egy aránylag hosszú, földszintes épület volt, mely még a városok egyesítése előtt városházaként szolgált. Emiatt kisvárosházának nevezték. A kisvárosháza a Szent László (ma Unirii) téri új városháza átadását követően, 1904 januárjától „feladat” nélkül maradt, ugyanis a helyhiányból itt elhelyezett hivatalok is az új tornyos épületbe költöztek. Ezt követően a város vezetői árverés útján akarták értékesíteni a régi épületet. Első alkalommal sikertelen volt a licitáció, s amint az egyik napilap 1904 januárjában megírta, a tanács közgyűlési felhatalmazás alapján új árverést hirdetett meg az épületre, 82 ezer korona kikiáltási ár mellett. Mindössze Rendes Vilmos tett egy 78 ezer koronás ajánlatot. A tanács azt ajánlotta a közgyűlésnek, hogy fogadják el ezt az ajánlatot.¹⁸⁰ A belügyminiszter leiratában ellenben ragaszkodott a 82 600 korona értékű eladási árhoz.¹⁸¹ Egy hónap elteltével Stern Miklós újabb ajánlatot tett: ő már hajlandó volt megvenni az épületet a megszabott 82 600 koronáért. *„Valószínű, hogy az ajánlatát a közgyűlés is el fogja fogadni,”*¹⁸² – vélekedett a *Nagyvárad* *Napló* egyik ismeretlen cikkírója. Ez így is történt, ugyanis a közgyűlés 55 szavazattal 22 ellen kimondta, hogy eladja az épületet Stern Miklósnak.¹⁸³ Sietett e hírt bővebben is taglalni a fenti napilap, amikor közölték: *„Nagyvárad város közgyűlésének tegnap hozott határozata folytán megint egy díszes középülettel fog gyarapodni a város főutcája. A régi városháza épületét és telkét Stern Miklósnak adták el 82.600 koronáért, aki erre a nagy telekre kétemeletes bérpalotát épített modern magyar stílusban. Az építési terveket Komor és Jakab fővárosi építészek készítették, akiknek finom műízléséről tanúságot tesz már Nagyváradon az ugyancsak általuk tervezett dr. Adorján Emil-féle ház a Színház utcában. Az építési munkához már a közeli napokban hozzálátnak úgy, hogy ez még az idén ősszel fedél alatt lesz, a jövő év május 1-re pedig teljesen készen fog állani. [...] A bérpalota 45 méter széles és ugyanolyan hosszúságú területre épül, és az építési anyag mintegy 300.000 koronára van preliminálva.”*¹⁸⁴ Két hét elteltével ugyanez a napilap pontosított: a régi városháza lebontásához májusban kezdenek hozzá.¹⁸⁵ Végül majd csak július első hetének végén adott híradást az egyik napilap a kisvárosháza bontásáról, meglehetően nosztalgikus

hangnemben Cyd aláírással: „Megcsendült a csákány itt is ott is. Pusztul a régi Nagyváradnak annyi sok emléke. Mozog alattunk a föld. Minden nap megbolygatnak egy-egy öreg bagolyvárat, s mire az öregek hozzáfognának a siratásukhoz, már a romok helyén hetykén hivalkodik valami tarka palota, vagy egy longaléta gyári kémény füstölög. Lassanként kihalnak a város új, modern rájárából az öreg Nagyvárad kedves képtörvényei, s az elkövetkező generáció már nem lát a régi emlékekből egyebet, mint teszem a macskafejes kövezetet aminek nem lesz elmúlása... Bontják a kisvárosházát! Ezelőtt száz és egynéhány esztendővel ugyan megcsodálták azt a ménkű hosszú, földszintes épületet az Apolló mellett. Lehet büszke is volt rá a lokálpatrióta, mivel akkoriban díszesebb hajlék nemigen épült mint a városháza. Akkor cifra tetejű sárga ház volt, most omladozó szürke fészek kívül-belül csupa salétrom, gomba. Arravaló, hogy elpusztítsák a föld színéről. Nem is sokára büszke palota lesz a helyén, amit Stern Miklós épít a Fő utca díszére...”¹⁸⁶

Egy hónap elteltével ugyancsak azt írták, hogy: „A régi városháza helyén legközelebb díszes kétemeletes palota fog emelkedni. Stern Miklós építés iránt való kérelmét tegnap tárgyalta a tanács, és az építkezési engedélyt megadta. Az új kétemeletes palota Komor [és Jakab] műépítész[ek] terve szerint fog épülni. A munkálatokat a jövő héten már megkezdik.”¹⁸⁷

És itt mindenképpen érdemes megállni az események időrendi felidőzésében. Pașca Mircea levéltári kutatásaiból tudható, miszerint az épülethez két terv készült. Az elsőt valóban Komor Marcell és Jakab Dezső készítette el 1904. június 29-re, amit másnap benyújtottak a tanácshoz az építkezési engedély megszerzéséért. Az engedélyt – amint arról egy korabeli lap is beszámolt – július 6-án adták meg. S itt jön a meglepetés: immár az építkezési engedély megszerzését követően, 1904. július 23-ra elkészült a terv módosított változata, de már ifj. Rimanóczy Kálmán és Rendes Vilmos által szignálva. A második terv alapján augusztus 10-én Stern Miklós újabb építési engedélyt kért, amit meg is kapott.¹⁸⁸ A terv módosítását az indokolta, hogy az első változat túl költséges lett. Az alaprajz részbeni módosítása mellett a homlokzati díszítés is visszafogottabb, egyszerűbb lett.¹⁸⁹ A beruházó a kivitelezéssel ifj. Rimanóczy Kálmánt és Rendes Vilmost bízta meg.¹⁹⁰ Azt csak feltételezzük, hogy emiatt kaptak megbízást az eredeti terv módosítására. Az utóbbi szerint, az épület két belső udvart fogott volna közre, melyekre két, egymástól független bejárat nyílt volna. A tervezők az udvarok utcára néző oldalán egy-egy fölépcsőt, belső részükön pedig egy-egy melléklépcsőt helyeztek el. Ez a terv azonban nem valósult meg.

A jelenlegi épület az első terv egyes részeinek a második terv általi átértelmezését mutatja. A két épületet összekötő szárny hosszúságát a felére redukálták, a két melléklépcsőt pedig mellette, a hosszú udvari épületszárny középrészéhez csatolták. Ezek az alakítások az alaprajzi rendszer helyenkénti átfogalmazását követelték meg. A jelenlegi épület egy belső udvarral rendelkezik, és annak ellenére, hogy a homlokzati kialakítás is csupán egy épületteret mutat, a bérház két részből áll. A Fő utcára néző földszinten, akárcsak az eredeti elképzelés szerint üzlethelyiségek kaptak helyet.¹⁹¹

1904 szeptemberében már befejezéséhez közeledett az építés, az átadást 1905 tavaszára ígérték.¹⁹² Novemberben még javában dolgoztak, amit egy munkabalesetről szóló híradás is igazol.¹⁹³ Az épület átadásáról a *Nagyvárad* napilap 1905. évének egyik júliusvégi száma szűkszavúan csak annyit írt: már kész a ház.¹⁹⁴ Az épületet a lechneri stílus modorában megalkotott főhomlokzat teszi igazán érdekessé.¹⁹⁵ Valójában e ház esetében a szecessziós stílus csak a homlokzatokra applikált díszítés révén

van jelen, az épület maga nem sokban különbözik a századfordulón emelt eklektikus bérházaktól.

A Stern-palota Fő utca mentén magasodó egységes főhomlokzata meghazudtolja a két különálló udvar jelenlétét. A jól kiegyensúlyozott homlokzat szinte teljesen szimmetrikus. Az emeleti rész függőleges tagolását, egyben ritmusváltását a két egymástól is különböző „bow-window“-szerű építmény szolgálja. Az eredeti tervnek megfelelően a főhomlokzat függőlegesen nyolc tengelyre tagolható, a nyílászárók azonban az eredeti elképzeléstől eltérően rendeződnek. Minden tengely első emeleti részén egy-egy nagy méretű ablak található (az eredeti terv ezen a szinten két-két ablakot határozott meg), míg a második szintet két-két ablak töri át.¹⁹⁶ Az ablakok (a „bow-window“ félköríves ablakait leszámítva) mind egyenes lezárásúak, felső sarkaikon enyhén lekerekítve. Változatos keretezésük miatt viszont különféle formájú ablakok benyomását keltik, amit még hangsúlyoz a durva vakolású faltáblák játéka is.¹⁹⁷

Az épület sarkát az első és második emelet magasságában egy félkör alaprajzú toronyszerű, szintenként három ablakkal áttört épületrész hangsúlyozza. Ez a hengeres tömeg homorú görbülettel olvad bele az ereszbe, amelyet egy két részből álló sisak koronáz. A sisak felső, hagymakupola-szerű részét florális ornamentikával látták el.¹⁹⁸

A főhomlokzat síkjából kiugratott „bow-window“-szerű épületrészek megoldásai különböznek az első tervben láthatóktól. A homlokzat bal oldali részén található a földszinti kapuhoz képest asszimmetrikusan helyezkedik el. A jobb oldali „bow-window“ egy háromszög-szerű oromzatban csúcsosodik ki, amely túllép a párkányzat szintjén, felül pedig egy hullámzó vonalú eresz zárja le.¹⁹⁹ A Szaniszló (ma Eminescu) utcára néző homlokzat a tengelyek elrendezésének egy másik variánsát mutatja. Itt is a főhomlokzatéhoz hasonló „bow-window“-ok teszik ritmusossá a fal síkját. Ezek között vízszintesen három mezőre osztották a falat: a középső-, a földszinti- és az első emeleti falmező kettesével csoportosított ablakoknak ad helyet, míg a második emeleten egy nyílt erkély figyelhető meg. A jobb oldalon levő szélső mező megegyezik a főhomlokzat szélső bal oldali mezőjével.

Az épületen megjelenő díszítő motívumok a népművészet, a népi varrottasok és a virágmintás, festett ládák világát idézik.

Az ornamentális elemek stukkó- vagy festett díszítések formájában jelennek meg, az **Adorján-házakhoz** képest visszafogottabb formában. A földszinti rész dísz nélküli. Az emeleti részen a nagyméretű falmezőket a vakolatba vésett kontúrok választják el egymástól. Az első emeleti ablakokat a falmezők szegélyét képező levélmintás sáv fogja közre, és ugyanez keretezi három oldalról a második emeleti ablakokat is. Az első emeleti nagy ablakok hullámos keretezésűek, felső sarkaik kiemelkednek a fal síkjából, párkányaik előreugranak. Az ablakok felett közepén, a leveles gránátalma motívuma jelenik meg, míg a párkányok alatt stilizált rózsák láthatók. Az ablakkereteket egy gombos sáv fogja körül. A kettesével csoportosított második emeleti ablakoknak nincs keretezésük, a köztük lévő falmezőkben több fajta virágot (rózsa, szegfű, gránátalma) tartalmazó vázák figyelhetők meg. A zárt erkélyek ablakait gombosított sávok veszik közre, a második emeleti ablakok párkányzatán pedig szíves és leveles ornamentika érhető tetten. A földszinti ablakok vakolatba vésett kereteit apró florális elemek díszítik. A kapuzatok árkádjainak minden díszét az egymást követő félkörök jelentik, amelyek mindegyike egy-egy szív motívumot fog közre. Fölöttük szív- és tulipándíszek láthatók. A dekorációt szolgáló szívmotívumok az utcára néző homlokzatokon is megjelennek, a zárt erkélyek kiugró részein, illetve egyes ablakok felett. A faragott fakonzolokra támaszkodó eresz alatt egy festett virágdíszekkel (rózsa és gránátalma) ellátott fríz húzódik. A saroktorony homorú párkányzatán a kigyózó vonalú frízen szív motívumok, illetve növényi díszítések (levelek, gránátalma, tulipán, rózsa) kaptak helyet. A díszítéshez vörös, zöld és kék színeket használtak, a homlokzat alapszíne pedig világoskék volt (később ezt barnára mázolták).²⁰⁰

A belső udvarra nyíló boltozott körfolyosók a homlokzatokhoz hasonló módon megoldott díszítései virágfüzérékből, szívekből és virágos vázákából állnak. A kétszárnyú masszív fából készült kapubejárók középső részén kisebb bejárat nyílik a gyalogosok számára. A kapu kovácsoltvas díszítései stilizált pávatollakra emlékeztetnek. A kovácsoltvas lépcsőkorlátok és mellvédek hullámzó rajza tekergő szárazakat és virágokat mintáznak. A lépcsőfeljárók karfáinak kezdeményeinél a kovácsoltvas korláton tarajos kakasfejes ornamentika figyelhető meg (ugyanaz a motívum jelenik meg a budapesti Posta-takarekpénztár

épületén). Az emeleti erkélyek kovácsoltvas megoldásai visszafogottan tekergőznek, helyenként köröket mintázva.²⁰¹

A Stern-palota stílusában az Adorján-házakkal rokonítható, de azoknál szerényebb a dekoráció szempontjából. Az Adorján-házak esetéhez hasonlóan, itt is az olcsó anyagok alkalmazása figyelhető meg, a népi motívumvilágból merítkező díszítő elemeket (más épületek anyaghasználatával ellentétben, ahol a pirogránitot vagy a kerámiát részesítették előnybe) stukkóból készítették. A kapuk kovácsoltvas díszeként használt stilizált pávafarkak az Adorján-házak kapuzatain is fellelhetők, de nem ennyire díszes formában.²⁰²

Mára ez a jelentős szecessziós ingatlan igen elhanyagolt állapotba került. Már az 1990-es évek derekán az egyik faragott fakonzol leesett, de azóta is a homlokzatról gyakran hulltak le nagy vakolatdarabok, közöttük sok díszített.²⁰³ A teljes felújítási dokumentáció már 2003-ban elkészült, de azóta csak az ingatlan tetőzetét újították fel. Váratnak még magukra a függőfolyosók megerősítései az egyéb statikai jellegű munkákkal együtt, az infrastrukturális felújítások, a homlokzat megújítása, egyszerűen az ingatlan teljes restaurálása a műemléki előírások szigorú tiszteletben tartása mellett. De ehhez sok-sok pénz kell, ami egyelőre nincs az ottani résztulajdonosoknak. Emiatt is, jobb híján 2009-ben védőhálóval borították be a Stern-palota homlokzatának egy részét, hogy megelőzzék a vakolat lehullásából származó esetleges baleseteket.

A FŐ UTCAI MOSKOVITS-PALOTA

Nagy a valószínűsége annak, hogy Olaszi szűk Fő (ma Republicii) utcája, még a török kort megelőző idők itteni sikátorának nyomvonalát követi. Annak az utcának, amely a 18. század elején Körös partjától az Olaszi határát képező Párizs patakig (a mai Megyei Kórház melletti Kórház utca és Sztaroveszki/Magheru utca között volt a medre), s az ottani palánkkerítésig húzódott. Ezt követően, két évszázad alatt fokozatosan kiépült ez az utca. A 20. század elején a Fő utca és a Széchenyi (ma Traian) térre vezető utca páratlan oldalán levő kereszteződésében még dr. Grósz Albert hosszú, sárga, földszintes háza volt, amelynek kapuja feletti stukkóból készített háromszögbe egy

fénysugarakkal övezett istenszemet festettek. Ebbe az épületbe költöztette át Grósz Albert 1858 után az elhunyt nagybátyja, dr. Grósz Frigyes Schlauch téri szemklinikáját. Hosszú sikeres orvosi pályafutás után, 1901-ben hunyt el dr. Grósz Albert. Nem sokkal élte túl a családi háza sem, amelyet 1904-ben Moskovits Miksa vásárolt meg, hogy az ódon ház helyére egy hatalmas bérpalotát építtessen.²⁰⁴

A számozása szerint a Széchenyi tér 2. szám alatti kétemeletes palota tervét ifj. Rimanóczy Kálmán készítette. 1904 tavaszán

kezdték el építeni, s a következő év februárjára készült el.²⁰⁵
„Nap-nap után csak azt látjuk, hogy hol rombolnak, hol pedig egy új ház felépül. [...] Rövid időn belül a Moskovits-palota is fel lesz építve...”²⁰⁶ – adta hírül 1904 szeptemberében az egyik nagyváradi napilap. Nem akármilyen palotát építettek erre a sarokra, ugyanis itt alkalmaztak először Nagyváradon lakóháznál vasbeton szerkezetet. Fontosnak tartotta ezt a korabeli sajtó is, hiszen külön cikkben számolt be az eseményről: „Az építészeti technika egyik legjelentősebb magyar szakfőfia látogatott el tegnap [1904. szeptember 21-én – sz. m.] Nagyváradra. Dr. Zielinszky Szilárd műegyetemi tanár, aki a Hennebique rendszerű vasbeton építő módoknak nálunk meghonosítója, s az építkezéseknek e korszakos jelentőségű reformjával már eddig is nagy sikereket ért el. A Hennebique rendszerű vasbeton ugyanis feleslegessé teszi az építkezéseknél eddig alkalmazott vastartók, masszív és nagy térfogatú vasoszlopok használatát, és e mellett jelentékeny megtakarítást is biztosít az építkezésnél. A modern technika e vívmányát ez évben alkalmazták először Nagyváradon a főutcai Moskovits-háznál, s ezen munkálatok felülvizsgálatára érkezett tegnap Nagyváradra dr. Zielinszky Szilárd, aki Varró Domokos kir. főmérnök, Nagy Sándor kir. mérnök és nagyváradi képviselője, Rosenberg Izsó társaságában nézte meg a munkálatokat és örömmel adott kifejezést teljes megelégedésének.”²⁰⁷

A Moskovits-palota külső stílusjegyeiben a német szecesszió müncheni irányzatával, a lilienstillel mutat rokonságot. A Moskovits-palota két utcai homlokzatának kiképzése hasonló, meghatározó eleme a hengeres „saroktorony”. A toronyszerű hengeres sarokrész és a vele szomszédos homlokzattengelyek igen látványos egységet alkotnak: az első szinten a sarkon elhelyezkedő zárt erkélyt egy-egy nyitott erkély fogja közre, amely a szomszédos homlokzattengelyekben levő zárt erkélyek felé képez átmenetet. A zárt erkélyek fölött, a második emeleten egy-egy nyitott erkélyt képeztek ki. A saroktengelyt a kiugró, hengeres, toronyszerű tömeg emeli ki, amelyet magas sisak koronáz. A saroktengelyben egy félköríves záródású, kis attikával koronázott fülkét alakított ki az építész, megtörve ezáltal a koronázópárkány egyenes vonalát. Az épület szimbolikus ornamentikája ebben a zónában tobzódik. A fülkébe mélyített ablaknyílást két fa fogja közre, melyeknek dús lombozata a fülke záródásában összeér. Az ablak fölött egy másik jelképes tartal-

mat hordozó kompozícióra is felfigyelhetünk: a központban egy női maszk látható, bal oldalán egy körző és egy derékszög-vonalzó alatt egy fogaskerék, a maszk jobb oldalán pedig a kereskedelem jelképeként Merkúr/Hermész pálcája, továbbá egy kézfej és egy üllő látható. A torony pléhsisakját ívelt vonalú bordák és hegyes csúcsdísz ékesíti.²⁰⁸

Az oldalhomlokzatok azonos kiképzésűek, a szélső tengelyeket két szintet átfogó pilaszterek tagolják. A Fő utca felőli homlokzat öttengelyes: a három központi tengelyben egy-egy ablak nyílik, míg a szélsőket két-két nyílás töri át (a második emeleten ez utóbbiak egy-egy félköríves árkádos erkély mögött helyezkednek el). A Széchenyi tér felé néző homlokzat szintén öttengelyes, mindenik tengelyben egyetlen ablaknyílás található, a homlokzat két szélén pedig egy-egy erkély ugrik ki.

Az épület különösen gazdag ornamentikáját a növényi- és állatvilágból inspirált stukkódíszek és maszkok alkotják. Ezek között a növényi motívumok uralkodnak, a hosszú, kacskaringós szárú virágok, amelyek minden kompozícióban fellelhetők. Az épületplasztika a harmadik szinten tobzódik. Az ablakok köténydíszét itt két kacskaringós szárú virág által közrefogott, alig kivehető dombos, hegyes táj képezi, amelyben fák és a nap is felismerhető. A második emeleten, mindkét utcai homlokzat esetében, a központi tengelyben elhelyezkedő ablakot stukkódíszes tükrök fogják közre, amelyek fiait tápláló hattyút ábrázolnak. A központi tengelyeket mindkét homlokzaton magas, többszörösen ívelt vonalú, maszkokkal díszített attika hangsúlyozza. A szélső tengelyek fölött balluszteres kiképzésű attika húzódik. A kovácsoltvas erkélymellvédeket a szecesszióra jellemző leveles, virágos kígyózó, összefonódó „fémhajtások” képezik. A palota masszív vaskapuját ívelt motívumokkal díszített rács ékesíti, az ajtószárnyakat három-három napraforgóvirág díszíti, a központi, gyökeres virágok bizonyára az életfát jelképezik. A kacskaringós kiképzésű, növényes, virágos díszű kovácsoltvas rácsokat viszontlátjuk a lépcsőházban, a folyosómellvédeken, illetve néhány bérlakás ajtaja felett.²⁰⁹

Az ezredfordulóra az épület földszintjén hitelesen elvégzett portálécseréket követnie kellett volna a homlokzat restaurálásának is, ugyanis az azt megelőző években e műemléknek nyilvánított épületnek az állaga igencsak megromlott, a vakolat több helyen is lehullt. A felújításhoz 2003-ra elkészítették a

dokumentációt, akkor úgy tűnt, hogy rövidesen hozzákezdenek a külső tatarozáshoz, a tetőzet javításához is. Egy elvégzett szak tanulmány szerint a bérház statikai szempontból megfelelő állapotban volt.²¹⁰ Az ingatlan felújítására ellenben még 2010-ben sem került sor, mindössze annyi történt, hogy védőhálóval látták el a Moskovits-palota homlokzatának egy részét.

IPAR- ÉS KERESKEDELMI KAMARA SZÉKHÁZA

A Teleki (ma Primăriei-Városháza) utca és a Dudek sikátor (ma Duiliu Zamfirescu utca) sarkán levő telket 1906 májusában megvásárolta az Ipar- és Kereskedelmi Kamara, hogy azon székházat építsen. A közgyűlés egyhangúlag jóváhagyta a székház építését, eldöntötték azt is, hogy még azon az őszön hozzáfognak az építkezéshez.²¹¹ Tervpályázatot írtak ki, melyet Komor Marcell és Jakab Dezső nyert meg.²¹² Mint érdekesség, a tervezőpáros sokkal gazdagabb homlokzati díszítést írt elő, de a kivitelezés során ezt egyszerűsítették.²¹³ A nyarat az építés előkészítésére szánták. „A nagyváradi kereskedelmi kamara fényes székházat fog építeni. Az építkezésre vonatkozó árlejtési hirdetményt most bocsátották ki. A részletes tervek, s a költségvetés kivonata a kamara hivatalos helyiségében megtekinthetők. Az ajánlatot 1906. július hó 28-ig nyújthatók be, s ugyane nap délutánján bontják fel nyilvánosan az ajánlatokat. Az építéshez azonnal hozzá lehet

fogni“²¹⁴ – adta hírül a *Nagyvárad* július 22-i száma. Néhány nap elteltével ugyanez az újság megírta, hogy Rendes Vilmos, Keztyüs János, Incze Lajos és társa az összes munkálatokra pályáztak.²¹⁵ Az építkezési engedélyt 1906. augusztus 17-én adták meg – amint azt a levéltári dokumentumok igazolják.²¹⁶ A kivitelezésre kiírt pályázatot Rendes Vilmos építész mérnök nyerte el, aki 1906 augusztusában már hozzá is fogott a székház építéséhez, miután lebontotta a sarki telken levő régi Huzella-féle házat.²¹⁷

„A Kereskedelmi és Iparkamara épülő palotája a Teleki utcán befejezéséhez közeledik – közölte a *Nagyvárad* Napló 1906. október végi száma. – A gyönyörű palota, amely kétségkívül egyike lesz a város legszebb épületeinek, már fedél alatt van, úgy hogy a napokban hozzá fognak az épület külső díszítéséhez...“²¹⁸ Kissé elsiette a híradást a napilap, ugyanis csak november első hetében került tető alá a székház, a külső díszítésekhez pedig majd csak a következő év tavaszán fogtak hozzá.²¹⁹ Az 1906. esztendő utolsó hónapjában a *Nagyvárad* is beszámolt az építkezésről, testvérlapjánál jóval szűkszavúbban: „A Teleki és Dudek utca sarkán Rendes Vilmos építész vállalkozóval a Kereskedelmi- és Iparkamara építése már előrehaladott állapotban van.“²²⁰

1907 május végére készült el az új székház: „A nagyvárad *Kereskedelmi és Iparkamara* tegnap bejelentette a városi tanácsnál, hogy az új díszes székház már teljesen elkészült és rövid időn belül használat alá veszik...“²²¹ Még az átadást megelőzően az Ipar- és Kereskedelmi Kamara arra kérte a várost, mivel székházuk az addigi utcavonalnál három méterrel beljebb épült a Dudek utcában, a mérnöki hivatal előírása szerint, intézkedjék a tanács, hogy az utca további telkeit is szűkítsék [azaz az addigi sikátor-szerű utcát szélesítsék – sz. m.], mert ellenkezőleg „elvész az új épület minden szépsége és a forgalom is korlátozva van e szűk utca miatt.“²²² Ezek után már érthető, hogy miért nevezték a Dudek utcát sikátornak. A mai utcafront alapján következtetni lehet arra, hogy az Ipar- és Kereskedelmi Kamara kérését teljesítették, de még így is eléggé keskeny lett az utca, gyakorlatilag egy sávon lehet közlekedni benne. Az épületet majd csak 1907 júniusában adták át, amit arról beszámolt az egyik napilap is: „A nagyvárad *Kereskedelmi és Iparkamara* most költözik át a *Kereskedelmi Csarnok* épületéből a Teleki utcán levő új székházába. Az új székház bejárata a Dudek utcán lesz.“²²³

Az egyemeletes épület főhomlokzata a Dudek sikátorra néz. A főbejárat feletti rész „bow-window“-szerűen kiugrik a földszint síkjából. A koronázópárkány felett egy kupolaszerű részszel kapcsolódik a körívszeletekből képzett oromzathoz. Az orommező eredetileg díszített lehetett. E központi rész két oldalán öt-öt tengely található, amelyeket a földszinten felső sarkaikon lekerekített, egyenes lezárású, az emeleten pedig félköríves ablakok sora töri át. Ez utóbbiak mélyebb síkú faltáblákban találhatóak és felső harmaduk majolika lapocskákkal díszített. A Teleki utcára néző homlokzat hasonló kiképzésű, de itt az emelet tengelyében látható egy kosárívben formált mellvédű erkély is. Díszítésként itt a földszinti részen az ablakok közötti falmezőkön megjelennek a sgraffitoszerű stilizált virágmotívumok, az ablakok felett pedig a pávaszemek. A sarkon az emeleti rész „bow-window“ formában kiugrik a földszint kerekített síkjából. A sarok koronázópárkánya gazdagon díszített, felette kupolaszerű rész kapcsolódik a háromkarélyos kiképzésű oromzathoz. Ez utóbbi díszítését nem állították helyre.²²⁴

Az épületet 2000-ben példamutató szakszerűséggel, a műemléki előírások tiszteletben tartásával restaurálták. Az orommezők kivételével pótolták a hiányzó díszítéseket, így az ablakok közötti két sgraffitoszerű virágmotívumot is. Kár, hogy az egy évvel korábban elvégzett tetőcserépcseré az épület stílusától idegen héjazatot eredményezett.²²⁵

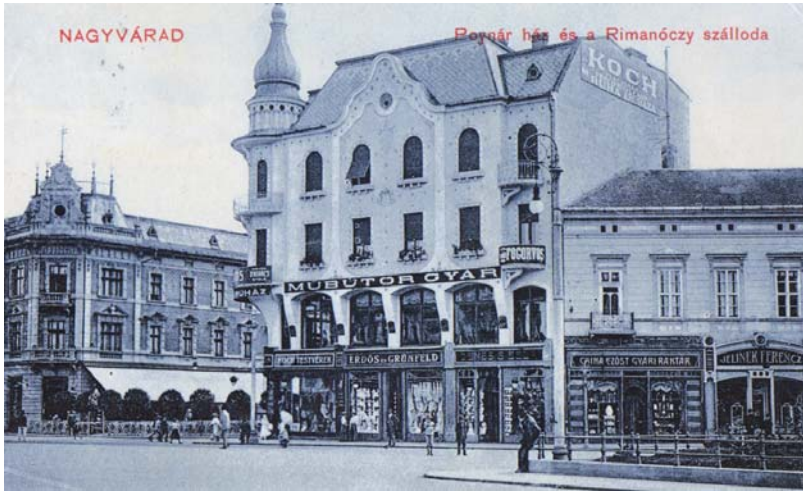
POYNÁR-HÁZ

A Bémer (ma Ferdinánd) tér északkeleti oldalán, a 20. század első évtizedének derekán egy igénytelen kis földszintes ház szerénykedett, jobbára apró üzletekkel.²²⁶ Ekkor már megkezdődött a tér korszerűsítése, felépült a Körös partján a Lévyház, a tér főhelyén a színház két oldalán a bazárépülettel és a Sztarill-palotával. Az utóbbival szemben, az utca másik sarkánál már ott volt a Pannónia Szálló emeletes épülete is. Egyre sürgetőbbé vált a Poynár János tulajdonában levő kis földszintes ház lebontása is. Az esztétikai elvárások mellett főleg azért, mert az épület északkeleti szárnya elzárta az amúgy is keskeny Mészáros (ma Grigorescu) utcát a Bémer tértől. Id. Rimanóczy Kálmán is egyre sürgette a tér ezen részének rendezését, arra

számítva, hogy ezáltal szállodája újonnan épített Bémer téri szárnyához egy terjedelmes kerthelyiséget csatolhatna. Természetesen megfelelő összeg mellett. Így tehát a kis ház kisajátítása egyre időszerűbbé vált. Erről írt 1904 nyarán a *Nagyvárad* *Napló* is: „Nagyvárad város legszebb helyén, a Bémer téren éktelenkedik tudvalevőleg a Poynár örökösök tulajdonát képező régi földszintes ház, melynek kisajátítása régen közóhajtsást képez. Nagyvárad ambiciózus főmérnöke, mint értesültünk, legközelebb érdekes előterjesztést tesz a tanácshoz, melyben a Poynár-ház egy részének kisajátítását indítványozza éspedig oly módon, hogy kisajátított telek helyén a Rimanóczy Szálloda mellett elhúzódó szűk Mészáros utca szabályos folytatást nyerne a Bémer térre. A szépészeti és utcaszabályozási szempontból fontos kisajátítást id. Rimanóczy Kálmán áldozatkészsége folytán anyagi megterheltség nélkül vihetné keresztül a város. Rimanóczy Kálmán ugyanis 2000 korona évi bért ajánlott meg a városnak, ha a kisajátítandó telken szállodája mellett egy vendéglői teraszhelyet enged át neki a város. Ez a bérösszeg pedig amortizálná azt a tőkét, amibe a városnak a Poynár-ház egy részének kisajátítása kerülne. Amint értesültünk a Poynár-ház tulajdonosai hajlandóságot mutatnak a békés egyezsége, és ha ez a várossal létrejő, már a jövő év tavaszán új díszes bérpalotát építenek a Poynár-ház megmaradó telkére.”²²⁷ No de azért nem alakultak ilyen gyorsan és főleg egyszerűen a dolgok. Valószínűleg amiatt is, mert a Poynár-ház bérlőinek 1906 május hónapig még érvényes szerződésük volt.²²⁸

1905 tavaszán a szenzációra éhes újságírók ismét elővették a Poynár-ház témáját, s hogy jó értesültségüket fitogtassák, megírták: májusban lebontják az öreg Poynár-házat, hogy helyébe Rimanóczy Kálmán és Rendes Vilmos egy díszes palotát építsen.²²⁹ A hír kacsának minősült, ugyanis a másnapi lapszámában a következő pontosítás jelent meg: „Ifj. Rimanóczy Kálmán felkérte a szerkesztőséget arra, hogy közöljék: Nincs tudomása arról, hogy az új palotát ő és Rendes Vilmos építenék fel!”²³⁰

Néhány nap elteltével, immár egy valós hírt közölhetett a *Nagyvárad*: „Poynár János, a Bémer téri ósdi ház tulajdonosa tegnap [1905. március 28-án – sz. m.] beadványt intézett a városi tanácshoz, s házának a kisajátítására vonatkozólag kért felvilágosítást. Biztos tudomása van arról, hogy a város ezt a házat ki akarja sajátítani, sőt utóbb Rimanóczy Kálmán egy bizonyos összeget is felajánlott a kisajátítás céljaira...” Még azt is hozzáfűzte, hogy

lakóinak szerződése 1906 májusában jár le.²³¹ Eltelt egy újabb hónap, minden különösebb előrelépés nélkül. Ugyanez a napilap a már ismert tények ismételése mellett, az érdeklődés fenntartása végett igyekezett újabb információkat is „csöpögtetni” olvasóinak. „A város legszebb helyén, a Bémer téren ott dísztelenkedik egy rozoga épület, a Poynár-ház. A város már régidő óta tervezi e ház kisajátítását, de a tulajdonossal nem tudott megállapodásra jutni. Poynár János nemrég ebben a dologban beadványt intézett a tanács-hoz, s arra kéri a várost, hogy a kisajátítás iránt intézkedjen idejekorán, nehogy az ott levő bérlőket időközben keljen kilakoltatni. A tanács tegnap foglalkozott a kérdéssel. A háznak csak egy kis részét akarja a város levágtatni, de ezért Poynár János 100.000 koronát kér. Természetesen ez az összeg olyan túlzott, hogy ilyen alapon még tárgyalásba sem lehet bocsátkozni, legfeljebb ha a szomszéd háztulajdonosok is hozzájárulnak anyagilag a kisajátításhoz. A tanács a kérdést tanulmányozás és tájékozódás végett a mérnöki hivatalnak adta ki.”²³²

A cikkben említett tanulmányozás, tájékozódás több mint egy évig, 1906 decemberéig tarthatott, mert akkor jelent meg a témával foglalkozó újabb újsághír. Ebben a már az ismert tények felsorolása után rátértek a lényegre: „Az eddigi megállapodás szerint a telekből lehasítanak egy részt, hogy egyenes legyen a Mészáros utca. Ekkor ott egy tér képződik a Rimanóczy-palota előtt,

ahol így kávéházi terasz alakul ki, amiért Rimanóczy Kálmán fizet a városnak bérösszeget. A Poynár telken pedig új palota fog épülni...“ Poynár János a kisajátított telekért immár „csak“ 76 ezer koronát kért, Rimanóczy 60 ezer korona amortizálását vállalta el 50 éven keresztül.²³³ Id. Rimanóczy Kálmán akkor még nem tudhatta, hogy mindössze egy év és egy hónapot fog még élni, de azt valószínűleg igen, hogy az általa elképzelt teraszt a kávéházzal és a szállodájával együtt végrendeletileg a városra hagyja.

De térjünk vissza a már említett újságcikkhez. Poynár János utóbb 65 ezer koronát kért és egy sereg kárpótlást. A város szépművészeti, közlekedési, gazdasági és pénzügyi szakbizottsága ezt elfogadta, azzal a kikötéssel, hogy Rimanóczy évi hozzájárulását 3000 koronában állapítják meg.²³⁴ Egy nap elteltével Poynár János nyilatkozatot tett a városnál, ha a kisajátítás megtörténik a nagyszabású palota építését 1907 május elsejével megkezdi.²³⁵ A kisajátítást 1907 január hónapban hagyta jóvá a város közgyűlése. Május 1-jén felmondtak a régi ház bérlőinek, s a kiköltözködés után nyomban hozzáfognak az épület lebontásához²³⁶ – írta az egyik napilap.

Az új emeletes épület tervét a megyei levéltár adatai szerint Sztarill Ferenc készítette.²³⁷ A tervet az építkezési engedély megszerzéséért 1907. április 12-én terjesztette a tanács elé Poynár

János.²³⁸ A tanács egy hónapon belül megadta az építési engedélyt, és amikor úgy tűnt, hogy minden rendben van, id. Rimanóczy Kálmán május 11-én megfellebbezte a kiadott engedélyt, mert szerinte „*a tanács olyan építési terohez adott engedélyt, amely szerint csak a földszint fog a rendezési vonalban épülni, az első a második és harmadik emelet pedig kiszögellik a járda fölé. A tanács e határozata folytán Rimanóczy Kálmán megtagadja a kisajátítási költségekhez való hozzájárulását, ugyanis tegnap megfellebbezte az építési engedélyt kiadó tanácsi határozatot, s azt mondja, hogy ez az építkezési mód az egyezés kijátszása, hogy ezt sem az ő, sem a város érdeke nem engedheti meg. Bejelenti végül, hogy ha fellebbezésének helyt nem adnak, s a tanács határozatát meg nem semmisítik, nem érzi magát kötelezve az évenként vállalt hozzájárulás fizetésére.*”²³⁹ A városi tanács Rimanóczy fellebbezését kiadta a közigazgatási bizottságnak.²⁴⁰ Hogy ezt követően mi történt, arra a későbbiek során már nem tért vissza a helyi sajtó. Valószínű, hogy megegyezhettek, hiszen az a tény, hogy az épület felső szintjeit kiugró pillérsorok tartják, nem a Mészáros utcai úgynevezett rendezési vonal kijátszása céljából történhetett, mivel ugyanez történt a Bémer téri homlokzat esetében is. Ez az építési megoldás nem befolyásolhatta Rimanóczy jövődő kávéházi teraszának a forgalmát sem.

„*Tegnap egy nevezetes nagyváradi házba vágta belé csákányait a haladás, az idő által megőrölt elmúlás – jelentette ki eléggé patetikus hangnemben az egyik napilap. – A Bémer téri Poynár-házat kezdték bontani. Ez a ház, a város belső területének úgyszólván a legutolsó relikviája, csak az Áldás [a későbbi Rimanóczy, a mai Vulcan] utca sarkán levő földszintes Kolozsváry-ház van olyan régi, mint a Poynár-féle...*”²⁴¹ A bontást követően azonnal hozzáfogtak az új emeletes Poynár-ház építéséhez. Igen rövid idő alatt, 1907 novemberére már elkészült az új ingatlan.²⁴²

A Bémer téri bérház földszintje felett egy magas félemelet (tulajdonképpen akár emelet is lehetne) és még két szint található. A bérházszerű ingatlant egy kis udvar köré építették. A felső szintekre egy fölépcsőn és egy szolgálati csigalépcsőn lehet jutni. Az udvari részben a két emelet még egy manzárdrészzel is kiegészül.²⁴³ A Poynár-ház mindkét homlokzata szimmetrikus. Érdekessége, hogy a földszint síkjából kiugró két felső szintet a félemeleten ívelt előreugró pillérsor tartja. Közöttük a félemelet nagy, szegmensíves ablakai húzódnak. Ha össze-

hasonlítjuk a tervező egyik előző munkájával, a Sztarill-palotával, elmondható, hogy itt már eltűntek a történelmi stílusjegyek, az egyetlen kivétel a féloszlopokkal díszített sarki torony, barokkos, hegyesített hagymakupolájával. A sarki rész első és a második emeletén kovácsoltvas mellvédű félköríves erkélyek találhatók. Ennél az ingatlannál már jobban érvényesültek a szecessziós díszítési elemek, virágok, majolikagombok, lapocskák stb. Az első emelet egyenes lezárású, illetve a második emelet félköríves ablakait egyaránt majolikagomb-díszítés keretezte. Mindkét homlokzat öttengelyes. A szélső tengelyek nem ugranak ki a földszint síkjából. A további négynek a középső két tengelyét az emeleteket összekötő szeszélyes vonalú keretelt falmező kapcsolja össze úgy, hogy felül szinuszoid vonalvezetésű oromzatban csúcsosodik ki.²⁴⁴ A homlokzatok és főleg az oromzatok peremei egykoron gazdagon voltak díszítve színes majolika lapocskákkal, virágcsokor-motívumokkal, ezek jó része már eltűnt. A Bémer téri homlokzat közepére egy évszám – 1894 – és egy fekete holló került, jelentésük még megfejtésre vár. Az utóbbi időben az elhanyagolt ingatlan homlokzatairól folyamatosan hull a vakolat, díszítéssel, vagy anélkül. Restaurálás helyett 2010-ben szükségmegoldásként védőhálával borították a Poynár-ház homlokzatának egy részét.

FEKETE SAS-PALOTA

A nagyváradi szecessziós építészet emblematikus alkotása, a Fekete Sas épületkomplexum a Szent László (ma Unirii) tér északkeleti szegletében található. Nevét az egykori Fekete Sas fogadóról, a későbbi szállodáról kapta. Ezen a helyen a 18. század elején, még egy jelentéktelen, zsendelyfedeles kis földszintes épület volt. *„A múlt idők eme maradványának nevével hivatalosan az 1714. esztendőben találkozhatunk – jegyezte fel a korabeli dokumentumok alapján Lakos Lajos városi levéltáros. – Elnevezése ekkor még a Sasjegy alatti csapszék. [...] Maga az épület egy alacsony és zsendellyel fedett alkotmány, mely rendeltetésére nézve városháza is lett volna, akkor még három szobából állt. E város magisztrátusa úgy döntött, hogy abból egyet a maga részére mint tanácsstermet, egyet pedig mint csapszék megtart, míg a harmadikat mint a város boltját bérbe adja. A mai Kossuth Lajos*

[a jelenkori Independenței] utcában, közvetlenül a Sas csapszék mellett állott a Deák-káptalan és a város közös tulajdonát képező serház, s e két szerény épületet 1722-ben egybeolvasztották. Majd az 1753. esztendőben tovább terjeszkedik, a Kispiac felőli oldalon a csapszék melletti kis zsendelyes házat veszi meg [a város vezetése] és csatolja hozzá, s az 1765. évben mindezeket kiépítvén így az akkori viszonyok és fogalmakhoz képest már most egy óriási épülettel és egy fundussal rendelkeztek, mellyel a mai [az 1906-beli – sz. m.] Sas alapjait megveti. Az 1807. esztendőben már a Kispiaci [a későbbi Szent László téri] oldalon a Sasra emeletet húznak, minek folytán ezután a helyiségek is megsaporodtak és maga az épület is modernebb külsőt öltött. [...] Az 1836. évi tűzvésznek a Sas is martalékul esett. 1837-ben ismét felépült, de nem csak a Kispiaci homlokzat lett újjáépítve, hanem a Kossuth utcában levő része is, úgy amint, az ma [azaz 1906-ban] is áll.²⁴⁵

Az 1783. évtől „jádzó színnek” is használták az épületet, de csak 1815-ig, „midőn a magisztrátusunk arra a felfedezésre jutott, hogy a Jádzás káros hatással volna, miért is a komédiásokat onnan eltiltotta.”²⁴⁶ A városháza 1861-ben megvált a Sas épületétől és Olasziba költözött az egykori püspökségi börtön ódon épületébe. Ennek a helyén ma az Oltea Doamna iskola található.²⁴⁷

A Fekete Sas-palota építésének előzményei

A 20. század első éveire a régi Fekete Sas épülete igencsak elhanyagolt állapotba került, ezért a városvezetés műszaki szakvéleményezést kért róla. Kőszeghy József városi főmérnök 1905-ben elkészített szakvéleményében emlékeztetett arra, hogy a szálló bérlője már 1902-ben restauráltatni szeretne volna az épületet. A főmérnök mérlegelve a Fekete Sas, de a közeli Zöldfa fogadó „meglehetősen rozoga állapotát” is, hosszadalmas számítás alapján arra a következtetésre jutott, hogy a város nem választhat helyesebb utat, mint azt, hogy eladja az ingatlant.²⁴⁸ Ennek ellenére 1905 márciusában a törvényhatósági bizottság elvben úgy határozott, hogy a Fekete Sas épületét lebontatja, majd újat építtet helyette. Ahogy az egyik napilap is írta: „Elhatározta a tanács, hogy pályázatot hirdet a tervezetre. A pályázat szeptember 30-án jár le. Három pályadíjat tűztek ki a tervekre, nevezetesen egy 1400, egy 1200 és egy 800 koronásat. A Fekete Sas fogadó helyére díszes palotát építtetnek kávéházzal és étteremmel. A jelenlegi táncterem helyett is díszes nagy termet építenek.”²⁴⁹ A feltételek szerint a nyertes pályamű alkotója elkészítette volna az ingatlan részletes tervét is, 5400 korona díj ellenében. Mielőtt még lejárt volna a kiírt pályázat határideje, a tanács szeptember 9-én ismét foglalkozott a régi épülettel, ugyanis annak bérlője, Hillinger Lipót azt kérte, hogy engedjenek el neki 7000 koronát a bérleti díjból, mivel vállalkozása nem jövedelmez annyit, hogy ezt kifizesse. A tanács nem teljesítette kérését.²⁵⁰

1905. október elején dr. Kurländer Ede és dr. Adorján Emil igen kedvező vételárat ajánlott a Fekete Sas és a Zöldfa épületekre, a két ingatlan teljes leltári értékét ígérték értük, 741 ezer koronát, ugyanakkor felvállalták a pályázati tervek költségeinek kiegyenlítését is, összesen 750 ezer koronát.²⁵¹ Még ugyanennek a hónapnak a végén döntött a pályamunkákat elbíráló budapesti bizottság. A város részéről jelen voltak Bordé Ferenc főjegyző, Komlóssy József tanácsnok és Kőszeghy József városi főmérnök. A Magyar Építész és Mérnök Egyesületek nevében Gerster Kálmán, Hüttl Dezső, Schulek János és Körösi Albert vett részt a bizottságban. „A beérkezett 15 pályamunka közül az első 1600 koronás díjat Komor [Marcell] és Jakab [Dezső] építésszek nyerték meg, akik Nagyváradon a két Adorján-palotát és a Stern-palotát is tervezték. A második díjat Halbrich műépítész

[helyesen Habicht Károly műépítész – sz. m.], *míg a harmadikat Tőry Emil műegyetemi tanár készítette. [...] Fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy az előirányozott 600 ezer korona keretén belül egy terv sem valósítható meg, s a Fekete Sas újjáépítéséhez legalább is 7–800 ezer korona szükséges.*²⁵² – vélekedett a Nagyváradi cikkírója. A másik napilap, a *Nagyváradi Napló* megírta azt is, hogy budapesti bírálóbizottság azzal az indoklással minősítette elsőnek Komor Marcell és Jakab Dezső pályamunkáját, hogy *„egyedül ez a mű alkalmas a város követelményei szempontjából a kivitelre. Művészi becse messze kimagaslik a többi pályaterotól, besosztása a leghelyesebb és legcélszerűbb.*“²⁵³ Komor és Jakab műépítészek összesen 13 tervrajzból álló munkáját november hó derekára kiállították a városháza dísztermében tanulmányozás végett.²⁵⁴ A tervrajzot meg is bírálták, s az előbb idézett újság egy névtelen szakértőre való hivatkozással meddőnek nevezte a tervet, ugyanis a városnak nincs módjában újjáépíteni a Fekete Sast, s így alig van más hátra, mint az eladás útján való értékesítés.²⁵⁵

Hiába fogadták el a tervet, a magas építési költségek miatt, 1905. december elején immár árverést írt ki a városvezetés a Fekete Sas és a Zöldfa Szállodára, de meglepő módon nem akadt jelentkező, mindössze Moskovits Mór tett szóbeli ajánlatot, de csak a Zöldfa Szállodára.²⁵⁶ Két napra rá Adorján és Kurländer újabb ajánlatot tett a városnak, 741 300 koronát ígérve a két épületért, de azzal a feltétellel, hogy az általuk épített ingatlan 15 éven át adómentességet élvezzen. Ajánlatukat a maguk részéről 1906. február 1-jéig tartották kötelezőnek.²⁵⁷ A két ajánlattevő tudomására hozta a város vezetésének azt is, hogy a Fekete Sas helyett modern kétemeletes palotát terveznek szállodával, vigadóval, étteremmel, kávéházzal. Kötelezettséget vállaltak, hogy a jelenlegi bérleti szerződések lejárta után két év alatt felépítik az új palotát.²⁵⁸

1906. január elején Kőszeghy József főmérnök egy 46 oldalas részleges tanulmányt nyújtott be a tanácshoz, melyben a pénzügyi és műszaki fejtegetését követően ismét azt javasolta, hogy a város adja el a Fekete Sast és a Zöldfa fogadót.²⁵⁹

Ováry Sándor, Sonnenfeld Adolf, Weimann Béla, Blau Sámuel és Moskovits Miksa 1906. január 17-én 450 ezer korona értékben ajánlatot tettek a Fekete Sas megvételére. Biztosítékként 40 ezer korona bánatpénzt fizettek be a város pénztárába.²⁶⁰

És bár Moskovitsék többet ígértek a Fekete Sasért, mint Adorján Emil és Kurländer Ede, de ajánlatuk csak látszólagosan kedvezett a városnak, mert nem vállaltak építési kötelezettséget.²⁶¹ „Dus László városi tiszti főügyész az ingatlanok eladására vonatkozólag elítélte a közgyűlés tagjainak habozó álláspontját, és arra kérte a belügyminisztert, hogy érdemileg hozzon határozatot arra vonatkozólag, hogy el akarja-e adni a Fekete Sast vagy sem.”²⁶² A miniszter mintegy két hét elteltével utasította a közgyűlést, hogy névszerinti szavazással hozzanak érdemi, végleges döntést az eladásra vonatkozólag. Eladás esetén terjesszék fel a határozatot jóváhagyás végett.²⁶³ Világos beszéd, mondhatnánk, ami némileg felgyorsította a további eseményeket.

A város pénzügyi bizottsága január végén egy szenvedélyes vitát követően azt javasolta a közgyűlésnek, hogy a Fekete Sas sorsáról ne a februári, hanem majd a márciusi ülésen döntenek.²⁶⁴ A város törvényhatósági bizottsága ellenben az eladás mellett foglalt állást, és már a februári közgyűlés elé utalta az ügyet határozathozatalra.²⁶⁵ Még a város közgyűlésének megtartása előtt Adorján Emil és Kurländer Ede tudatta a polgármesterrel, hogy hajlandók összesen 770 ezer koronára felemelni a két ingatlan vételárát, egyben ígéretet tettek arra, hogy egy megfelelő, modern palotát építenek a Sas helyébe. Egyetlen kérésük volt: az utóbbiban létesített vigadó élvezzen adómentességet.²⁶⁶

1906. február 8-án a tanács döntését követően, a város közgyűlése 22 szótöbbséggel úgy határozott, hogy eladja a Fekete Sast és a Zöldfa fogadót dr. Adorján Emilnek és dr. Kurländer Edének.²⁶⁷ A város közgyűlése összesen 811 ezer korona értékű vételárat szavazott meg, ebből a Fekete Sasért 453 ezer, míg a Zöldfaért 358 ezer koronát.²⁶⁸ A közgyűlés határozatát 19 városatyá megfellebezte, mivel a két épületet egymillió koronára értékelték. Arra kérték a belügyminisztert, hogy semmisítse meg a közgyűlés határozatát. A belügyminiszter elutasította a fellebbezést, egyúttal jóváhagyta a két ingatlan eladását.²⁶⁹

A két ingatlan eladása tehát kész tény lett, akárcsak az ódon Fekete Sas lebontása. A *Nagyvárad* napilapban *Pusztuló emlék* címmel, egy M. J. aláírású szerző „elsiratta” a bontásra ítélt, sokat átélt és látott épületet: „Talán már néhány hét múlva eltűnik a föld színéről az őś Nagyvárad egyik legrégebb emléke, az antik

patinával oly komor Fekete Sas. Belevágják a csákányt a vénhedt falakba, s kő kövön nem marad abból az épületből, melyhez a nemzeti nagy küzdelmek, a nemzeti kultúra, a nagyváradi társadalom oly sok régi, sokszor ragyogó, sokszor sötét emléke fűződik. Nevezetes idők e klasszikus maradványa a Sas fogadó, amelyet nem is csoda tán, hogy pusztulásában sirat a lokálpatriotizmus. Pedig hát a dűledező falak helyén nemsokára felemelkedik a modern Nagyvárad egyik legmodernebb palotája. Hogy mi volt Nagyváradnak a Fekete Sas? Egy szóval válaszolhatunk: mindene. Közigazgatási büro, színház, vendéglő, mulató, vagy ahogy a régiak nevezték, redut. A nemzeti küzdelmek központja, hatalmas politikai riadók forrása, választások színtere. A harmincas években a nagy tűzvész után építették fel a mostani Fekete Sast. Csodájára jártak akkor a hatalmas épületnek, melynek a piac felőli részén volt elhelyezve a városháza. [...] Most már csak az emléke marad fenn a Sasnak, a kopott, rozszant nagy épületből azonban nem hagynak meg egy tégladarabot sem.”²⁷⁰

„A városi tanács tegnap [1906. március 13-án – sz. m.] délelőtti rendkívüli ülést tartott, melyen a Fekete Sas és Zöldfa eladására vonatkozó szerződést vitatták meg. A szerződés pontjainak összeállításánál a tanács a legnagyobb körültekintéssel járt el, hogy a város érdekében semmiféle csorbát ne szenvedjen.”²⁷¹

A tanács ülésére a jogügyi bizottság készítette el a Fekete Sas és a Zöldfa eladásához a szerződést, melyet majd a közgyűlés hagy jóvá. Dr. Adorján Emil és dr. Kurländer Ede 1906. május elsején vehették birtokukba a két ingatlant. A vételárból még a fennmaradó 600 ezer koronát ki kellett fizetniük, és csak azt követően bonthatták le a Fekete Sast. Azt is szerződésbe foglalták, hogy az új palotát a két tulajdonos legkésőbb 1911. május elsejéig köteles felépíteni.²⁷²

„A Fekete Sas eladásának az aktái lezárultak. Úgy a Sas, mint a Zöldfa május elsején dr. Adorján Emil és dr. Kurländer Ede tulajdonába megy át – közölte az egyik napilap. – Utoljára még próbáltak az eladás ellenzői akadályokat gördíteni útjába a vevőknek, akik pedig most sem tudják, hogy vajon nyertek avagy vesztek az ingatlanok megvételével. A szerződést aláírták és ezzel súlyos teher nehezedik rájuk és sok kötelesség, ami sok-sok ideig fogja terhelni vállukat.” A cikk emlékeztetett arra, hogy a közgyűlés 811.735 koronáért adta el a két ingatlan örök tulajdonjogát, úgyhogy azok kártérítési igényeit is a vevők elégitik ki.²⁷³

A két ingatlant végül 1906. április 30-án adták át hivatalosan az új tulajdonosoknak.²⁷⁴ Ezt követően Adorjánék újabb, ezúttal zártkörű versenytárgyalást írtak ki a tervezésre, amelyet most is Komor Marcell és Jakab Dezső nyert meg. A győztes pályamunka teljesen más volt, mint a tervező párosnak a városháza által kiírt pályázatra benyújtott nyertes munkája. A tervet elbíráló bizottságban olyan szaktekintélyek vettek részt, mint a fővárosi Lechner Ödön, Pecz Samu és Quittner Zsigmond. 1906. augusztus 8-án dr. Adorján Emil és dr. Kurländer Ede benyújtotta az új Fekete Sas-palota tervét a tanácshoz az építkezési engedély megszerzéséért, „amelyek mindenkinek a tetszését megnyerték a tanácsban...”²⁷⁵ A tanács megszabta: a részletes terveket csak abban az esetben szabad elkészíteni, ha előbb az általános tervet is jóváhagyta a tanács. A városvezetés fenntartotta magának a felügyeleti jogot arra nézve, hogy a homlokzatok művészi, impozáns és díszes kiképzést nyerjenek. Ugyanakkor „a szállodát, vigadót, kávéházat, de a többi helyiséget illetően is jogkeret biztosította a megkívánt díszes és művészies kivitel megállapítását és ellenőrzését.”²⁷⁶

„Most már végképpen ki van mondva a vén Fekete Sas épületére a halálos ítélet – közölte a Nagyvárad. – E hónap [november – sz. m.] tizenkilencedik napján vágnak bele a romboló csákányok a kiszolgált százados hodály köveibe és a víg karnevál már csak romokat fog találni jöttével ott, ahol annyiszor ünnepelte őt Várad fiatalsága. A Fekete Sas tulajdonosai tegnap terjesztették a tanács elé jelentésüket arról, hogy az épület bontását november 19-én kezdik meg. A munkálatokat Jakabffy Árpád építőmester vállalta magára...”²⁷⁷

És így is történt, ahogy arról a bontás megkezdését követő napon sietve beszámoltak a szenzációra éhes napilapok is: „A város tulajdonából magánkézre került régi városi szállodát, a Fekete Sast tegnap reggel 6 órákor kezdték bontani. Déli 12 órákor már az udvari rész a rombolás teljes képét mutatta és már át volt törve az a fal is, amely a Fekete Sas és a Zöldfa közötti átjárást eddig akadályozta. [...] A bontásnak állandóan nagy közönsége van, noha a bontást végző vállalkozók ügyelnek rá, hogy a közönség ne menjen közel a falhoz, nehogy valamely aláhulló téglá vagy egyéb balesetnek legyen az okozója. A bontást [1907] február 28-án fejezik be.”²⁷⁸

A Fekete Sas építése

1907 márciusában az is eldőlt, hogy a közismert Sztarill Ferenc kap megbízást a palota felépítésére.²⁷⁹ A Fekete Sas építési tervét a tulajdonosok április 3-án terjesztették be a tanácshoz a szükséges engedélyek megszerzéséhez. A városi tanács április 25-én megfogalmazott válaszában jóváhagyta a tervet, de néhány megkötéssel. Esetleges belső változtatások a már jóváhagyott tervhez képest, csak a tanács engedélyével történhetnek. A vasbeton szerkezetű mennyezetek, a vas- és vasbeton oszlopok, vasgerendák statikai szilárdságáért a tervezők és a kivitelező egyaránt felelősek. A nagyterem falának vastagságát, illetve a tartóoszlopok méreteit nem tartották megfelelőnek, emiatt kötelezték Sztarill Ferencet, hogy végezze el újra az összes számításokat, és azokat nyújtsa be jóváhagyás végett. A tanács – amint előzőleg az építkezési engedély megadásakor is – fenntartotta magának a felügyeleti jogot arra nézve, hogy a homlokzatok művészi, impozáns és díszes kiképzést nyerjenek.²⁸⁰ Komor Marcell és Jakab Dezső ellenben 1907. május 10-én egy folyamodvánnyal fordult a városi tanácshoz, melyben határozottan leszögezték: a beépített vasbeton és rabcimnynyezeteket, a vas- és vasbeton oszlopokat nem ők tervezik, nem

ők méretezik a vasgerendákat, s azok tartósságáért és teherbírásaért nem vállalnak felelősséget. Azt a „dologi végrehajtókra” hárították, kijelentvén, hogy ők csak az általuk aláírt tervekért állnak jót.²⁸¹ Bonyolította a helyzetet később majd az is, hogy egy új, jórészt még kikísérletezettlen födémszerkezetet használtak, az úgynevezett Mátray-födémet. (A feltaláló nyolcvanévnyi garanciát vállalt, amely 1998-ban járt le!) Mátray a betonhoz, hogy a födémeket könnyebbé tegye, salakot kevert. Nagy hátránya az eljárásnak, hogy nedves közegben a szén szétmarja a fémvázat. A beázás, a szigetelés megbomlása annyira csökkenti a födémekek ellenállását, hogy az épület veszélyessé válhat, ami egyes helyeken a későbbiek során be is igazolódott.²⁸² Kőszeghy József főmérnök 1907. július 8-án a tanácshoz küldött beadványában megerősíti, hogy az érvényben levő szabályozók szerint az épületek statikai szilárdságáért a kivitelező felel, ez esetben Sztarill Ferenc, aki az összes számítást be kell hogy mutassa. A városi tanács jóváhagyta a főmérnök beadványát, amit az 1907. szeptember 5-i végleges határozatába foglalt.²⁸³ A tulajdonosok tudomásul vették a városi tanács határozatát, és szeptember 13-án benyújtották a Sztarill Ferenc által szignált 23 tervrajzot a szükséges kalkulációkkal együtt. Menet közben majd Adorjánék többször kisebb-nagyobb módosítási kérelmekkel fordultak a városi tanácshoz, amelyeket rendre jóváhagytak.

Ez idő alatt már javában folyt a munka, ugyanis a palota építését 1907. április 6-án kezdték el, azt megelőzően a munkások március 19-től az alapokat ásták.²⁸⁴ Amikor a váradi téglagyárak tulajdonosai megtudták, hogy több millió darab téglára lesz szükség az építkezésnél, kétszeresére emelték ennek a fontos építőanyagának az árát. Ezt látva, Adorján Emil saját téglagyárat alapított, Vulkán névvel.²⁸⁵ Hasonló eredeti módon járt el Adorján még ezt megelőzően, amikor az építkezés finanszírozására hatalmas bankkölcsön felvételére kényszerült. Ezt úgy hidalta át, hogy létrehozta a Magyar Bank Rt.-t.²⁸⁶

Mikor már az alapozással jobbra végeztek, s a palota elkészült lábazatából következtetni lehetett az épület méreteire, természetesen az egyik helyi újság is beszámolt a látottakról *Épül a Vigadó* címmel: „A régi lebontott Fekete Sas helyén már nagy serényen épül a nagyváradi Vigadó. [De nem csak az, hanem az épületkomplexum többi része is – sz. m.] Az alapozási munkálatokkal már legnagyobb részt elkészültek, úgyhogy most már az

alapquadraturák kontúrjából teljes monstruózitással emelkedik ki az impozáns, nagystílusú palota képe. Most, hogy »kijöttek már a kőművesek a földből«, egyre rohamosabban fog haladni az építkezés.²⁸⁷ Ahogy a névtelenségbe burkolózó újságíró megjósolta, az építkezéssel valóban jól haladtak, 1907. november 22-én megtarthatták a bokrétaünnepélyt.²⁸⁸

December derekán már azt írhatták az újságok, hogy: „Az újonnan épülő Vigadó [Fekete Sas épületkomplexum] monumentális arányaival már teljesen kiemelkedett és hatalmasan uralja a Szent László teret. Az impozáns épülettömb most került tető alá úgy, hogy Sztarill Ferenc építész már a külső homlokzati munkák kivitelezéséhez is hozzáfogott...²⁸⁹

A következő sajtóhír 1907. december 25-ből való, ebből is idézünk: „Az építkezés, melyet Sztarill Ferenc az ő ismeretes erélyével, ritka szaktudásával és kiváló ízlésével vezet, már annyira előrehaladt, hogy az épület szilárd része teljesen készen van, s jelenleg a nagyterem lefedésén dolgoznak. Itt ugyanis egy nagyszerű kupola készül külön vasszerkezettel. Amint ez a kupola elkészül, téli pihenőre térnek a munkások és tavaszig szünetelni fognak a dolgozó kezek, melyek létrehozták a hatalmas művet jelen állapotáig. Tavasszal hozzálátnak az épület külső felruházásához és a belső berendezési munkálatokhoz. A jövő őszre teljesen készen lesz a gyönyörű vigadó, Nagyváradnak ez az elsőrendű nevezetessége.²⁹⁰

1908 nyarán lelkes hangú cikkben számol be a Nagyvárad napilap a fejleményekről: „A régi Fekete Sas helyén épülő monumentális Vigadó most kezd kibontakozni gyönyörű, impozáns arányaival. A belső és külső munkálatok már annyira előre haladtak, hogy a remek berendezésű, hatalmas épület novemberre teljes díszében pompázva készen áll, s átveszi fontos hivatását, mely reá, az elhanyagolt Újváros fellendítése körül várakozik. A Vigadónak egyik legjelentősebb része lesz a fényes kávéház, melynek világóvárosias arányokat szenteltek az impozáns épület gazdáia...²⁹¹

Két nap elteltével, hasonló hangú cikk jelent meg ugyanabban az újságban, de már helyesen az épülő Fekete Sasról és nem Vigadóról írnak. Az utóbbi ugyanis csak része, ha jelentős része is az épületkomplexumnak. „Az új Fekete Sas friss falai körül napról-napra ritkul az állványerdő, s a hatalmas palota grandiózus képe mind inkább kialakul. Az építőművészet remeke ez a büszke, óriás palota, mely monumentális arányaival máris uralkodik a Szent László tér fölött. A munkáskezek pihenés nélkül dolgoznak

*a piros tetők alatt, s már érdekesen kezd kibontakozni gyönyörű, artisztikus vonalaival az íves homlokzat, amelynek szépsége megragadó. A palota szögletén, a passage bejárója fölött pedig merészen nyúlik fel a csillogó díszű karcsú torony, amely előreláthatólag egyik legkedvesebb nevezetessége lesz a Körös-part városának...*²⁹² A beharangozott, de soha meg nem valósult nevezetesség harangjáték lett volna. Ha megvalósul – a cikkíró szerint –, az ország első ilyen létesítménye lett volna. Ma már nem lehet tudni, hogy a két tulajdonos végül miért mondott le erről a nevezetességről.

1908 nyarán a helyi sajtóban nem győzik dicsérni az épülő palotát, többek között utalnak a külföldi lapokban megjelent írásokra is. „A Fekete Sas–Vigadó, a hatalmas épületkolosszus csak most kezdi kibontani nagyszerű pompáját, s a híre már az ország határain is túl ér, amiből előre látszik, hogy ez a csodálatos palota nemcsak legszebb díszje, de egyik legnagyobb nevezetessége is lesz Nagyváradnak. A minap egy svájci újság, ma pedig a legnagyobb német lapok egyike, a Frankfurter Zeitung emlékezik meg az újabb architektúra érdekes alkotásai közt az épülő nagyváradai Vigadóról, amelynek a milánói galéria mintájára készülő passage-át valóságos hírességként említi föl. A Vigadó építése főképp a palota beosztásának tervei és a harangjáték iránt több magyar város is élénken érdeklődik.”²⁹³ Legközelebb már A nagyváradai csodapalota címmel írnak az épülő épületkomplexumról: „Az új Nagyvárad szenzációja a világvárosi arányokkal tervezett hatalmas palota: az új Fekete Sas–Vigadó. És nemcsak monumentális arányaival, de művészi szépségével, zseniális beosztásával is túlnőtt a bádogtornyos, cifrapalotás nagyváradai utcákon. Ez a szerencsés alkotás, amely egyszerre teljes pompájában bontakozott ki pár hét alatt a Szent László tér sarkán, amint lebontották az állványokat, talán még a palota tervezőit és alkotóit is meglepte, mert ritkán sikerül egy ilyen óriás épületet architektonikus szempontból olyan szerencsésen megoldani, mint ezt a minden ízében nagyszerű palotát. [...] Nagyvárad földjén termett egy olyan palota, amely külső formáiban könnyed, színes elevénységgel ragadja meg a szemlélőt, és szinte elfeledjük, hogy ez a ház egy egész kis város, amelynek belső szerkezetében utcák, óriás termek, csarnokok, üzletek, kávéházak, éttermek vannak. Kívülről oly művészi érzékkel osztották el a tervezők, hogy alig vesszük észre, hogy ez a ház sokszorosan túlhaladja a nagyváradai építkezések arányait.

A Szent László téri homlokzat balszárnya egy egészséges magyaros ház külsejét mutatja. Tarkamázias cserép díszítésével harmóniában van a tetőzet szerkezete, az ablakok elhelyezése, s az egész a kedves, eleven élő nagy palota benyomását kelti a szemlélőben. A jobbszárnya pedig az ódon várszerű tornyával mintegy mesékben élő bájos nürnbergi tornyos ház, oly ódon hangulatú, annyira eredeti, s oly igazán bájos. És csak akkor döbbenünk meg, mikor a Szent László téri bejáraton a hatalmas épület üvegboltozatú csarnokába lépünk. Belsejében megdöbbennek az amerikai arányok. Az épületet négy részre bontja két egymást keresztező üvegboltozatú passage. Az egyik üvegcsarnok a Szent László térről nyílik, s a Kossuth utcával párhuzamosan halad. A másik a Kossuth utcai homlokzat közepéből a Zöldfa utca felé vezet. A két üvegtetejű átjáró egy hatalmas üvegekupolában találkozik egymással. Ezek az átjárók 12 méter szélesek, s a kupola 28 méter magas. A torony alatt eső jobbszárnyban lesz a Magyar Bank helyisége és itt lesznek a magánlakások fel a negyedik emeletig. Mindegyik lakáshoz bájos kis teraszok tartoznak, melyekről csodás kilátás nyílik messze az alföld felé az ürögdi erdőig, másik oldalon a bihari hegyek tájára.

A Kossuth utcai szárny központja a Vigadó hatalmas terme, amely páratlan lesz Magyarországon. A négy emelet magasságú kupolában végződő terem emeleti páholyaival, hatalmas karzatával külön színpadával maga ritka látványossága az épületnek. A sok apró síkra bontott kupola belső felülete mint egy homorú gyémántkristály fog ragyogni, mert a sokszegletű kupola élein lesznek elhelyezve a világítótestek. Ebben a szárnyban lesz a szálloda több mint 60 szobával, a teljesen modern berendezésű étterem és kávéház.

A csodapalota rohamosan közeledik befejezése felé. Most a Kossuth utcai homlokzat díszítésén dolgoznak, ahol a Vigadó termének ablakai alatt művészi reliefeket helyeztek el. A domborművek a különböző táncok szimbólumai. A művészi értékű reliefek Peller Ferenc nagyváradi szobrász művei. Az épület belsejében most dolgoznak a falak kiképzésén, s november elsején már az összes helyiségek a Vigadó nagytermének kivételével elkészülnek.²⁹⁴

Őszre már külsőleg teljes pompájában lehetett megcsodálni a palotát. Ekkor írták az egyik nagyváradi napilapban a következőket: „A viszonyok úgy alakulnak, hogy a városépítési politikának áldozatokról sem szabad visszariadnia, hogy a Szent László tér hatalmas lépésekkel induljon előre a fejlődés útján. Ennek a jövődöbéli nagy fejlődésnek legszebb dokumentuma a Fekete Sas,

*Nagyóvárads épülőfélben levő messze környéken megcsodált palotája. Ez a gyönyörű palotaóriás a maga üvegtetős csarnokaival, impozáns kupoláival, nagyszerű termeivel, vigadójával olyan, mint valami oázis. A ma még kiépítetlen Szent László tér oázisa. Előre látható, hogy körülötte rohamosan fognak épülni a szebbnél-szebb paloták...*²⁹⁵

A hírlapíró a századelő fejlődésétől megmámorosodva hasonló iramú fejlődést jósolt a következő évtizedre is. Már tervbe vették a Kováts-ház lebontását, s helyébe egy palota építését. Valószínű, hogy korszerűsödött volna a Fekete Sastól délre levő rész is, egészen a Zöldfa utca sarkáig. Kőszeghy József városi főmérnök pedig még mindég nem tett le arról, hogy lebontsák a Szent László-plébániatemplomot. Ha már a városháza helyére nem is építhették fel a megálmodott háromhajós neoromán stílusú új templomot, azt a tér közepére képzelte el a főmérnök, a templom főhomlokzata előtt a tér névadójának szobrával, míg a provinciális barokk templom helyén kialakított kör alakú parkosított rész közepébe Kossuth Lajos szobrát állította volna. A névtelen cikkíró, de még a város főmérnöke sem tudhatta, hogy a jövődő városépítési tervekbe beleszól majd a gazdasági válság, majd az első világháború, s az azt követő impériumváltás. Az első viláégégésig már csak egyetlen jelentős épületet emelnek a Szent László téren, a Zöldfa utca sarki Moskovits-palotát 1910–1911-ben.

De térjünk vissza a Fekete Sashoz. Október végén valóban már csak az utolsó simításokat végezték. *„Újváros szívében ragyogó díszeivel az egész [Szent] László teret uralva büszkén pompázik az új Fekete Sas, az ezerszínű káprázatos palota. Az utolsó ecsetvonások lázas munkájában fárad most még száz meg száz kéz, s néhány hét múlva teljesen készen áll az impozáns arányaival megdöbbentő gyönyörű épület, melynek megalkotásáért a város polgárságának igaz elismerése illeti meg dr. Adorján Emilt és dr. Kurländer Edét, akik korszakos építkezéssel hatalmas impulzust adtak egy városrészt biztató fejlődéséhez...”*²⁹⁶

1908 november derekán nyitották meg az épületkomplexum új szállodáját, melyben *„a pompás vesztibülön át a gyönyörű lépcsőházból jutunk az első emeletre, ahol fényűző eleganciával berendezett pálmákkal, magnóliákkal díszített télikert fogadja a látogatókat. A három emeleten 56 utcára nyíló szoba főkéletes európai kényelemmel, a legmodernebb felszereléssel, rendkívül elegáns bútor-*

zatával meglepő látványosság...²⁹⁷ – ahogy arról az egyik újságíró áradozott.

Az építkezés befejezését 1908. november 16-án, a hivatalos hatósági szemle pecsételte meg. Komlóssy József gazdasági tanácsnok vezetésével a bizottság alapos vizsgálat után megadta a lakhatási engedélyt.²⁹⁸

A valósághoz tartozik az is, hogy a váradiak aránylag nehezen barátkoztak meg a passzázzsal. Majdnem három évnek kellett eltelnie, amíg az itteni összes üzlethelyiség gazdára talált, és sikerült meggyőzni a bérlőket arról, hogy nemcsak az utca felé lehet kereskedni, hanem bent a passzázsban is.

Tervváltozatok

A Fekete Sas-palota első tervváltozatát – mint láttuk – még 1905-ben, a városi tanács által kiírt pályázatra készítette el Komor Marcell és Jakab Dezső. A tervet közzölték a *Magyar Pályázatok* szakfolyóirat 1906/11. számában.²⁹⁹ Első látásra kijelenthető, hogy a tervezett épület külső megjelenésében, tömegében nem hasonlított a Komorék későbbi terve alapján elkészített épülettel. Ami az alaprajzot illeti, a legnagyobb különbség az, hogy az

eredeti tervben még nem szerepel a passzázs, helyette egy belső udvart képzeltek el a tervezők.³⁰⁰

A díjnyertes pályamunka tervét a *Nagyvárad* egy névtelen szakértőre való hivatkozással bírálta meg: „A pályázat első díját a Pezsgő jelígejű tervnek ítélte oda a zsűri. Komor és Jakab készítették ezt a tervet, amelynek generális hibája az, hogy a metszetek és homlokzatok vázlatosak, homályosak és így kételyt hagynak a szemlélőben bizonyos fontos dolgok elbírálásában. A tervezők a szálloda főbejáratát a Szent László térre teszik, s ebben egyeznek a többi tervvel. Rentabilitás tekintetében hiba, hogy a Kispiacra [azaz a Szent László térre – sz. m.] csak egy üzletet terveztek, holott a portásszoba és a szállodai irodahelyiség másként való elhelyezésével még két üzlethelyiséget oszthattak volna be. A kávéház szűk (9 méter széles), a télikertje eléggé tágas. Baj, hogy a konyha és egyéb ilyen fontos mellékhelyiségek a pincében vannak, mert a szuterén konyha sötét lesz és levegője sem elégséges, holott a nyári melegben ez rendkívül fontos. [...] Jobban sikerült a terv vigadói része, amely a Kossuth Lajos utcára néz. Az előcsarnok és a lépcsőház szépen ki vannak képezve, de a télre való tekintettel aggasztó a fűtésük kérdése. Kedves dolog, hogy a kocsibejáró és a gyalog[os] közlekedés a vigadói résznél el van különítve. A tervezett sörház is megfelelő. A szállodai részben a program 60 szobáját nem tudták elhelyezni a tervezők. Összesen 55 lakható szoba van a terven. A szállodával kapcsolatos vigadó első emeleti részén található nagyterem 20 méter hosszú, és így már most is hasznavehetetlen. Maga a homlokzat primitív, nyomott és a stílus tekintetében karakter nélkül szűkülöködik. Szakértők »hagymastílusnak« nevezik az ilyen építészeti keveréket.”³⁰¹

A következő tervet 1907-ből, immár dr. Adorján Emil és dr. Kurländer Ede rendelte meg a fővárosi tervező párostól.

A Fekete Sas-palota 1907. április 3-án bemutatott kivitelezési dokumentációja – a *Nagyvárad* Napló híradása szerint – nem kevesebb, mint 22 tervrajzból volt összeállítva. „A Szent László téri részen a szállodának négy emeletén lesznek berendezve a vendégszobák, a Kossuth utcai front két és három emeletes. A palota homlokrajza némileg különbözik attól a tervrajztól, ami annak idején egy Bémer téri kereskedelmi kirakatban közszemlére volt kitéve. A Szent László tér és Kossuth utca sarkára tervezett torony az épület Szent László téri homlokzatának jobb oldalára van át-helyezve. [...] A passage és a nagyterem valóságos csodái lesznek

a modern építési technikának. A nagyterem maga 16 méter hosszú és ugyanilyen széles, két oldalára páholsorokat és karzatot terveznek. Ezenkívül van még öt-hat kisterem, játékszobák, társalgók, még a negyedik emeleten is...³⁰²

„Dr. Adorján Emil és dr. Kurländer Ede tegnap [1907. december 13-án] beterjesztették a tanácshoz a végleges terveket a homlokzat részleteivel együtt jóváhagyás végett. A gyönyörű tervek 23 nagy rajzlapot foglalnak el. A tanács legközelebbi ülésén veszi a terveket tárgyalás alá³⁰³ – írta a Nagyvárad napilap. E tervről műszaki leírást közölt A Magyar Építőművészet című szaklap 1908/1. száma.³⁰⁴ Ezt ismertette a Nagyvárad napilap Az épülő Vigadó címmel: „Az érdekes cikk kifejti, hogy a Szent László tér forgalmára való tekintettel és a belső terület minél intenzívebb értékesítése szempontjából hatalmas passaget építenek, mely fedett utca gyanánt vonul keresztül az óriás telken. A passage a Szent László tér felől behasított nyílt és fedetlen utcával kezdődik. A Kossuth Lajos utcai bejárat egyenes folytatása gyanánt a passage átvezet a Zöldfa telkén. A passage mentén 25 földszinti üzlethelyiség létesíthető, azonfelül 10 üzlethelyiség van még ugyancsak a földszinten a Kossuth Lajos utca felé. Erre az utcára nyílik a 400 négyzetméter alapterületű kávéház is, s az első emeleten a passage lépcsőin elérhetően ismét 6 üzlethelyiség lesz. A Kossuth Lajos utcai fronton szimmetrikusan nyer elhelyezést jobbról a szálló, balról a

Nagyvárad. Zöldfa passagé.

*Vigadó kapubejárata. A szálló a Szent László tér felőli telekrészt foglalja el. Levegőtől háromszorosan elzárt téren lesz a szálló előcsarnoka, mely a passage, illetve a Szent László tér felől is megközelíthető. Az előcsarnok kiképzése hallszerű lesz, s úgy a kávéházzal mint a nagy étteremmel kapcsolatos. A szálló I. emeletén lesz a télikert a kávéház fölött, ugyanitt lesznek a szalonnal, fürdő- és előszobából kombinált díszes hotelszobák az utcára. A II. és III. emelet Szent László téri részén, továbbá a IV. emeleti tetőtéren is utcai szobák lesznek. A szálló bejáratához szimmetrikus vigadóbejárat tágas előcsarnokba vezet. E vonalban van a ruhatár, étterem. A Vigadó nagyterme és a kisterem az I. emeletet foglalja el. A nagyterem színházszerűen van megoldva páholyokkal és karzattal. A hossza 33,50 m., szélessége 15,20 m. A kisterem 24,00 m. hosszú, 9,12 m. széles. Az ismertetés kiemeli, hogy a tervezők különösen a nyílások és épülettömegek kedvező arányával, a vonalvezetés művészetével kívántak hatást elérni, semmint drága anyaggal, s egyszerűség és keresetlenség mellett is törekedtek új felfogást tükröztetni, díszkrét magyaros ízléssel.*³⁰⁵

A levéltárban megtalálható még egy tervváltozat, amelyet 1908-ban a kivitelezést vezető Sztarill Ferenc szignált. Ebben az építész továbbgondolta a Komor Marcell és Jakab Dezső által felvázolt passzázsnak a Zöldfa fogadó felé vezető szakaszát.³⁰⁶ Ebben az időben ugyanis Sztarill végezte a Zöldfa fogadó korszerűsítését is. A két tulajdonos, Adorján Emil és Kurländer Ede megszüntette a Zöldfa épületében a szállodát, a szobákat lakásokká alakították át. Jelentős változásnak számított, hogy Fekete Sas passzázsának kijáratot biztosítottak a Zöldfa utcára is, lebontva az egykori fogadó udvari lépcsőházát. Helyette egy új belső feljárat készült az emeleti mulató (a mai bábszínház) helyiségébe.³⁰⁷ Ami a Sztarill-féle terv további részleteit illeti, nos az építész tiszteletben tartotta Komor és Jakab eredeti elképzeléseit, tervükön a Zöldfa utcai kijárat kivételével egyebet nem változtatott.

A Fekete Sas felépítését követően az évtizedek során – 1919-ben, 1920-ban, 1927-ben, 1928-ban, vagy legutóbb 2004-ben – többször is belső átalakításokat végeztek rajta, amelyek jobbra nem váltak az épület előnyére.³⁰⁸

A homlokzatok leírásai, díszítései

A Fekete Sas épületkomplexum tulajdonképpen két aszimmetrikus épülettömbből áll, amelyeket a főhomlokzat síkjától jóval beljebb egy passzázs köt össze. Ez utóbbinak a Szent László térre néző főbejáratán kívül még két ki-, illetve bejárata van a Kossuth és a Zöldfa utcára. Mindhárom bejárattól a központi kupola alá lehet eljutni, amelynek a Zöldfa utcára néző üveghomlokzatán látható a már említett fekete sast ábrázoló ólmozott üveggép. Neumann Károly nagyváradi üvegfestészeti műtermében készült 1909-ben. Erre emlékeztetett az üveggép alsó keretes sora középső mezőjének felirata (Neumann K. üvegfestészete Nagyvárad 1909), amelyet valaki 1990-ben kivágott a keretből. Azóta pótolták. A színes vitrail tulajdonképpen elhelyezésénél fogva a Fekete Sas és a vele szomszédos egykori Zöldfa Szálloda épületének határát jelzi, vagy ha úgy tetszik, összekapcsolja a két épületet, ugyanis a színes üveggép alatt a passzázs folytatódik immár az utóbbi épületen keresztül a Zöldfa utcai kijárat felé. Az üveges passzázs a budapesti Greshampalotával mutat rokonságot.

A palotának a Szent László térre néző főhomlokzata a legdíszesebb. Az itteni nagyobbik és a kisebbik épülettömböt is hatszintesre építették: földszint, félemelet, három emelet és manzárdrész. A nagyobbik épülettömb homlokzata szimmetrikus. A középső két tengely első és második emeletét hatalmas loggiák uralják, az alsónak szinuszosid vonalú felső része vonja magára a figyelmet, míg a második emeleti egy nagyméretű kagylóhoz hasonlít. A loggiák két oldalán egy-egy tengelynyi „bow-window“-szerű kiugró rész található, amelyeket az első emeleten egyenes lezárású, míg a másodikon félköríves ablakok törnek át. Az ablakokat levelekkel, geometriai formákkal díszített keretelt mező köti össze. A sarki részen az ajtók, az ablakok tükörmélyítésű felületekben találhatók. A harmadik emeletet némileg beljebb építették, a homlokzat teljes hosszában húzódó kőbábos attika mögé. A kerámialapokkal körülvett itteni ablakok kisebb méretűek. A manzárdrész gazdagon díszített félköríves oromzatokban végződik. Ablakai oválisak, illetve félkörívesek. A központi orommezőt kagylószerűen kiképzett reprezentatív világítóablak töri át. Hasonló elemekből áll a kisebbik főhomlokzat is, amely a sarkon egy henger alakú toronyban folytatódik, s ezt egy díszes toronysisak zárja le. A két tömböt összekötő épületrészt beljebb építették, földszintjén található a passzázs főbejárata. Az itteni ólmozott üvegtábla a kupola alattiinak csak gyenge másolata volt, amelyet 2007-ben újból elkészítettek.

A palota Kossuth utcai homlokzata a főhomlokzatnál jóval ünnepélyesebb, de némileg szerényebb díszítésű is. Gyakorlatilag három részből áll: a Szent László tér felé néz az a szimmetrikus öttengelynyi négyszintes rész, amely a szállodához tartozik. Építészeti elemei hasonlóak a főhomlokzaton láthatókkal. A szálloda bejáratának díszes portáléja példaként szolgált a főhomlokzat három hasonló építményének rekonstrukciójához. Ezt követi a vigadói rész, amely három szintből és öt tengelyből áll. A középső három tengely egy háromkaréjos oromzatban végződik. A reprezentatív ablakok változatos kiképzést kaptak. Az első emeleti erkélyek középső mellvédjén volt egy emléktábla, amely azt hirdette, hogy ezen épületben tartották 1798-ban az első magyar nyelvű színelőadást Váradon. A márványtáblát az 1989-es tatarozás során eltüntették, de 2010-ben pótolták. Ezen a szinten az erkély két oldalán figurális

domborművek sorakoznak, a tánc és a színház allegóriájaként. Az egész felület gazdagon van díszítve girland, rozetta, legyező motívummal. A Kossuth utcai homlokzatot egy öttengelyes egyemeletes szimmetrikus rész zárja. Ennek központjában található a passzázs monumentális, díszes bejárata, felette az első emeleti ablakot félgömb alakban kidomborodó üvegkupola zárja, e fölött a félköríves orommezőt ovális ablak töri át kagylódíszttől övezve. Az épületrész középső tengelyének két oldalán levő két-két traktust az emeleten keretelt félköríves ablakok törik át. Kötényrészüket figurális domborművek díszítik, míg följük ovális ablakok kerültek.

Végezetül az erdélyi szecesszió szakavatott kutatójának, Paul Constantinnak a méltatását közöljük a nagyváradi Fekete Sas-palotáról: „A tervezők fantáziája, újító hajlama ez esetben már elérte a virtuozitást. A kompozíció aszimmetriája, a népi motívumokból ihletődő formák és motívumok keveredése, amelyre hatással volt a barokk és a rokokó formavilága is, a Fekete Sas épületkomplexumot az erdélyi szecesszió legegységibb és legérdekesebb alkotásává teszik. Ez az épületkomplexum joggal sorolható az európai szecesszió nagy alkotásai közé, Raimondo d’Aronco torinói munkáitól kezdve, egészen a nagy Antoni Gaudí barcelonai műveig.”³⁰⁹

Az utóbbi évtizedek restaurálási eseményei

A Fekete Sas-palotát fennállása óta többször is tatarozták, de sajnálatos módon avatatlan kézzel belső és külső átalakításokat is végeztek rajta. Ennek lett áldozata valamikor az 1950–1960-as években a főhomlokzat három díszes portáléja, illetve a fából készített, tulipános motívumokkal megfaragott ajtóknak és kirakatoknak legtöbbször. Csak néhány maradt meg mutatóba – például a szálloda, a vigadó ajtaja – de azok nem szolgáltak példaként a későbbi restaurálások alkalmával. Az első hiteles felújítási tervet az 1980-as évek elején Oszaczký Ernő és Vági László műépítészek készítették el, alapos előtanulmányok után az eredeti tervrajzok, korabeli fényképek alapján. Sajnálatos, hogy 1982-ben anyagi okokból a hiteles tervet az épületkülsőnél csak részben valósították meg, belsőleg pedig egyáltalán nem törekedtek arra, hogy visszaállítsák az eredeti térelosztásokat és díszítéseket. Ekkor kapta a passzázs a ma is látható színes terrazzo padlóburkolatát, illetve kicserélték a tetőzet üvegtábláit fehér és sárga színű darabokkal. A palota akkor külsőleg egy zöldes árnyalatú színt kapott, amelyet 1989-ben rohammunkával sárgára festettek. Olajfestékkel a majolikadíszeket is átfestették.

Egy évtizedig még állagmegőrzést is alig végeztek az épületkomplexumon. Változás 2002 tavaszán történt, amikor a palota főhomlokzatának keskenyebbik részén levő bankszékháznál hitelesen visszaépítették az egykori portálét, majd a helyhatósági ülésen jóváhagyták a Fekete Sas főhomlokzatának felújítási tervét is. Ugyanazon év szeptemberében felállványozták a főhomlokzat keskenyebbik részét, megkezdték a munkát, és 2003 tavaszán eljutottak egészen a passzázs bejáratáig. Sajnos váradi szokás szerint a palota Szent László téri tűzfalát nem vakolták újra és nem festették sárgára, mint a homlokzat többi részét. Másik hiányosság: ahelyett, hogy a majolikadíszekről letisztították volna a tízéves olajfestéket, a könnyebb megoldást választották: újabb színt kentek rájuk. A kivitelező cég nem végzett jó munkát, ugyanis 2004 nyarára a falon a festék több helyen is feltáskásodott, a bankszékház portáléjáról és a felette levő erkélyről is lehullt egy vakolatdarab. A hibákat rövidesen kijavították. A sarki tornyot 2003 májusában állványozták fel, hogy újrafessék zöld színűre a sisak lemezborítását. Ugyanebben az évben ősszel a passzázs üvegtetejére került sor. Eltávolították a

régi üvegtáblákat, majd a fémrácsokat korrózióvédelmi kezelése után új, fehér, illetve szürke színű biztonsági üvegek kerültek a régiük helyébe. 2003 októberében a Kossuth utcai homlokzatot tatarozták, a passzázs bejáratától a szomszédos ház irányába. Ezt követően 2004 tavaszán a passzázsban folytatták a munkát, augusztusig kijavították a vakolatot, a díszeket, újrafestették a falakat. Ezzel párhuzamosan a palota Szent László térre néző nagyobbik főhomlokzatán is helyreállították az egykori két portálét, a kisebbik homlokzaton látható alapján. Sajnos a két ajtó a faanyagában, színében, részletmegoldásaiban különbözik, nem kerültek fel rájuk a kovácsoltvas díszítések sem, ahogy az szerencsésen megmaradt az egykori vigadó bejáratú ajtaján. A tatarozást 2004 őszén folytatták az akkori szálloda által elfoglalt rész homlokzatának a tatarozásával, azaz a Kossuth utca végi és a sarki homlokzattal, illetve a térre néző nagyobbik főhomlokzattal. Ezzel egyidejűleg a szálloda belső korszerűsítésén és felújításán is dolgoztak. Nagy vihart kavart 2004 szeptemberében a passzázs központi kupolájánál található, a névadó fekete sást ábrázoló ólmozott üvegekép restaurálása, ugyanis volt, aki kétségbe vonta a restaurátor szakértelmét, azt, hogy hiteles munkát végez. Végül késő ősszel folytathatták csak az üvegekép restaurálását. Mára már nagyjából végeztek a homlokzati felújításokkal, egyedül csak a Kossuth utcai homlokzatnak azt a részét nem tatarozták, amely mögött az egykori vigadó található.³¹⁰

A SZENT LÁSZLÓ TÉRI MOSKOVITS-PALOTA

A Szent László (ma Unirii) tér délkeleti része, a Holdas templomtól északra, egészen a Zöldfa (ma Vasile Alecsandri) utcáig a 20. század első éveiben még egészen más képet mutatott, mint ahogy azt napjainkban megszokhattuk. Közvetlenül a Holdas templom mellé 1894-ben az ortodox egyház egy emeletes bérházat építtet, melyet azóta lebontottak, s helyét parkosították. Ettől északra volt a díszes homlokzatú egyemeletes Rimanóczy-ház. (Azóta átépítették, a mai 8. szám alatt a húszas-harmincas évek stílusára jellemző emeletes ház található.) A sorban következő emeletes épület a Diamandi-féle ház volt. A Diamandi örökösök házat 1905 tavaszán ifj. Moskovits Mór

és dr. Moskovits József vásárolta meg. Ezzel mintegy előrevetítették a tér eme részének jövőjének képét. A Diamandi-ház szomszédságában, a Zöldfa utca sarkán a századelőn még egy kis földszintes, ódon ház szerénykedett, a térre néző két üzlettel. Ez volt a Nikolits-féle ház. Ezt is megvásárolták később Moskovitsék, hogy helyébe építsék majd a nevüket viselő háromemeletes bérpalota sarki részét.³¹¹

A Diamandi-ház megvásárlásáról 1905 májusában beszámolt a helyi sajtó is. Többek között megírták, hogy a vételár 102 ezer korona volt, és hogy Moskovitsék a „régi múlt század [19. század – sz. m.] elejéről való házat teljesen modern épületté fogják átalakítani”.³¹² Ma már tudjuk, hogy nem átalakításról volt szó, hanem a meglévő épület lebontásáról és egy új építéséről. Először a sarki, földszintes épületet bontották le 1910 tavaszán, hogy helyébe építsék az új palota sarki részét, amint arról egy korabeli újsághír is beszámolt: „A Szent László tér és a Zöldfa utca sarkán kezdik már a Moskovits Adolf és fiai háromemeletes bérpalotájának építését, amely Nagyvárád egyik legpazarabb legtetszetősebb középülete lesz. Vágó László és József kiváló budapesti műépítészek tervei szerint Incze Lajos és fiai cég építi.”³¹³ Még ugyanebben az évben elkészültek a három tengelynyi sarki résszel – ezt egy korabeli képeslap is igazolja.

1911 januárjában egy újabb újságcikk szerint hozzákezdtek az emeletes Diamandi-ház bontásához is, hogy helyébe felépül-

jön a Moskovits-palota másik, a sarki traktusnál nagyobb része.³¹⁴ Az építési engedélyt 1911. február 15-én adták ki Moskovits Adolf és fia, illetve Incze Lipót vállalkozó nevére. A megyei levéltárban megtalálhatók az építkezési engedély megszerzéséhez szükséges tervek, melyek Vágó László aláírását és Incze Lajos és Társa bélyegzőjét viselik.³¹⁵

A *Nagyvárad*i Napló 1911 júniusában azt írta, hogy a teljes bérház az év végéig felépül. Hogy valóban így történt-e, nem tudjuk, de 1912 elejére a ház már benépesült üzletekkel.³¹⁶

A Moskovits-palota belső udvar köré szerveződő négyzet alaprajzú, háromemeletes saroképület. A tömörszerű épület szerkesztésmódja világos, kiegyensúlyozott. Az épület Zöldfa utcai oldalán dongaboltozatos folyosón juthatunk az emeletre vivő lépcsőhöz, majd a körerkélyes belső udvarba. Az erkély korlátrácsain ugyanaz az egyszerű geometrikus díszítés köszön vissza, mint a homlokzatok erkélyeinél.³¹⁷ Az ingatlan puritán egyszerűségével leginkább az osztrák szecesszió hazai válfajával mutat rokonságot. A földszint portáléi mára elvesztették egyéniségüket, ezen a 2001-ben elvégzett felújítás sem segített sokat. Nem állították helyre a portálék feletti egykori egységes cégtáblák sorát.

A homlokzat kialakítására a homorú és domború felületek váltakozása, a szimmetriára és a harmóniára való törekvés jellemző. A háromemeletes ingatlan szimmetrikus főhomlokzatának függőleges ritmusváltását az utolsó két szinten az enyhén domború „bow-window“-szerű kiugrások biztosítják. E kétszintes majolikalapocskákkal díszített traktust keskeny lizénákkal elválasztott ablakok sora töri át. Felül háromszögű oromzatokban végződnek, nagyméretű háromszögű világítóablakokkal. A főhomlokzat további szakaszain egyenes lezárású, de különböző méretű ablakok sora húzódik, az utolsó szinten a nyílászárók felső sarkait lecsapták. Az ablakok alatti kötényrész homorú kiképzést kapott. Az egész homlokzatra jellemző a homorú és domború felületek játéka. Az eredetileg fehér felület díszítését a sárga és halványzöld kerámialapocskák kombinációjából kialakított négyzetes felületek adják. Mára már sok lehullt belőlük. A koronázópárkány alatti felületet allegorikus munkajelenetek (ásó, cipekedő, terményt begyűjtő parasztok, furulyázó pásztor a feleségével és gyerekével) színesítik. Az utóbbi időben a hulló vakolat miatt veszélybe kerültek ezek a sgraffitoszerű díszítések.³¹⁸ A Zöldfa utcai homlokzat hasonlóságot mutat az ingatlan főhomlokzatával.

A Moskovits-palota a Vágó testvérek utolsó közös munkái közé tartozik, mely több korábbi épületükkel párhuzamba állítható. A hosszú, keskeny ablakokkal áttört, a homlokzat síkjából kidomborodó falrészek két budapesti épületükön, a Gutenberg-házon és az Árkád-bazáron is felfedezhetők. A nagyváradi épület tömegszerkesztése azonban a Gutenberg-ház oldott hullámvázára és az Árkád-bazár sarkának szigorú geometrizmusa közé helyezhető el. A majolika díszítés és a homlokzat felső részének jelenetei is mindkét budapesti épületen jelen vannak, sőt a budapesti Kereskedelmi utazók egyesületi házána építésére kiírt pályázaton II. díjat nyert tervükön (1908) is. Az épület tömegszerkesztése leginkább a debreceni, időközben lebontott Alföldi Takarékpénztárral rokonítható. A Moskovits-palotán, mint az említett épületeiken általában, a bécsi szecesszió nagy mesterének, *Otto Wagnernek* a hatása érzékelhető, a népművészeti motívumokból fejlesztett geometrikus minták pedig Lechner-hatásként értelmezhetőek.³¹⁹

Amint arról már az előzőkben is szó esett, e műemlék bérház homlokzatának felújítása nem tűr halasztást. 2003-ban már na-

gyon közel voltak hozzá, a helyi tanács határozatot is hozott az épület külső restaurálására, de végül a pénztelenség miatt csak a tetőzet palaborítását cserélték ki, illetve saját kezdeményezésből egy stílusos lemezborítású kovácsoltvas kaput szereltek az ingatlan Zöldfa utcai szárazkapualjára.

DARVAS-LA ROCHE-HÁZ

Mint már láttuk, Vágó Lászlótól és Vágó Józseftől nem volt idegen a bécsi szecessziónak az Otto Wagner alkotásait követő irányzata. Több munkájuknál Otto Wagner korai épületeinek részletei idéződnek fel, így a Darvas-La Roche-házon is.³²⁰ Ez az ingatlan a Rimanóczy (ma Iosif Vulcan) utca 11. szám alatti, aránylag szűk, a Körös-partra is kitekintő aszimmetrikus telken található. Az első sajtóhír a jövőendő épületről 1908 nyarán jelent meg, amikor a *Nagyvárad* azt közölte, hogy Darvas Imre faipari vállalkozó az Áldás [rövidesen Rimanóczy] utcai Ehrlich-féle régi

ház telkén emeletes palotát építtett Vágó László és Vágó József jeles budapesti műépítészekkel.³²¹ Az adásvételi szerződést a régi tulajdonossal 1908. május 7-én írták alá.³²²

Még ugyanezen év októberében újabb, de már részletesebb cikk foglalkozott a jövődő palotával: *„A Rimanóczy utcán, a volt Ehrlich-féle telken Darvas Imre és neje impozáns bérpalotát építtetnek, mely át fog nyúlni az Ezredévi Emléktérre [ma Libertätii tér], ahol egy emeletes homlokzata lenne. Darvas Imre és neje tegnap [1908. október 2-án – sz. m.] folyamodtak a városi tanácshoz építkezési engedély kiadása végett és bemutatták létesítendő palotájuk képtervét, melyeket Vágó László és József, a kiváló fővárosi építészek tudását, ízlését dicsérik.”*³²³

A tervezett épületnek a meglévő utca vonalába való építése ellenérzést váltott ki a váradiak egy részében, amit a helyi sajtó is szóvá tett: *„A városi tanács tegnapi [október 10-i] ülésén kiadta az építési engedélyt Darvas Imrének, ki a Rimanóczy utcán új modern palotát építtet a volt Ehrlich-féle telken. Meggütközéssel konstatáljuk, hogy a tanács az eredeti utcavonalban adta ki az engedélyt, s így beláthatatlanul hosszú időkre megakadályozta azt, hogy a Bémer tér egyik elsőrendű mellékutcája kiegyenesedjék mai sokszögű alakjából. A város szépészeti érdeke nem engedi meg, hogy ez a palota ilyen helyzetben felépüljön, s kimagasló voltával még jobban fokozza az utca bántó aránytalanságait. Nemrégiben a városi mérnöki hivatal egyes szabályozási terveket dolgozott ki, meg kell találni a módot, hogy valamelyik szabályozási terv az építésnél érvényesüljön. Ez a városnak, de az építtetőnek is fontos érdeke. A polgármester vegye kezébe az ügyet, s ne hagyja magán száradni azt, hogy az ő regiméje [uralma – sz. m.] alatt, a huszadik században úgy építkezzenek Nagyváradon, mint ahogy a múlt század közepén építettek.”*³²⁴ Ez a terv – emeletes homlokzattal a Köröspart felé – valamilyen oknál fogva nem valósult meg.³²⁵ Talán az is közrejátszott ebben, hogy Darvas Imre nem szeretett volna az amúgy is keskeny telkéből számára fontos területet elveszíteni az utcafront kiegyenesítéséért, s várakozó álláspontra helyezkedett. Hogy esetleg erre játszhatott, bizonyítja az is, hogy a Bémer tér felől vezető úttest három sávós egészen a Darvas-féle házig, ahol két sávra leszűkül. Tehát nem szélesítették ki az utca végét később sem.

A következő tervet – amely alapján végül felépítették az ingatlant – 1909-ben készítette a fővárosi építészpáros. Az épít-

kezési engedélyt április 8-án adták ki Sztarill Ferenc építkezési vállalkozó nevére. Ő építette fel az ingatlan utcai részét 1910-ben, míg az udvari földszintes szárnyat két évre rá Incze Lipót. Az utóbbira az építkezési engedélyt 1912. március 16-án adta meg a város vezetése.³²⁶

Az L alaprajzú Darvas-ház északi homlokzata a Rimanóczy utca zárt utcafrontjába illeszkedik, hátsó homlokzata egy kertre, illetve a Körösre néz. Az L alaprajz udvari szárnya földszintes, a főépületre merőleges. A Vágó-házhoz hasonlóan az épület elrendezése magaspince, földszint és emelet.

A főhomlokzat tiszta és jól lehatárolt, egyensúlyban levő tömbökből áll. Az épület tömegét alapvető mértani testek alkotják s noha az elrendezés vízszintes térfűzésre utal, az épülettömbök az elrugaszkodás hatását keltik. Az egyensúlyt a szélső, frontba illeszkedő tömbök vertikálisának és a középső rész, valamint az egész épület domináns orizontálisának összhatása hozza létre.

A homlokzat kialakítása és aszimmetriája a belső szerkezeti elrendezést vetíti ki.

A főhomlokzat kompozíciója rendkívül érdekes, az öt alkotó tömbök megformálása révén. A magas, mozaikablakkal fedett lábazat az utcafront vonalát követi, kétoldalt felemelkedik a szélső épülettömbök hasonlóan kialakított felületére.

A jobb oldali tömb mellett található a parabolaívű arkádós bejárat hasábjá, tetején nyitott erkéllyel. Az öntöttvas erkélykorlát sarkán egy női alak ölel át egy nagyméretű csillagokkal dekorált amforát. Az erkély fölé a bejárat formájára utaló és a városligeti Feld színházéra hasonlító ívelt tető hajlik.

A kiugró jobb oldali tömb magas háromszögű oromzattal záródik, mely kihangsúlyozza e rész vertikálisát. Mindkét szélső homlokzati résznek a két szintet átfogó ablaknyílás-csoportját ívelt metszetű, féloszlopszerű, alul és felül mozaikdíszekkel sávozott osztók tagolják függőleges mezőkre, ezekbe nyílnak a magas és keskeny négyszögű ablakok. Az osztókat alaprajzban körív mentén helyezték el. A két szint ablakcsoportjait négyzetekkel díszített sáv választja el egymástól. A bal oldali tömb vízszintes párkánnyal záródik, mely a sarkokon akrotérionokra emlékeztető stilizált elemekkel ível fel.

A két szélső homlokzati rész közötti szakaszban az épület visszaugrik, itt a földszinten két, az emeleten három ablak töri

át a vakolt homlokzati felületet. A főhomlokzat egyenes vonalai és hangsúlyos geometrikus kialakítása a bécsi szecesszió két meghatározó képviselője, *Otto Wagner* és *Josef Hoffmann* hatásáról árulkodik és előrevetíti a budapesti Schiffer-villa formáit.³²⁷

A Darvas-ház első tervvariánsához képest a megépült változat erőteljesebben tükrözi Vágó József geometrikus szerkesztésekre, aszimmetriára és keményebb formákra hajló stílusát. A két oldalsó tömb és a lábázat felületét alkotó mozaiklapok összeillesztésénél, párhuzamos sorokba rendezetten, kerámia-korongokat fogtak a falba, ezeknek azonban kizárólag díszítőszerepe van. Ugyanezt a díszítő és ritmusképző megoldást alkalmazta Vágó az *Otto Wagner* hatását mutató budapesti Árkád bazárnál.

Noha egészében az épület a bécsi szecesszió világát idézi is, a dekoratív elemek a népművészetből és a természetből táplálkoznak, mint a Vágó testvérek más alkotásainál.

Érdekes az épület domináns geometrikusságának és a naturalista, többé-kevésbé stilizált díszítőelemeknek az együttélése. Az öntöttvas elemek lényeges részét alkotják az épületben alkalmazott formanyelvnek, kivitelezésükre különös gondot fordítottak. Az ablakok osztóinál használt, virágokat alkotó mozaikdíszeket színes üvegből rakták ki.

A belső elrendezést utólag több ponton módosították, így az eredeti funkciókat csak a tervvariánsok alapján sejthetjük. A fő lakosztályt a nagy földszinti hall, a főbejárattól jobbra sorakozó helyiségek, valamint az emeleti termek alkották. Az emeleten egy központi előszoba található, közvetlenül ide vezet a földszintről a lépcső. E köré szerveződik az emelet többi terme és szobája. Az utca felé öt helyiség, az udvar felé pedig egy szalon, üvegház, a kiszolgáló terek és a szolgálati lépcső csatlakozik. A bejárattal ellentétes oldalon az udvar felé a négy magas és keskeny ablakot festett üveglapok díszítették. Ezeket 2002-ben máig ismeretlen tettesek ellopták. A lépcsővel ellentétes falat vászonra festett táblakép díszíti, amelyen fát vágó parasztok jelenete figyelhető meg.³²⁸

A Darvas-ház az azonos időszakban felépült budapesti Schiffer-villával rokonítható. Mindkét épületnek egyszerű, letisztult, mértánias homlokzata van, a belsőket viszont népművészeti és természeti ihletésű elemek díszítik. Nem ismerjük a vitrók,

az öntöttvas elemek, a festett pannók, valamint a bútorkészítés tervezőit.

A Darvas-ház a legelegánsabb és legkorszerűbb váradi rezidenciák egyike volt. Egységes stílusa a századforduló művészeinek ideálját testesíti meg, a szecesszióra jellemző totális műalkotás és rafinált életvitel művészetének egyik legszínvonalasabb példája.³²⁹

Ennek a műemléknek nyilvánított ingatlannak az állaga az utóbbi évtizedben nagyon leromlott. A szakhatóság tudtával, a 21. század első évtizedében megengedhetetlen beavatkozásként az alagsor, illetve az udvari szárny ablakait műanyag keretű nyílászárókkal cserélték ki. És bár a város akkori főépítésze szerint ez csak ideiglenes jelleggel történt, a faablakok máig nem váltották fel az „ideiglenes” műanyagkeretezésű ablakokat.

CSENDŐRISKOLA

A Rulikowski (ma Universităţii) út 5. szám alatti épületegyüttest – mai szóhasználattal zöldmezős beruházásként – csendőrségi iskolának építették. Az épületegyüttes ma a Nagyváradai Egyetem otthona. Először 1909 tavaszán merült fel egy nagyváradai csendőriskola építésének az ötlete, de az csak két év elteltével vált valósággá.³³⁰ Ekkor, „Nagyvárad város és a belügyminisz-

térium között megállapodás jött létre, hogy országos csendőriskolát állandósítson Nagyváradon. Vágó József jeles budapesti [mű]építész már el is készítette az épület terveit, melyeket a belügyminisztérium tegnap [1911. február 28-án – sz. m.] tárgyalás végett leküldött Nagyvárad városához. A tervezet szerint az épület rendkívül impozáns és építése 1.402.499 koronába kerül³³¹ – adta hírül az egyik napilap.

Nagyvárad városa és a belügyminisztérium között létrejött megállapodás alapján, 1911. március 27-án a felek szerződést kötöttek. Nagyvárad törvényhatósága kötelezettséget vállalt arra, hogy egy korszerű csendőriskolát épít a belügyminisztérium részére, amely vállalta, hogy utólag megtéríti az építési költségeket.³³²

A belügyminiszter jóváhagyásával, Vágó József terve alapján 1911 augusztusában versenytárgyalást tartottak az építésre.³³³ Néhány hét múlva megkezdik a csendőriskola építését – tudatta nem sokkal a versenytárgyalást követően az egyik helybeli napilap. A végleges összeget 1 474 000 koronában állapították meg. Értékelte a lap, hogy a belügyminisztérium öttagú bizottsága úgy döntött, hogy az összes munkálatok elvégzésével váradai iparosokat bíznak meg. A fővállalkozó Incze Lajos és Társa lett, ez a cég végezte a világítási berendezést és az anyagszállítást is. Az asztalosmunkákra ifj. Rimanóczy Kálmán cége kapott megbízást, Tátray, Grünwald és Vicsay a lakatosmunkákat kapta meg. A mázolás Petheő Zsigmond, míg a szobafestést Weinstock József cége végezhetette. Szántó Dezső az ablakredőny-szállításra vállalkozott. A központi fűtést a vízvezeték-szerelést és csatornázást Waldmann Antal kapta meg, míg a szerelésekhez szükséges alapanyagokat Rosenberg Izsó, cége szállította. Barza József a kárpitosmunkákra kapott megbízást.³³⁴

A belügyminiszter 1911. október 2-án leiratban közölte a város törvényhatóságával, hogy a csendőriskola építésére tartott versenytárgyalás eredményét jóváhagyta.³³⁵

Megkezdtek tehát az építkezést, amely aránylag nehézkesen haladt, ezért a városi tanács határozata alapján ellenőrző bizottságot alakítottak, amelynek jegyzője Örömy Gyula városi építőmester lett.³³⁶

A csendőriskola hivatalos átadás 1913. augusztus 15-én történt, amit a *Nagyvárad* már egy héttel előtte beharan-

gozott. A megszokott eklektikus stílusú kaszárnyaépületekhez képest, ezt „új, friss cottage [villaház] stílusban megkomponált modern építmény“-nek tartotta a cikkíró. Valóban újszerűnek hatott – és annak tűnik ma is – ez a szecessziós stílusú épület-együttes, monumentális tömör egyszerűségével, a minimálisra csökkentett homlokzati díszítéseivel, funkcionalitásával, ami már egyértelműen a modern építészet felé mutat.

De lássuk, hogyan mutatta be a már említett cikkíró az elkészült csendőriskolát: „...A tizenkét csendőriskolai épület olyan imponánsan emelkedik ki a gondosan megkészített parkból, mint egy pazar villasor. [...] Vágó József műépítész, aki a csendőriskolát megtervezte, már el is készítette a csendőrkórház terveit is. Természetesen ez a nyolc épület is ugyanabban a stílusban lesz megszerkesztve, mint a másik 12 épület.

A főépület a tulajdonképpeni csendőriskola. Homlokzata a Rulikowski útra néz. Az oktatásra szolgáló épületnek tizenhat előadóterme van. Legfeltűnőbb az, hogy a tantermek beosztása nem négyszögletes rendszer, hanem körfolyosó szisztémája szerint történik. Az építő szakított a régi kaszárnyastílussal és mindent úgy oldott meg, mint az egyiptomi mesterek. [...] Paralell, egy síkban a főépülettel, két keskeny, szépen ívelt toronyszerű épület húzódik meg, amely nagyban emeli a perspektíváját az egész épületcsoportnak. Lenn az utolsó épületben az inspekciós szoba van. Az emeleten lakoszobákat és irodahelyiségeket helyeztek el. A hálóterem monumentális épületét a csendőriskola mögé építették. [...] Körbefolyosó szerint épült ez az épület is. Tizennyolc hálóterem van, melyek mindegyikéből egy 5 méter széles és 6 méter hosszú mellékhelyiség nyúlik ki. Itt vannak a mosdó helyiségek. Fayance burkolat fedi a falakat és porcellán mosdószekekrényeket helyeztek el a falba. Ez az épület szomszédos egy fürdőépülettel, amely nagyobb mint a Rimanóczy fürdő. Mór stílusban épült, mély bazinnal és uszodával. A körmedencéből sugár irányban hat más mellékhelyiségbe jutni. Itt vannak elhelyezve a gyengélkedők számára a külön helyiségek. Ezenkívül, amíg a kórház épülete felépiül, gyógyszerár és több orvosi szoba nyer elhelyezést az épületben. A Peceárasztó melletti oldalon konviktus lesz. Két épület: huszonnégy lakás az altisztek számára. Mintaszerűen berendezett helyiségek. Új és egészen modern épületrész lesz a kázinó. Külön kázinója lesz a tisztéknek, külön a legénységnek. A kázinónak legszebb része egy ötven méter hosszú tánc terem. A suterain [alagsor] helyiségekben a konyhák vannak. Nyolcszáz ember

*ételszükségleteinek fedezését látják el naponta. Az épületek, mint a Darvas-féle ház, félig természéskőből épültek [helyesebben mozaiklapokkal borítottak]. Az épületek egy nagyszerű parkban nyernek elhelyezést. A főhomlokzat előtt egy mesterségesen előállított ügyes vízesés fogja az épületek külső hatását emelni.*³³⁷

Megtörtént tehát az intézmény hivatalos átadása. Néhány nappal ezt követően a belügyminiszter egy leiratban felszólítja a várost, hogy a csendőriskolát teljesen készen szeptember 1-jén adja át rendeltetésének.³³⁸ A belső finiszáló munkálatok elhúzódnása miatt ez csak majd 1913. november 15-én történt meg.³³⁹

„Az épületegyüttest egy 205, 292, 212 és 245 m hosszú oldallal rendelkező, trapéz alakú telekre tervezték. A kompozíció tételrendezése inkább egy szanatóriuméra hasonlít, mint egy katonai iskolai létesítményére. Tizenkét pavilonnal számoltak, különböző funkcionális típusokkal: a négy főépületet és a két kapuépületet egy kör alakú központi gyakorlóudvar köré helyezték el, szimmetrikusan. Az iskolaépületet az utca felé építették meg, ennek két oldalán állnak a kapuépületek. Egymással szemben, az épületegyüttes főtengelyéhez képest szimmetrikusan áll a két nagy kaszárnyaépület, melyek a csendőrtanoncok szálláshelyeit és ezek kiszolgálóhelyiségeit foglalták magukba. E két épület majdnem egyforma és három-három szárnyból áll, melyek egymással 120 fokos szöveget zárnak be. A fürdő, a betegszállások és az orvosi rendelő pavilonja az iskolával együtt ezzel átellenben, a főtengelyben fekszik. Ezen az épületegyüttesen kívül, az öt övező parkban egyéb, villaszerűen kialakított épületek is helyet kaptak: a parancsnokság, az étkezde és a fodrászat épületei, valamint az északi oldalon párhuzamosan a főépülettel elhelyezett négy altiszti villa. A telek északnyugati oldalán egy sportpályát alakítottak ki, a fürdő pavilonja és a négy altiszti villa vonalában pedig zöldségskerteket terveztek.

*„Az 1912. évi tervben az épületek elhelyezése különbözik kissé az 1911-estől: a két kaszárnyaépület és az iskola ugyanott állnak, mint jelenleg, de megjelenik a parancsnoksági épület, valamint egy kisebb villa, a parancsnoké, továbbá nem négy, hanem hat altiszti villa szerepel.*³⁴⁰

Az egykori csendőriskola az utolsó, s egyben a legnagyobb szabású és legkorszerűbb váradí műve Vágó Józsefnek. Egyszermind az építész legkomplexebb terve is az 1914 előtti időből,

melyhez Vágó különösen ragaszkodott. Vágó e tervében nem kellett a belvárosi telekkörülmények szabta korlátokhoz igazodjon, s így szabadon alkothatta meg egy különböző funkciójú pavilonokból összeálló épületkomplexum koncepcióját.

Stilisztikai szempontból az épületegyüttes az építész háború előtti, kiforrott periódusának műveihez csatlakozik (a budapesti Schiffer-villa, a Lipótvárosi Klub nyaralója), de rokonítható a korábbi épületeivel is: a váradi Moskovits-palotával, a Darvas-házzal, a budapesti Árkád bazárral és a Városligeti Színházzal. Az épületegyüttes a bécsi szecesszió mértánias vonulatához kapcsolódik. A terv korszerűségét és jelentőségét a térszerkezési koncepciója adja, az a mód, ahogyan az egyes épülettömböket megformálja, a homlokzatok kiképzése s a tény, hogy elsődlegesen a funkcionalitást követte az építész.

A homlokzatokról hiányzik mindenféle díszítőelem, síkszerűek, s csak a nyílások és a falazatok viszonya, meg a tisztán mértani testek játéka nyújtanak esztétikai értéket. Vágó e tervében egymáshoz harmonikusan illeszkedő, tisztán megfogalmazott, kompozíciós egyensúlyban és szimmetriában levő épületeket hozott létre.

Noha elsősorban egyszerűségével tűnik ki, az épületegyüttes a totális művészeti alkotás eszményében fogant, Vágó minden apró részletet nagy körültekintéssel oldott meg. Összességükben az épületek ugyan a bécsi szecesszióhoz kötődnek, de ugyanakkor egyszerű homlokzataikkal, a magas tetőidomokkal az erdélyi népi építészet alkotásait, valamint *Lechner Ödön* épületeit idézik. Lechneri ihletésűek a díszítőelemek is, elsősorban a tetődíszek, másrészt a népművészetből merítenek. Minden díszítőelemet különös gonddal tervezett meg Vágó: a kapukat, az öntöttvas elemeket, a korlátokat, padlókat, a színesmázás tetőcserepeket és oromdíszeket, valamint az épületek főbejáratait.³⁴¹

1991–1999 között Svoboda Petru terve nyomán újabb épületekkel bővült az immár egyetemi campus.³⁴² Sajnos ezek az épületek nem követték kellően a már meglévők hangulatát, ezáltal megbomlott az eredeti komplexum stílusegysége.

ULLMANN-PALOTA

A Nagyvásár tér (ma December 1. tér) déli részén a Liliom (ma Crinului) utca, a Szarvas sor (ma Kogălniceanu utca), illetve az ortodox zsinagóga, s az egykori izraelita elemi és polgári iskola telke által határolt aránylag nagy terület, a 20. század első évtizedében az ortodox izraelita hitközség tulajdonában volt. Ezen csak egyetlen jelentős ingatlan állt, a déli sarkán az 1786-ban épített egykori sóház. Ezt a telket az ortodox izraelita hitközség parcellákra osztva, 1911 februárjában elárverezte. Így jutott az iskola szomszédságában levő telek a Kurländer és Ullmann Részvénytársaság tulajdonába.³⁴³ A telek vételára 100 ezer korona volt.³⁴⁴

„Ullmann Sándor vezérigazgatónak az volt az intenciója, hogy ezen a helyen egy monumentális áruházat teremtsem. [...] Ullmann Sándor Berlinben és Bécsben készítette el az áruház tervét. Berlinben készítették a teremrendezést, és Bécsben a homlokzat tervrajzát. Magát a palotát nagyváradi vállalkozók fogják felépíteni. A háromemeletes áruházban nyer elhelyezést a Kurländer és Ullmann Rt. üzlete, raktára és irodahelyisége, a Nagyváradi Népbank, a Trieszti Generali Biztosító nagyváradi fiókügynöksége, itt lesz Ullmann Sándor magánlakása, valamint a cég többi tisztviselőinek és alkal-

*mazottainak is ad lakást a részvénytársaság. Ullmann Sándor mind-ezekeken kívül berendez a palotában egy kis zsidó imaházat is. A nagyszerű palota jövőre el fog készülni*³⁴⁵ – tudatta a *Nagyvárad* Napló 1911 szeptemberében. A palota azonban ma már nem tudni, hogy mi okból, majd csak 1913 decemberére készült el a mai számozás szerint a 9. szám alatti telken. Felavatójáról beszámolt a már említett napilap: „Az Ullmann-palota új, nemes terméke a modern építőművészetnek. A palota homlokzatán ott díszlik Breitner professzornak, a bécsi cs. és kir. iparművészeti iskola tanárának remekműve: Juda oroszlánja a hétkarú gyertyatartóval. [...] Egy nagyvárad származású fiatalember, a mi reáliskolánk egy volt növendéke, Löbl Ferenc bécsi építőművész tervezte ezt a palotát. Bach Nándornak és Szőke Gyulának tanítványa rajzolta meg a lépcsőház gyönyörű üvegablakait, ő komponálta meg azt a nemes márványlapokkal borított kapualjat és bejáratot, amely igaz örömmel tölti meg a komoly művészet minden hívének a lelkét.”³⁴⁶ A kivitelező a helyi Gerster, Megyeri és Szunyogh Vállalkozó Mérnökök cége volt.³⁴⁷ A három vállalkozó bélyegzőjével látta el a kivitelezési tervet. Ennek alapján kérték a háromemeletes ingatlan építkezési engedélyét, amelyet 1912. március 6-án kaptak meg.³⁴⁸

Az Ullmann-palota a bécsi szecesszió előképeit követve, egyedülálló épületévé vált Nagyváradnak. Főhomlokzata szimmetrikus. A nagyméretű nyílásokkal áttört földszinti résznek zöldeskék fajanszborítása van, utalásként a bécsi szecesszióval való kapcsolatra. Ugyanerre emlékeztet a tetőzeten elhelyezett nagy hajókéményszerű építmény is. A földszintnél világosabb burkolólapokkal borított első emelet ablakai felső sarkaikon levágottak. A második és harmadik emeleten a két szélső tengely melletti traktusok „bow-window” formában félkörívesen kiemelkednek a homlokzat síkjából. E domború felületeket keskeny, egyenes lezárású ablakok törik át. A második emelet ablakai alatt láthatók a már említett domborművek – a pécsi Zsolnay cég alkotásai –, a menórát (a hétágú gyertyatartót) őrző núbiai oroszlánok. E két traktus legfelül csúcsain levágott háromszögű oromzatban végződik. A két kiugró tengely közötti falmezőt közös sávozott keretelésbe foglalt, egyenes lezárású ablakok törik át, a második emeleten kovácsoltvas párkányokkal, míg a harmadikon homorú kötényrészsel. A manzárdrészes kisebb méretű ablakai kiugranak a homlokzat síkjából. Az épület

alaprajza zárt udvart vesz körül, a bérházak tipikus térbeosztása szerint.³⁴⁹

Annak ellenére, hogy a városnak ez az egyedi ingatlana műemléki védetség alatt áll, az évtizedek során belsőleg átalakításokon ment át, mára már az eredeti alaprajzok nem hasonlítanak a valósághoz. Utcai és udvari homlokzatát sürgősen restaurálni kellene.

APOLLÓ-PALOTA

A 20. század első évtizedében a Fő (ma Republicii) utca 12. szám alatt, a Szaniszló Ferenc (ma Mihai Eminescu) utca sarkán, a mostani Apolló-palota helyén még a hasonló nevű fogadó állt.³⁵⁰ Szaniszló Ferenc nevét 1868-ban adományozták az addigi Apolló utcának. Ez utóbbi utcanévvel legelőször az 1859-ben kiadott Halácsy-féle térképen találkozhatunk, de ez nem zárja ki azt, hogy már régebben is ne így nevezték volna az utcát.³⁵¹

Az Apolló fogadót a 19. század második évtizedében építették. A vele szomszédos, hasonló nevű kávéházat pedig ugyanezen század harmadik felében. A 18. század derekától még ugyanezen a helyen a városi csapszék volt.

A kávéház, melynek bejárata az Apolló utcára nyílt, egyúttal a fogadó vendéglőjének a táncterme, vagy ahogy akkor még nevezték, szalája is volt. Táncmulatságok alatt a teremben levő két tekeasztalt az egyik sarokba tették. Az 1870-es évekre ezt a részt véglegesen kávéháznak választották le.

Várad-olaszi polgársága 1827-ben támogatásért esedezett a megyénél egy színház építése ügyében. Bizottságot alakítottak, hogy az tárgyaljon a város hűbérurával, a római katolikus püspökkel, és készíttesse el a színház tervét, a költségvetéssel együtt. Javasolták, hogy a város tulajdonában levő Apolló vendéglőt építsék át színházzá úgy, hogy a hátsó rész maradjon meg vendégfogadónak. Elkészítették rá a tervet is. Bár a megyegyűlés 1829 márciusában jóváhagyta e tervet, Lajcsák Ferenc püspök, földesúri jogaira hivatkozva, ellenezte a színházépítést. Több mint két esztendeig tartott a huzavona, mígnem 1832-ben a kedvezőtlen pénzügyi helyzet miatt a színház építése amúgy is elmaradt. Kompromisszumos megoldásként kiütötték az Apolló nagytermének a falát, és a mellette levő kisebb termet

színpaddá alakították. Az átalakítás után is havonta egyszer továbbra is családi estélyeket, multságokat szerveztek ugyanitt. Miután a Fekete Sasban vasárnaponként tartották a „redoute-bálokat”, az Apollóban csütörtökönként rendeztek bálokat ugyanannak az úri közönségnek. Később, a 19. század negyedik évtizedétől vasárnaponként polgári bálokat is szerveztek ugyanitt, melyek egy jó évtized elteltével fokozatosan veszítettek népszerűségükből.

Nagyvárad közgyűlése 1887 elején elhatározta, hogy az Apolló fogadóval szemben levő sarkon, a Báránka fogadó helyett egy új szállodat építsenek. Ezzel egy időben arról is döntöttek, hogy a régi Apolló fogadót bérházzá alakítják. Erről 1887 novemberében született végleges tanácsi határozat. 1891-ben a Széchenyi (ma Traian) téri régi városháza épületéből (a mai Oltea Doamna iskola helyén volt) kiköltöztetett mérnöki

hivatal és tiszti ügyészség az Apolló épületében kapott helyet. 1893 őszén az épület bal szárnyát ideiglenesen törvényszéki tárgyalóteremmé alakították át, az épülő Igazságügyi Palota átadásáig. Ideiglenesen költözött ugyanide a járásbíróság is, majd sorra a főügyész hivatala és a királyi ügyészség is. A városi tanács határozata szerint a főügyészség távozása után az általa elfoglalt helyiségeket is bérlakásokká alakították át.³⁵² Miután a polgármesteri hivatal is átköltözött az új városháza épületébe, 1903 szeptemberétől az ódon falak között már csak lakások és egy női ipariskola maradt.³⁵³

Miután a Fő utcának ebben a kereszteződésében a másik három sarkon már felépült a Széchenyi Szálló (1877), a Sternpalota (1905) és a Moskovits-palota (1905), egyre sürgetőbbé vált, hogy rendezzék az utcának ezt a sarkát is. A helyi sajtó is foglalkozott 1905 őszén e témával: *„A világvárosi színezetet nyert Fő utcának van egy rozoga, csúnya földszintes háza, amely a város tulajdonát képezi. Az a ház az Apolló épülete, amelyre most a főmérnöki hivatal hívja fel a tanács figyelmét. A mérnökség abban a véleményben van, hogy az Apolló épületet külsőleg tatarozni kell, mert különösen a Szaniszló utca felőli része valóban szégyene ennek a fejlődő városnak. A külső tatarozás költsége 615 koronába kerülne a városnak, ez a költség kissé sok egy olyan házra, amelynek egyedüli orvossága volna az eladás, vagy a lebontás. Mert ez a 615 koronás kendő nem sokat segít egy ilyen roskatag házban, ahová egy szép monumentális épületet lehetne emelni, ha ez a régi kunyhó gazdát cserélné.”*³⁵⁴

Az újság azt sugallta, hogy adják el az ódon épületet, de a következő év tavaszán a város vezetése inkább a bontást és egy új emeletes bérház építését támogatta. A sajtó természetesen erről is beszámolt – és mint azt száz év elteltével is sokszor tette –, kész tényként közölte a hírt: *„A Fő utca lassan-lassan teljesen kiépül. Most újra eltűnik egy régi ház, s helyébe modern bérpalota emelkedik. A város tulajdonában levő Apolló épületet legközelebb lebontják és helyére kétemeletes bérházat épített a város. A mérnöki hivatalban már készülnek a tervek, és még az ősz folyamán megkezdik a régi épület lebontását, és jövő tavaszra ismét új palota díszíti a város legszebb utcáját.”*³⁵⁵

1907 tavaszán továbbra is a régi Apolló maradt a Szaniszló utca sarkán. Az egykori fogadót nem bontották le, és 1908 őzéig nem is kerül ismét szóba. *„A Rákóczi út [az addigi Fő utca – sz.*

m.] hatalmas palotásorából ugyancsak kirí a maga ósdi kopottságával, múlt századbeli falaival a város régi épülete, az öreg Apolló. Elérkezett az ideje, hogy evvel az idejétmúlt ócskasággal valami történjék. A városházán két terv van szóban: vagy házilag felépíttetni a helyére egy díszes kétemeletes palotát a[z] [ifj.] Rimanóczy Kálmán által készített terv szerint, vagy pedig eladni olyan kötelezettséggel, hogy a vevő építse fel megfelelő módon. A tanács legutóbb megbízta Kőszeghy József főmérnököt, hogy mind a két tervre vonatkozólag végezzen számításokat, s ezek alapján terjesszen be javaslatot...³⁵⁶ A főmérnök eleget tett a megbízásnak, számításai alapján azt javasolta, hogy a város ne adja el az ingatlant, de a további intézkedést már a tanácsra hárította.

Ekkor ifj. Rimanóczy Kálmán egy beadvánnyal fordult a városi tanácshoz, melyben azt javasolta, hogy adjanak neki megbízást arra, hogy a saját tervei szerint felépítsen itt egy kétemeletes bérpalotát. Az építési költséget 425 ezer koronában szabta meg, majd hozzátette, hogy hajlandó a palotát 25 évre bérbe venni, évi 34 ezer korona befizetés mellett. Ezen felül kötelezte magát az épület tűzbiztosítására, karbantartására és az időközben szükséges átalakítások elvégzésére. Mint írta, ajánlatának csak az a célja, hogy rámutasson a telek legjobb értékesítési módjára, kérve, hogy ez alapon a város más vállalkozójától is kérjen ajánlatot.³⁵⁷

1909. április 8-án bemutatták Rimanóczy javaslatát a számvevőségnek, amely elfogadhatónak találta azt. Az építési költségek fedezésére a nyugdíjalap vagyonán kívül kölcsön felvételét tanácsolták. A városi tanács azt javasolta a közgyűlésnek, hogy mind a terv elkészítésére, mind a bér ajánlatra és a telek értékesítésére nyilvános árverést hirdessen a város. A város közgyűlése nagy többséggel a tanács javaslatát elfogadta.³⁵⁸

Az egykori Apolló fogadó épületének sorsa tehát megpecsétlődött. A város közgyűlése megerősítette: a fogadó helyére a város épít szállodát vagy lakóházat, amit majd bérbe adnak.³⁵⁹ A törvényhatósági bizottság megbízta ifj. Rimanóczy Kálmán műépítésszel, hogy az Apolló értékesítésére dolgozzon ki tervet. Rimanóczy 1911. március első napjaira el is készült e tervvel, amelynek főbb alapelveit Rimler Károly polgármester elé terjesztette Kőszeghy József városi főmérnök jelenlétében. „Az előterjesztett terv felette rentábilisnek mutatkozik, s szépszépi mint pénzügyi szempontból szerencsésen oldja meg a nehéz kérdést

– vélekedett a *Nagyvárad* napilap újságírója a szakemberek véleményére hagyatkozva. „A terv részleteit és költségvetését Rimanóczy Kálmán legközelebb beterjeszti, a mérnöki hivatal revízió alá veszi s ennek véleményével kerül majd a közgyűlés elé. Ideje is már, hogy ez a kérdés végre megoldást nyerjen s eltűnjék a Rákóczi út palotasoraiból az ócska bagolyvár, amelynek fennmaradásából méltán lehetne lesújtó kritikát vonni a város vezetőségének maradiságára és szépérzékének hiányára.”³⁶⁰ Nem fukarkodott a dicséretben a *Nagyvárad* *Napló*. Idézték a törvényhatósági bizottság méltatását, mely szerint ifj. Rimanóczy Kálmán „tudásának és tervező talentumának legjavát öntötte bele ebbe az alkotásba. A terv maga egészében mindenestre impozáns és megkapó, s valószínű, hogy a kivitelben sem torlódnak fel akadályok”.³⁶¹ A hatalmas Apolló-palota négy szintjére Rimanóczy 22 lakást és 10 üzlethelyiséget tervezett. A lakásokat az akkori nagyváradai szükségleteknek megfelelően három-, négy- és ötszobásokra tervezte. A Fő utca és a Szaniszló utca sarkára egy nagy és díszes kávéházat képzelt el, teljesen modern formában, a budapesti New York kávéház mintájára, külön kártyaszobákkal, lépcsőkkel összekötött biliárdtermekkel és félemeleti páholyokkal. A tervet a bizottságok jóváhagyták, ezt követően Rimanóczy ajánlatot tett az építésre is.

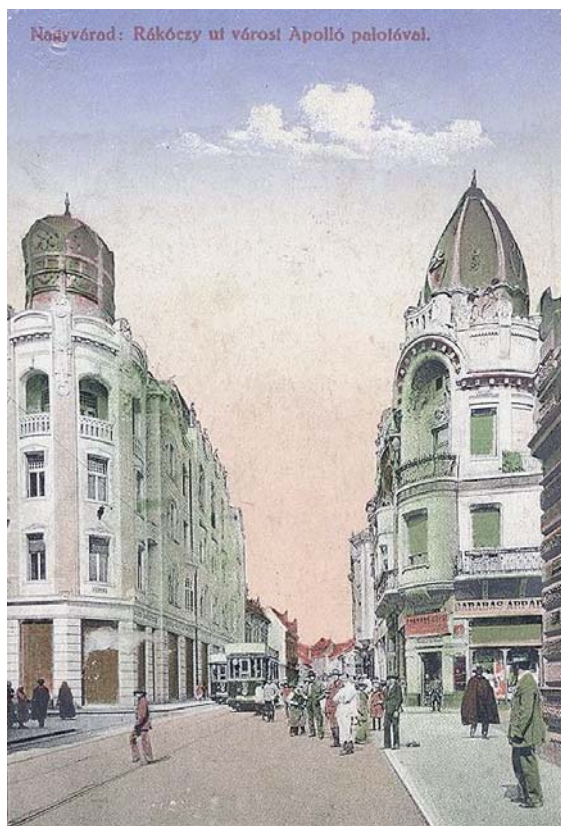
A mérnöki hivatal és a bizottságok véleményezése alapján a tanács javasolta a közgyűlésnek, hogy hirdessen nyilvános pályázatot az Apolló-palota felépítésére. A közgyűlés 1911 júliusában elfogadta a tanács javaslatát a versenytárgyalásra. A következő év márciusában meg is tartották a licitációt. A legelőnyösebb ajánlat betérjesztőjeként ifj. Rimanóczy Kálmán kapott megbízást 1912 tavaszán. Júliusban a belügyminisztérium is jóváhagyta, hogy a város felépítse saját költségén a palotát, de ifj. Rimanóczy Kálmán ugyanebben a hónapban váratlanul elhunyt.³⁶² Özvegye az iránta való kegyeletre hivatkozva arra kérte a városi tanácsosokat, hogy néhai férje legkiválóbb munkatársára, Krausze Tivadarra bizzák az építést, mivel „férje vele együtt dolgozta ki az Apolló építkezésének eddigi terveit, és vele állapították meg azokat a még szükséges műszaki munkákat, amelyeknek elvégzésében a tragikus halál gátolta meg.

Mindenképpen méltányos a város érdekében is levő, tehát az özvegy kérése: Rimanóczy Kálmán életének utolsó alkotását, az ő eszméit, intencióit közvetlenül ismerő Krausze Tivadar okl. műépítész

fejezze be, aki erre a leghivatottabb³⁶³ – állapította meg a *Nagyvárad*i Napló. Az özvegy kérését méltányolta a város vezetése, és a kivitelezés vezetésével Krausze Tivadart bízták meg. A bontást követően, még 1912-ben hozzákezdtek az új bérpalota építéséhez. A kőművesmunkát az Incze Lajos és Társa cég, a központi fűtés és egészségügyi berendezések szerelését a budapesti Waldmann Antal vállalat végezte. A vasgerendákat, oszlopokat, szegletvasakat a nagyvárad

vasöntöde Gépgyár biztosította. Az asztalosmunkát a Réti és Hodossy műbútor- és épületasztalos munkák ipartelepe vállalta.³⁶⁴

1913 áprilisában az Apolló építő bizottsága, Rimler Károly polgármester, Komlóssy József tanácsnok, Kőszeghy József városi főmérnök, Tabéry Ármin mérnök (Tabéry Géza édesapja) és

Bige György városi aljegyző helyszíni szemlét tartott, és megálapították, hogy az építkezés a tervnek megfelelően halad.³⁶⁵

A váradi sajtóban 1913 szeptemberében már azt írták, hogy a munkálatok a következő év tavaszára befejeződnek. Ha nem is 1914 májusára, ahogy azt elképzelték, de még ugyanabban az évben állt Rimanóczy szép palotája.

A magasföldszintű, háromemeletes épület stílusa a berlini szecesszióval, a Jugendstillel rokon. Mint közismert, a német Jugendstil korántsem egységes stílus, az új elemek mellett meghatározó a historizmus, a korai expresszionizmus és a különféle Heimatstil-motívumok szerepe. Mindez érezhető az Apolló palotán is. Erre utalnak az épület díszítésében gyakran visszatérő hegyes, a neogótikára jellemző formák, a sarokrész toronyszerű lefedése és tetejének megtört ívei, az attika záróvonalának törései, a díszes oromzat megjelenése a főhomlokzat középrizalitjának lezárásaként, az egymás alatti ablakok vertikális tagolással összefogott markáns kiemelése. A díszítőelemek közül figyelemre méltó a német empire-t idéző gazdag heraldikai díszítés: azok a nagyméretű címerpajzsok a sarki rész falsávjainak felső részén, amelyeket leveles füzér díszít, alattuk pedig, a füzérekkel övezett vakkerethez kapcsolt gyűrűkből, egy emelet magasságú szalagpár hull alá. Figyelmet érdemelnek az ablakok és erkélyek virágos, girlandos díszítései is.³⁶⁶

A belső udvaros palota egy szabálytalan négyszögű telekre épült, amelyet két utca fog közre. A szomszédos telkek felé világítóudvarokat alakítottak ki. A szintek közötti közlekedést a Fő utcai szárnyban, az udvaron elhelyezkedő főlépcső, továbbá a szemközti szárnyban levő hátsó lépcső biztosítja. Egy második hátsó lépcsőházzal is rendelkezik az épület, a Fő utcai szomszédos telek fele eső világítóudvarban. Az idők során a palota belső elosztása változott: kisebb lakásokat hoztak létre, vagy ellenkezőleg, irodáknak, illetve üzlethelyiségeknek (1. emeleten) szánt nagyobb egységeket létesítettek. A belső udvari homlokzatokon, az 1-3. emeletéken falazott mellvédes függőfolyosók futnak körbe. Az utca felőli homlokzatokon magas földszinttel rendelkezik az épület, az udvar felől pedig, két szárnyban földszint, félemelet és két emelet követi egymást. A Fő utca felőli legfelső szint három nagyméretű ablaka az itt kialakított egykori művész-műhelyeket (festő-, fotóműhelyek) bőséges megvilágítását hivatott biztosítani.³⁶⁷

Az Apolló-palota főhomlokzata a Fő utcára néz, a másik, szerényebb utcai homlokzata pedig a Szaniszló utca felé. Ezen a földszint/félemelet és az emeletek regiszterei különíthetők el. A sávozott vakolattal borított, lábazatszerű magasföldszintet a kirakatok nagy, egyenes záródású ablakai tagolják. Az alsó regisztert profilozott övpárkány zárja le. A felső szinteken pilaszterek tagolják a homlokzatot, amelyek a különböző típusú emeleti ablakokat fogják közre. A két homlokzat találkozásánál, a sarkot egy hengeres tömeg hangsúlyozza, amelynek három tengelyét a koronázópárkány szintje fölé magasodó, sávozott felületű, szalagokkal, körkörös motívumokkal, a fejezetzónában pedig füzérekkel, pajzsokkal és növénydíszekkel ékesített pilaszterek tagolják. A toronyszerű épületrész ablakait egyenes záródású keretek jellemzik, az utolsó szinten pedig egy áttört, falazott mellvédes loggia húzódik, amelynek árkádíveit hangsúlyos zárókövek ékesítik. Hangsúlyos párkány zárja le a „sarkotornyot“, mely fölött alacsony, íves attika-szakaszok emelkednek. Tömegét egy gazdagon díszített, bádoggal borított, hengeres sisak koronázza.

A Fő utca felőli homlokzat a legdíszesebb, tömege a loggiák, kis kiülésű zárt erkélyek és a nyitott erkélyek váltakozása révén meglehetősen dinamikus. Kilenc tengelye nagyjából szimmetrikusan rendeződik. A nagyméretű középrizalitot szalagokkal, füzérekkel, pajzsokkal és növénydíszekkel ékesített pilaszterek tagolják. A pilaszterek tetején továbbá, a tetőszinten szobrok helyezkednek el. Az első és második emeleten, a rizalit hármass ablakait (a középső, félköríves záródású nyílást egyenes záródású ablakok fogják közre) többszörösen ívelt, füzéres szemöldökpárkányok koronázzák. Figyelemre méltó továbbá a legfelső szint nagyméretű, ívelt záródású ablakainak díszes asztalosmunkája. Az erős kiülésű koronázópárkány is többszörösen ívelt kiképzésű. A szélső homlokzattengelyek kiképzése eltérő a rizalitétól. Függőlegesen egy zárt erkély (1. em.), egy nagy ablaknyílás és egy nyitott erkély (2. em.) valamint egy áttört mellvédes, oszlopos árkádos loggia (3. em.) követik egymást. A homlokzatot továbbá két, a középrizalitra szimmetrikus, keskenyebb oldalrizalit tagolja. (Az oldalrizalitok rendje hasonlóképpen jelentkezik a Szaniszló utcai homlokzaton is.) Ezeket sávozott felületű, szalagokkal és karikával díszített pilaszterek tagolják, amelyek egy profilozott, többszörösen ívelt

vakolatpárkányt hordoznak. A harmadik emeleti ablakokat leszámítva, a rizalitokon a középrizalit esetében leírt hármashablakokkal azonos nyílásokat alakítottak ki. A „saroktoronnyal” szomszédos tengelyben keskeny ablakok nyílnak, továbbá egy-egy kis erkély az első két emeleten. A homlokzat jobb szélső tengelyét az alsó két emeleten egy-egy ablak, a legfelsőn pedig egy, a leírtakhoz hasonló, loggia töri át.

A Szaniszló utcai homlokzat nyolc tengelye közül az 1. és a 7. szintén rizalitos kiképzésű. A hangsúlyos koronázópárkányt konzorsor díszíti. Nagyméretű, egyenes- és szegmensíves (a 3. emeleten) záródású ablakok törnek át a homlokzatot. Ezeket hangsúlyosan tagolt, füzérekkel és mértani motívumokkal ékesített keretek jellemzik, amelyek az emeletek függvényében háromfélék lehetnek. Az ablakok monoton sorát az első emeleten két erkély töri meg.³⁶⁸

Az Apolló-palota sürgős restaurálásra szorulna, de ez egyre halasztódik, főleg a résztulajdonosok szűkös anyagi helyzete miatt. 2010-től a palota nagy részét védőhálóval borították. Az 1960-as évek divatja szerint, ahogy szinte mindegyik váradi bérpalota földszintjén, az Apolló palotán is kicserélték az eredeti portálékat, fémkeretes vitrinekre. Majd csak a 20. század utolsó éveiben kezdtek hozzá ezek fakeserűkre való visszacsereléséhez, bár esetünkben ez sem volt helyénvaló, ugyanis eredetileg a vitrinek alumínium-keretezésűek voltak. Ez a csere kampányszerűen történt, a hitelesség figyelembevétele nélkül, emiatt nem sikerült egységes portálékat kialakítani az épület földszintjén. Ahhoz ugyanis, hogy a műemlékek helyreállítása-
kor megfelelő szakmai igényességgel járjanak el, különös tekintettel kell lenni az eredetiségre és a hitelességre. Tehát minden olyan portálét, amely még eredeti – nagyon kevés ilyen van –, megfelelően restaurálva meg kell őrizni. Ha az elmúlt évtizedek során már kicserélték, a régi tervrajzok, korabeli fényképek, képeslapok alapján a régit kellene hitelesen rekonstruálni. Nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy a restaurátor szerepet felvállaló műépítész munkája nagy szakmai alázatot igényel. Lux Kálmán, a kiváló műemlékvédelmi szakember már jó ötven éve fogalmazta meg: *„A cél nem a mai elképzelés kielégítése. Az építészkor önálló műveiben csillogtassa alkotó erejét és képzeletét, ne pedig a műemlékek, a régi mesterek rovására.”*³⁶⁹

JEGYZETEK

A SZECESSZIÓS ÉPÍTÉSZELET NAGYVÁRADAI ELŐZMÉNYEI

¹ Rogerius 1987, 171. p.

² Biró 1932, 88.p.

³ Péter 2005, 297–298. p.

⁴ Péter 2005, 297–298. p.

⁵ Péter 2005, 298. p.

⁶ Péter 2005, 298–299. p.

⁷ Péter 2005, 299–302. p.

⁸ NN., 1899. március 23.

SZECESSZIÓ EURÓPÁBAN

⁹ Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 7. p.

¹⁰ Varró 1973, 23–24.p.

¹¹ Gerő 1984, 175. p.; Grimalt-Viguer 2001, 47. p.; Merényi 1970, 38. p.; Müller-Vogel 1993, 473. p.

¹² Grimalt-Viguer 2001, 51–52. p.;

¹³ Szentkirályi II. 1980, 317. p.

¹⁴ Szentkirályi II. 1980, 317. p.

¹⁵ Kósa 1968, 28–29. p.

¹⁶ Kósa 1968, 30. p.

¹⁷ Szentkirályi II. 1980, 316. p.

¹⁸ Kósa 1968, 29. p.

¹⁹ Grimalt-Viguer 2001, 51. p.

²⁰ Grimalt-Viguer 2001, 49–50. p.

²¹ Grimalt-Viguer 2001, 56. p.

²² Szentkirályi II. 1980, 318–320. p.

²³ Péter 2005, 256. p.; Constantin 1972, 61. p. – A Ion Mincu által a századfordulón kezdeményezett népies ihletésű építészeti stílust a román szakirodalom „neoromânesc” néven tartja számon. Magyar nyelvű tükörfordításban a neoromán volna rá a legmegfelelőbb kifejezés, de ezzel a névvel a 19. századi romantikus építészetnek a román stílusból ihletődő válfaját jelölik. (A román nyelvű szakirodalomban a neoromán stílus „stil neorománic“.) A leghelyesebb tehát, ha e stílusirányzatra a neobrâncove-

nesc elnevezést használjuk. A magyar nyelvű szakirodalomban használatos rá a neobizánci elnevezés is, de véleményünk szerint ez nem tartalmazza teljes egészében a Mincu és követői által alkalmazott stílusjegyek összességét, hiszen ők a bizánci elemeket keverten alkalmazták, a reneszánsz, a barokk és a népi építészet forrásaiból is merítve.

²⁴ Szentkirályi II. 1980, 315–316. p.

²⁵ Gerő 1984, 175. p.

²⁶ Merényi 1970, 38–43. p.

²⁷ Merényi 1970, 41. p. (Ybl Ervin: *A szecesszió jelentősége*. Lyka Károly emlékkönyv. Szerk: Petrovics Elek. Bp., 270–277.)

²⁸ Merényi 1970, 42–43. p.

²⁹ Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 12. p.

³⁰ Merényi 1970, 43. p.

³¹ Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 14. p.

³² Merényi 1970, 48–49. p.

³³ Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 8. p.

³⁴ Merényi 1970, 50. p.

³⁵ Szentkirályi II. 1980, 317. p.

³⁶ Merényi 1970, 50. p.

³⁷ Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 10. p.

³⁸ Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 10. p.

³⁹ Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 11. p.

⁴⁰ Merényi 1970, 59. p.

⁴¹ Merényi 1970, 59. p.

⁴² Merényi 1970, 61. p.

⁴³ Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 7–8.

A SZECESSZIÓ TÉRNYERÉSE NAGYVÁRADON

⁴⁴ NN., 1899. március 23.

⁴⁵ Paşca 2010, 14. p.

⁴⁶ Paşca 2010, 19. p.

⁴⁷ Paşca 2010, 23–24. p.

⁴⁸ Nv., 1911. április 9. – Nem sok hiányzott ahhoz, hogy ne épüljön fel a Markovits–Mathézer-ház. Ifj. Rimanóczy Kálmán ugyanis egy városfejlesztési terv keretében azt javasolta, hogy Garasos híd helyébe egy közúti hidat építsenek, s ehhez a közúti forgalom szempontjából meg kellett volna vásárolnia a városnak ezt a sarki telket. E célból beadvánnyal fordult a városi tanácshoz, amelyet dr. Demetrovics Elek és Andrányi Gusztáv is aláírt. Ebben az újjáépítés előtt álló sarki telek megvásárlását azzal indokolták, hogy ha azon felépülne a tervezett háromemeletes bérpalota, akkor az elzárná a híd betorkolását. Beadványukat így folytatták: *„Alúlrottak azon tiszteletteljes kérelemmel, illetve indítvánnyal járunk a T. Tanács*

elé, hogy a Nagy Sándor utca és Ezredévi Emléktér sarkain fekvő, jelenleg Markovits Sándor és Mathézer Sámuel nagyváradi lakosok tulajdonát képező, volt Mihelfy-féle házat, mely lebontatott és újjáépítése küszöbön áll, a város közönsége vásárolja meg, s ekként tegye lehetővé annak a nagyszabású és nagyfontosságú ternek a keresztülvitelét, melyet [ifj.] Rimanóczy Kálmán törv. tag az Úri utca meghosszabbításával Olaszi és Újváros között újabb összeköttetés létesítésére, a réti és újvárosi hidak közt egyenes forgalmi vonal teremtése érdekében már benyújtott...” A kérvényt benyújtók összesen 25 ezer koronát ajánlottak fel a telek megvásárlásához azért, hogy a városnak aránylag csekély áldozatba kerüljön a telek. (Nv., 1911. március 8.) Beadványukat a tanács nem támogatta, így a közúti híd nem valósult meg, felépült ellenben a sarki bérpalota.

⁴⁹ Péter 2002, 58–59. p.

⁵⁰ Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 11. p.

⁵¹ Péter 2002, 96–97. p.

⁵² Péter 2002, 147–148. p.

⁵³ Péter 2002, 131–135. p.

⁵⁴ Péter 2002, 185–186. p.

⁵⁵ Péter 2002, 184–185. p.

⁵⁶ Paşca 2005b, 15. p.

⁵⁷ Péter 2002, 184–185. p.

⁵⁸ Paşca 2005d, 105–107. p. – Talán nem érdektelen részletesebben is felidézni ennek a ma már nem létező, szerencsétlen sorsú épületnek a történetét, úgy ahogy arról a korabeli sajtóban beszámoltak. Már javában folyt az építkezés, amikor *Építés emberével* címmel a *Nagyvárad* napilap beszámolt a 13 ember életét követelő balesetről: *„A Kossuth Lajos utcán, szemben a cion templommal, a régi Haas Gottlieb-féle ház telkén a tavasz óta épül Breider Ármin kereskedő kétemeletes palotája. Tetszetős külsejű, finom vonalaival, modern stílusával kedvesen feltűnő nagyszabású épület, amelynek egyik szárnya mintegy 40 méter hosszúságban a Fábíán Lajos utcára, a régi kis sikátorra hajlik át. A palotát Szász Róbert magánmérnök, Breider Ármin rokona tervezte, s a fiatal mérnök maga vállalta el a közel 200.000 koronás építkezést. [...] Kőszeghy József városi főmérnök nyilatkozata a balesetet követően: Az épület tervei műszaki szempontból teljesen kifogástalanok. Így az építkezési engedély kiadható volt. A katasztrófának közvetlen oka az volt, hogy a középső nagy pillérnek a pincében levő része összeroskadt. Erre megdőlt a földszinti pillér, s a rajta fekvő összes mennyezeti rész s a felmenő falak leomlottak...”* A helyszíni szemlén a főmérnök azt hallotta, hogy egy pillér gyenge volt a rajta fekvő teherhez képest, portland cement helyett közönséges mészhabarcot használtak a téglákból rakott pillérnél. (Nv., 1907. november 13.)

A másnapi újság beszámolt arról, hogy a 13. áldozat a kórházban halt meg. Szász Róbert mérnököt előzetes letartóztatásba helyezték. Letartóz-

tatták Lipcsey András művezetőt és Kosztin György pallért is. (Nv. 1907. november 14.) Két nap múlva a vizsgálóbíró döntése alapján mindhárom előzetesen letartóztatott személyt szabadlábra helyezték. Lipcsey beismerte, hogy az alapozásnál ócska, törmelék téglákat és mészhabarcsot használtak. Nyilatkozata szerint a felső pilléreket már cementtel falazták. Szász Róbert szerint az okozta a balesetet, hogy az „*ominózus pillér a földbe sülllyedt (repedések nem találhatók rajta). Az alapozási munkánál a talajt egyenletesnek találta, tehát nem tartotta szükségesnek a talajkutatását.*” (Nv., 1907. november 16.)

„*Rimanóczy Kálmán és Sztarill Ferenc személyes felügyelete alatt folynak a bontási és megerősítési munkák – tudatta ugyanaz a napilap három nap elteltével. – Rövidesen megtartható a szakértői szemle, ugyanis a lesülllyedt pillér teljesen szabadon áll...*” (Nv., 1907. november 19.) November 21-én megtörtént a bírói szemle, de a vizsgálat részlegesen megokolt véleményét csak nyolc napon belül fogják a szakértők a vizsgálóbírónak átnyújtani – írta az egyik cikkíró, majd jólétesülten megjegyezte: „*Annyi azonban ma már kétségtelenül megállapítható volt, hogy talajsülllyedésről szó sem lehet, s a katasztrófa az építkezés anyagában van. Tény az, hogy talajsüppedés nincs, a pillér építése kifogástalan, a méretek megfelelőek, azonban a pillérfalak silány törmelékanyaga nem volt elég ellenálló a pillér és az erre nehezedő teher viselésére.*” (Nv., 1907. november 22.)

Egy jó hónap elteltével ismét újsághír lett az épülőfélben levő ház: „*Breider Ármin, a romokban heverő, szomorú emlékeztető Kossuth utcai palota tulajdonosa terveket nyújtott be a városi tanácshoz a palota rekonstrukciójára nézve. E terveket a városi tanács legutóbbi rendkívüli ülésén vette érdemleges tárgyalás alá, és a főmérnök előterjesztése alapján a terveket nem találta elfogadhatónak, sőt kimondotta, hogy az épület tovább fenn nem állhat, hanem teljesen lebontandó. Kötelezte a tanács Breider Ármint, hogy a bontás tervezetét 8 nap alatt terjessze be és a tanács által már megszabott biztosítási műveket készítse el, különben a szomszédok vagy bárki más károsodásáért az anyagi felelősség őt fogja érni. A tanács határozata ellen Breider fellebbezhet a közigazgatási bizottsághoz.*” (Nv., 1907. december 28.) Breider Ármin élt is a fellebbezés jogával. Fő érvként azt hozta fel, hogy a palotát nem vették beható szemle alá, azt állítva, hogy a lezuhant rész kivételével az épület kifogástalan. (Nv., 1908. január 12.)

1908 januárban az a hír járt a városban, hogy Szász Róbert Amerikába távozott. Az újságírók megkeresésére a vizsgálóbíró elismerte, hogy még karácsony előtt engedélyezte Szásznak, hogy feleségével együtt január 16-ig szüleihez Bajára távozzon. A határidő lejárt, de Szász nem tért vissza Nagyváradra. (Nv., 1908. január 17.)

Breider még ezt megelőzően új tervet készíttetett Szász Róberttel, amit a városi tanács nem fogadott el. (Nv., 1908. április 7.)

1908 áprilisában „a közigazgatási bizottság feloldotta a tanács rendelkezését, és meghagyta Breider Árminnak, hogy megbízható építésszel újabb tervet készíttessen a rekonstruálásra nézve, s azt terjessze a tanács elé. Breider Sztarill Ferenc építésszel új tervet dolgoztatott ki, melyet tegnap terjesztett a tanácshoz, hogy elnyerje az építkezési engedélyt...” (Nv., 1908. április 7.) Ugyanaznap tehát az építész személyére nézve egymásnak ellentmondó hírek jelentek meg ugyanabban a napilapban. Ez csak úgy lehetséges, amint azt a levéltárban levő tervek is igazolnak – amelyre Mircea Pașca figyelt fel –, hogy Szász rekonstrukciós terveit nem fogadták el, mire Breider felkérésére Sztarill Ferenc hajlandó volt azt magáénak elismerni, s kézjegyével ellátni. Szász Róbert nevét, s aláírását egyszerűen vonalkákkal eltüntették a rajzokról.

A tanács a Sztarill Ferenc kézjegyével ellátott Szász-féle terveket kiadta a városi főmérnöknek ellenőrzés végett. (Nv., 1908. április 9.) „Kőszeghy József főmérnök, bár elismeréssel nyilatkozott Sztarill Ferenc tervéről, mégsem látott kellő garanciát arra, hogy e terv alapján az építkezési engedély megadható lenne. [Valószínű, hogy maga is észrevette, hogy a terv valójában Szász Róbert munkája – akiben már nem bízott –, s Sztarill csak az aláírását adta hozzá – sz. m.] Javasolja, hogy a tanács szólítsa fel a háztulajdonost, hogy a jelentésben foglaltak értelmében készíttessen új tervet s ezt egy hónapon belül terjessze be. Ha ezt elmulasztaná az épületet le kellene bontani. A főmérnök javaslatára a tanács legközelebb foglalkozik majd a tervvel.” (Nv., 1908. május 19.) A tanács 1908. június 5-én tárgyalt a félbemaradt Breider-házról. Elfogadta Kőszeghy József főmérnök szakmai érveit, fenntartva régebbi álláspontját: bontsák le a házat. Felszólította a tulajdonost, hogy a bontási tervet 14 nap alatt mutassa be. (Nv., 1908. június 6.) Breider Árminnak már csak egyetlen lehetősége maradt a bontáson kívül: megfellebbezni a tanácsi határozatot. A tulajdonos fellebbezésére a tanács azzal válaszolt, hogy június derekán elrendelte, hogy a házat megfelelő állványzattal lássa el. E határozatot Breider Ármin megfellebbezte a közigazgatási bizottságnál, de a határozatot a bizottság jóváhagyta. „Ez ellen Breider Ármin a belügyminisztériumhoz felülvizsgálati kérelmet nyújtott be, főleg azt kifogásolván, hogy ezt a kérdést a tanács nem kötötte össze a főkérdéssel, az újjáépítés ügyével.” (Nv., 1908. június 24.)

A városi tanács augusztus 3-án ismét foglalkozott a Breider-házzal. Ezúttal Vágó László és József fővárosi műépítésszek és Hegyi Jenő építész együttesen terjesztették a tanács elé az általuk kidolgozott terveket az újjáépítési engedély megszerzése érdekében. A tanács ellenben Kőszeghy főmérnök javaslatára nem adta meg az építési engedélyt, aki az új építkezést csak a csonkán maradt épületrészek teljes lebontása után engedélyezné. Az építésszek fellebbeztek a közigazgatási bizottságnál. (Nv., 1908. augusztus 4.) A közigazgatási bizottság döntés helyett kiadta a terveket

felülvizsgálatra az államépítészeti hivatalnak. (Nv., 1908. augusztus 7.) Ezt látva Vágóék újabb javaslattal álltak elő: „*Tegnap [augusztus 10-én – sz. m.] Vágó László és társai újabb beadványt intéztek a tanácshoz, amelyben kifejtik, hogy mivel a fellebbezés elintézése késleltetné az építkezés megkezdését, ők Kószeghy József főmérnök összes kivánalmainak respektálásával új terveket dolgoztak ki, amelyek szerint a pincefalak nagyrésztét kiváltják, a régi pince-nyílásokat elfalazzák, új merevítő falakat építenek, a hibás falakat lebontják, s helyükre portland cementbe rakott elsőrendű téglanyagból való falakat emelnek. Kéri a tanácsot, hogy az építkezési engedélyt az újonnan kidolgozott tervek alapján adja ki...*” (Nv., 1908. augusztus 11.) Szinte hihetetlen, hogy két nap alatt hogyan lehetett új tervet készíteni, hacsak nem készítették el azt Vágóék minden eshetőségre számítva már régebben. Az ugyanis tény, hogy augusztus 12-én a városi tanács ismét foglalkozott a Breider-ház újjáépítésével. Az építkezési engedélyt most sem adták meg, Vágóék új terve ellenére sem. Az ok: a főmérnök kísérő levelében több helyen is ellentmondást észleltek, s ezért Kószeghy Józseftől új, egyértelmű jelentést kértek. (Nv., 1908. augusztus 13.)

A tanács valószínűleg megkaphatta a főmérnök újabb jelentését, mivel a szeptember 2-i ülésen hosszas tárgyalások után kiadta az épület rekonstrukciójához az építkezési engedélyt. A névtelen cikkíró kommentárja szerint: „*Ezzel vége szakadt annak a még ma is eldöntetlen aktaháborúnak, ami e szerencsétlen romhalmaz újjáépítése körül dúlt. [...] A palota újjáépítői országos nevű emberek, kik már több nevezetes, nagyarányú művet alkottak. E vállalkozásnál minden műszaki készültségüket érvényesíteni fogják. Tervüket úgy szerkesztették, hogy abban a legmesszebbmenő óvintézkedéseket, minden irányban a legszilárdabb építési modort összpontosították. Így bizonyosra vehető, hogy e műveiket is a legteljesebb sikerrel fogják megoldani.*” (Nv., 1908. szeptember 3.)

A hónap végén hozzákezdtek a törmelékek elhordásához, hogy megkezdhessék az építést is. (Nv., 1908. szeptember 23.)

1909 januárjára aztán felépült az ingatlan, ahogy arról az egyik napilap is beszámolt: „*A szomorú emlékű Breider-ház helyére a sűrű barikádok mögül egy derűs színekbe pompázó palotát varázsolt elő a budapesti hírneves műépítészek Vágó László és József tervei nyomán Hegyi József fővárosi építész. A tervek minden irányban megoldották az építkezés biztonsága kérdését. Olyan messzemenő megerősítési műveleteket hajtott végre az épület minden részében, hogy kétségtelenül áll az, hogy netalán egyetlen egy épületben se érezheti magát oly biztonságban az ember, mint éppen ebben a szép fehér palotában. Az új épület helyiségei már kiadók, amint azt lapunk hírdetési rovatában olvashatni...*” (Nv., 1909. január 13.)

Végezetül idézzük a már említett hirdetést is: „*Vágó László és József, budapesti műépítészek újonnan épített és átalakított modern kétemeletes bár-*

házában Nagyváradon, Kossuth utca 7. szám alatt, elegáns lakások, tágas üzemhelyiségek és pinceraktárak f. év május 1-től kiadók. Értekezni: Dr. Adorján Ármin ügyvédnél (Teleki utca 8. szám).

Felépült tehát ez a szecessziós stílusú ingatlan, amely továbbra is balszerencsés lehetett, mivel egy fél évszázad elteltével lebontották. Ezáltal nem statikai okok miatt, hanem, hogy helyet adjon a város szívében egy iparvállalatnak.

„Joggal kérdezhető: mi történt a 13 ember halálát okozó baleset okozásával vádolt három emberrel, Szász Róbert mérnökkel, Lipcsey András művezetővel és Kosztin György pallérral. Mint láttuk Szász Róbert „angolosan“ távozott az Amerikai Egyesült Államokba, ahol két mérnöktársával együtt aránylag sikeres építkezési vállalkozást vezetett. Lipcsey András, akit tulajdonképpen műszaki rajzolóként dolgozott, bebizonyította, hogy nem látott el művezetői feladatot az építkezésnél, és emiatt őt felmentették. Az egész ügy így aztán Kosztin György pallér nyakába szakadt, akinek még szakiskolája sem volt, csak hat elemije. Az eljárás során 13 rendbeli gondatlanságból elkövetett emberölés vétségében és 6 rendbeli gondatlanságból okozott súlyos testi sértés vétsége miatt emeltek ellene vádat. (Nv., 1909. február 14.) A nagyváradi törvényszék 1909. február 15-én hozott ítéletet a Breider-ház katasztrófája ügyében. A vádlott pallért a közvélemény teljes megalégedésére a törvényszék fölmentette a gondatlanság súlyos vádjá alól, mert a főtárgyalás adataiból bizonyítva látta, hogy Kosztin János pallérnak az építkezésnél önálló hatásköre nem volt, és minden intézkedést Szász Róbert mérnök tett...” (Nv., 1909. február 16.)

A 13 rendbeli gondatlanságból elkövetett emberölés vétségével, illetve a 6 rendbeli gondatlanságból okozott súlyos testi sértés vétségével egyedül Szász Róbert mérnököt lehetett volna vádolni, aki ekkor már egy éve Amerikában élt, s immár ott „intézkedett” ottani építkezéseiben. Kivárta, hogy elévüljön a bűne, s majd csak azután, 1913 nyarán látogatott haza. A Szabadság cikkírója szerint Amerikában új egzisztenciát teremtett magának, boldogult, virágzó vállalata van. „A honvágy azonban hazahívta, s alig várta, hogy a bűnügy elévüljön s ő ismét átléphesse az ország határát...” (SZ., 1913. június 1.) Nem maradt sokáig Váradon, visszatért Amerikába, további sorsa ismeretlen. Az ellenben tény, hogy a 13 szegény napszámos – akik között több fiatal asszony és lány is volt – haláláért Szász sohasem számolt el a törvény előtt, hacsak a saját lelkiismerete előtt nem.

⁵⁹ Gerle–Kovács–Makovecz 1990. 261. p.

⁶⁰ Péter 2005, 238. p.

⁶¹ Péter 2002, 183–186. p.

⁶² Paşca 2005d, 103–104. p.

⁶³ Péter 2005, 239. p.

⁶⁴ Péter 2005, 238–239. p.

⁶⁵ Péter 2005, 248. p. – A tervező személye bizonytalan, mivel az erre

vonatkozó dokumentumok, tervrajzok nem kerültek elő. Analógia alapján gondolhatunk Sztarill Ferencre. Ezt látszik alátámasztani az, hogy Sztarill tervezte Deutsch Károlynak a Fő utca 54. szám alatti, 1909-ben felépített családi házat is. Ami az üveg- és porcelánáruháza építési évét illeti, ez is bizonytalan. Mindössze annyit tudunk, hogy valamikor 1906–1909 között emelheték, de inkább 1909-ben, mint előbb, ugyanis 1910 januárjában már hirdették az üzletet a *Nagyvárad* napilapban, korábban azonban nem. A másik érv, amely a későbbi időpont mellett szól, hogy Deutsch 1909-ben megvásárolta a feketeerdői üveggyárat, s ez nagy kereskedelmi fejlesztést eredményezett.

⁶⁶ Nv., 1906. november 22.

⁶⁷ Nv., 1908. május 22.

⁶⁸ BN., 2004. május 13. (Péter I. Zoltán: *Nem becsülik az építészeti értéket*) – „Az épület homlokzata gömbölyű formáival, fantasztikus hajlataival, változatos ablakaival, virágmintás domborműveivel, szeszélyes vonalú pártázatával mind e [szecessziós] stílus látványosságát példálták. Azért írunk múlt időben róla, mivel évek óta egyre elhanyagoltabb állapotba került, hulló vakolata miatt díszítésének egy része már megsemmisült. Ráadásul tavaly a [Nyomda ma] Deltei utcai homlokzatát újravakolták, megsemmisítve minden díszet, ezáltal a „munkálat” egy hitelét vesztett, csupasz, jellegtelen épületet eredményezett. Annak idején nem nyilvánították műemléknek e házat, így még inkább ki van téve az építészeti értékeket nem becsülők kénye-kedvének. Most az Úri [ma Ciorogariu] utcai homlokzatát purifikálják, csak a sarki rész őrzi még eredeti formáját, de már nem sokáig...” A látottakról értesítettem Andrei Luncan városi főépítész, aki végül intézkedett: Kötelezte a kivitelező céget arra, hogy helyezze vissza a homlokzati díszeket, ami végül részben meg is történt. Ennek ellenére az összkép láttán mégis hiányérzete van az embernek. Az eredeti homlokzat még romjaiban is sokkal szebb volt, a mostani valahogy hiteltelenebb.

⁶⁹ Péter 2005, 303–304. p.

⁷⁰ Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 261. p.; Constantin 1972, 126. p.

⁷¹ Péter 2005, 248. p.

⁷² Péter 2005, 304. p.

⁷³ Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 261.

⁷⁴ Nv., 1908. június 25.

⁷⁵ Péter 2005, 232–233. p.; N, 1908. május 26.;

⁷⁶ Péter 2005, 233. p.

⁷⁷ Paşca 2005b, 16. p.; Péter 2005, 233. p.

⁷⁸ BN., 2008. február 21. (Péter I. Zoltán: *Felemásra sikeredett restaurálás*) – „Nagyjából elkészültek a nagyváradi Vágó-ház homlokzati felújításával. Enyhén szólva is felemásra sikeredett, de a valósághoz az is hozzátartozik, hogy a legnagyobb hibák régebben történtek. [...] Nagyváradi »jó szokás« szerint

az ingatlan két tűzfalát nem vakolták újra, csak a főhomlokzatát restaurálták. Valószínűleg nem végeztek falikutatást, a sárga alapon téglaszínre festett díszek túl harsánynak tűnnek. De talán ez volna a legkisebb hiba, idővel még fakulhatnak. Azt ellenben joggal róhatjuk fel a kivitelezőnek, hogy több helyen is egyszerűsített, mintha az eredeti formákat követő vakolás gondot okozott volna neki. A homlokzat tengelyében a legömbölyített formájú »bow-window«-szerű építmény alsó, szegmensívelésű részét legömbölyítették, ami teljesen idegen a tervezőpár elképzelésétől. Az emeleti ablakok sávós, illetve hullámvonalú keretezéseit is megszüntették. A földszinti ablakokat függőlegesen övező pilaszterszerű részek eredetileg sávozottak voltak, mára ezeket is lesimították.

Egyértelműen dicsérni lehet ellenben az ereszcsontra a kivitelezését, az ablakok könyöklőinél levő virágtartókat, illetve azt, hogy rekonstruálták az épület orommezőjében a római számokból kirakott építési évet. Nagyon zavaróan hatnak ellenben az egyszerű keretezésű termopan ablakok, de ez semmiképpen sem róható fel a mostani tulajdonosnak. Összességében nézve egy kis odafigyeléssel, nagyobb igényességgel hiteles felújítást lehetett volna végezni, ráadásul ugyanannyi pénzből.“

⁷⁹ Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 12. p.

⁸⁰ Péter 2005, 303–304. p.

⁸¹ Péter 2005, 237. p.

⁸² Nv., 1906. szeptember 11.

⁸³ Nv., 1906. november 6.

⁸⁴ Nv., 1907. november 7.; NN, 1907. november 7.

⁸⁵ Péter 2005, 303–304. p.; Paşca 2005f, 93–97. p. – Eredetileg a film-színház bejárata a szomszédos Róth-féle házból nyílt, később is, amikor már Transilvania néven működött a mozi. A Róth-ház lebontása után a helyébe épített tömbház földszintjére került a mozi bejárata és az előcsarnoka.

⁸⁶ Merényi 1970, 43. p.

⁸⁷ Péter 2005, 237. p.; Paşca 2005a, 88. p.

⁸⁸ Paşca 2005e, 99. p.

⁸⁹ Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 14.

⁹⁰ Péter 2005, 249–250. p.; Szeghalmy 1994, 12. p.

VÁROSUNKBAN ALKOTÓ ÉPÍTÉSZEK

⁹¹ Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 24–28. p.

⁹² Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 24–28. p.; Péter 2002, 163–164. p.

⁹³ NN., 1903. április 29.

⁹⁴ Nv., 1906. november 22.

⁹⁵ Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 84–90. p.

⁹⁶ Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 84–90. p.

⁹⁷ Péter 2003a, 84. p.

- ⁹⁸ Nv., 1905. március 9.; N, 1905. március 23.
- ⁹⁹ Nv., 1905. július 29.
- ¹⁰⁰ Nv., 1907. május 22.
- ¹⁰¹ Constantin 1972, 97.p.; NN., 1908. október 20.
- ¹⁰² Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 128. p.; Péter 2002, 192–193. p.
- ¹⁰³ NN., 1913. december 30.
- ¹⁰⁴ Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 145–147. p.
- ¹⁰⁵ Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 262. p.
- ¹⁰⁶ Péter 2005, 237. p.
- ¹⁰⁷ Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 261. p.
- ¹⁰⁸ NN., 1910. március 10.
- ¹⁰⁹ Péter 2002. 153.p.
- ¹¹⁰ Péter 2005, 303–304. p.
- ¹¹¹ Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 180–183. p.; Jósa 2008, 112–152. p.; Péter 2000, 111–115. p.
- ¹¹² NN., 1904. december 7.
- ¹¹³ Paşca 2005f, 93–97. p.; Péter 2005, 303–304. p.
- ¹¹⁴ Péter 2005, 232.p.
- ¹¹⁵ Péter 2005, 303–304. p.
- ¹¹⁶ Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 180–183. p.; Paşca 2010, 9–10. p.
- ¹¹⁷ NN., 1899. március 13.
- ¹¹⁸ Paşca 2010, 23–24. p.; Google: Váradon alkotott építészek (szerző neve nélkül).
- ¹¹⁹ Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 180–183. p.; Paşca 2010, 9–10. p.
- ¹²⁰ Péter 2005, 303. p. Szeghalmi é. n.; Szeghalmi 1994. 5–8. p.
- ¹²¹ Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 187. p.;
- ¹²² NN., 1902. október 12.
- ¹²³ Paşca 2005d, 103. p.
- ¹²⁴ Péter 2005, 303–304. p.
- ¹²⁵ Nv., 1907. november 7.; NN, 1907. november 14.
- ¹²⁶ Paşca 2005e, 99. p.
- ¹²⁷ Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 203–209. p.
- ¹²⁸ Péter 2005, 233. p.
- ¹²⁹ Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 203–209. p.
- ¹³⁰ Péter 2005, 303–304. p.
- ¹³¹ Péter 2002, 184–185.p.; Paşca 2005d, 105–107. p.
- ¹³² Péter 2005, 303–304. p.
- ¹³³ Péter 2005, 303–304. p.
- ¹³⁴ Péter 2005, 303. p.
- ¹³⁵ NN., 1911. július 16.; NN, 1913. január 21.
- ¹³⁶ Péter 2005, 304. p.
- ¹³⁷ Péter 2005, 303–304. p.

JELENTŐSEBB SZECESSZIÓS STÍLUSÚ ÉPÜLETEK

¹³⁸ Péter 2005, 238. p.; Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 261. p.

¹³⁹ Péter 2002, 87. p.

¹⁴⁰ NN., 1902. október 12.

¹⁴¹ Paşca 2005d, 102. p. NN, 1906. április 4.; NN, 1906. május 20.

¹⁴² NN., 1904. november 29.

¹⁴³ Nv., 1905. február 5.

¹⁴⁴ Péter 2002, 96. p. – A második világháború után az Astoria Szállodát bezárták. Ismét lakások lettek az emeleten, míg a földszinti kávéház helyén rövidáruüzlet, majd kiállítóterem lett. Majd csak 1975 után nyílt újra az Astoria Szálloda. A földszinten az azonos nevű kávéházat már ezt megelőzően újranyitották, de az egykori szecessziós dekorációnak és bútorzatnak már nyomát sem lelni.

¹⁴⁵ Pál Google 2

¹⁴⁶ Pál Google 2

¹⁴⁷ BN., 2006. december 13. (Péter I. Zoltán: *Megújult a volt Sztarill-palota*),- „Lekerült az állványzat az egykori Sztarill-palota főhomlokzata elől. Ennek földszintjén volt az Emke kávéház. Az épület újabban az Astoria Szállodának ad otthont. Szépen restaurálták az egykori Sztarill-palota homlokzati díszzeit is, a színes virágok most már messziről magukra vonják a figyelmet. Nem kerültek még vissza az erkélyek virágdíszes kovácsoltvas mellvédjei. A szép munka láttán, nem is merünk arra gondolni, hogy esetleg »elkalódtak« volna a felújításkor, úgy, ahogyan az a Rimanóczy Szálloda bejárata feletti kovácsoltvas előtetővel történt...” Ez esetben szerencsésen alakult az épület sorsa, rövidesen visszakerültek a helyükre a restaurált mellvédek is.

¹⁴⁸ Péter 2005, 248. p.

¹⁴⁹ NN., 1902. július 23. – Az idézett újságcikk a következőkkel folytatódott: „Mindenki csodálkozva nézi a tetszetős tervet, csak Rendes Szidor biggyeszi rá az ajkát kritikusan:

– Van ennek a tervezett bérpalotának egy nagy hibája! – Ugyan mi az? – kérdik a fintorgótól.

– Az – felel keserűen Rendes Szidor –, hogy a földszintjére egy új kávéház is van tervezve.”

Tudni kell, hogy Rendes Szidor a közeli Kereskedelmi Csarnokban levő Lloyd kávéházat bérelte, így érthető, hogy nemigen örült a jövőendő konkurenciának.

¹⁵⁰ Nv., 1902. július 25.

¹⁵¹ NN., 1902. július 26.

¹⁵² NN., 1902. augusztus 7.

¹⁵³ NN., 1902. szeptember 10.

¹⁵⁴ NN., 1902. november 16.

¹⁵⁵ NN., 1903. április 29.

- ¹⁵⁶ NN., 1903. június 21.
¹⁵⁷ NN.,1903. szeptember 8.
¹⁵⁸ Pál Google 1
¹⁵⁹ Pál Google 1
¹⁶⁰ Péter 2002, 60. p.
¹⁶¹ Nv., 1902. január 18.
¹⁶² Nv., 1902. március 14.
¹⁶³ Nv., 1902. június 11.; Paşca 2007, 15. p.
¹⁶⁴ NN.,1902. augusztus 8.
¹⁶⁵ NN.,1902. október 16. – A tervrajzokat közölte a *Magyar Pályázatok* szakfolyóirat 1906/11. száma. (Paşca 2007, 16. p.)
¹⁶⁶ Péter 2003a, 84. p.; Péter 2002, 96. p.
¹⁶⁷ Paşca Google 1.
¹⁶⁸ Hârcă 1998, 7. p.
¹⁶⁹ Paşca Google 1.
¹⁷⁰ Paşca Google 1.
¹⁷¹ Paşca Google 1.
¹⁷² BN., 2001. augusztus 18–19.
¹⁷³ Péter 2004, 241. p.
¹⁷⁴ NN., 1904. március 27.
¹⁷⁵ NN.,1904. május 12.
¹⁷⁶ Nv., 1905. március 23.
¹⁷⁷ Constantin 1972, 54–55. p.
¹⁷⁸ Paşca Google 2.
¹⁷⁹ Paşca Google 2.
¹⁸⁰ NN.,1904. január 12.
¹⁸¹ NN.,1904. február 26.
¹⁸² NN.,1904. március 4.
¹⁸³ NN.,1904. március 11.
¹⁸⁴ NN.,1904. március 11.
¹⁸⁵ NN.,1904. március 27.
¹⁸⁶ Nv., 1904. június 8.
¹⁸⁷ Nv., 1904. július 7.
¹⁸⁸ Paşca Google 5.
¹⁸⁹ Paşca 2006, 88. p.
¹⁹⁰ Paşca 2006, 89. p.
¹⁹¹ Paşca 2007, 16. p. – *Magyar Építőművészet* 1908/1.
¹⁹² NN.,1904. szeptember 10.
¹⁹³ NN.,1904. november 11.
¹⁹⁴ Nv., 1905. július 29. – Nem sokkal az épület átadása után, egy érdekes újsághír jelent meg a *Nagyváradban Egy ház kisorsolása* címmel: „Néhány nagyváradai újság hírül hozta, hogy Stern Miklós nagyváradai háztulaj-

donos a Fő utcán épült hatalmas bérpalotáját ki akarja sorsolni, s a hír kapcsán máris nagy véstelkedv mutatkozott a sorsjegyek irányában. Sajnos, hogy ki kell ábrándítanunk azokat, akik néhány korona árú sorsjegyéért a szerencse kegyéből egy pompás palotához akartak jutni. Mert a dologból csak annyi igaz, hogy Stern Miklóshoz két ötletes ember fordult azzal a tervvel, hogy a házat sorsoltassa ki, aki mosolygva fogadta az ötletet, s ügyvédjéhez utasította a vállalkozókat. Az ügyvéd persze meggyőzte a tervezőket a dolog kivihetlenségéről, arról, hogy ezt a sorsjátékot a minisztérium semmi esetre se engedélyezné. Ami természetes is, mert hiszen a pénzügyi kormány csak egy ilyen sorsjátékot is engedélyezne, nem győzné visszaverni a köztulajdonosok ostromát, akik mind igyekeznének a házaikat kisorsolni – természetesen csinos polgári haszonnal.“ (Nagyvárad, 1905. október 24.) A sorsolási kísérletnek szomorú folytatása lett. Az előbbi cikkben két ötletes emberről van szó, akik javasolták a tulajdonosnak a bérház kisorsolását. A valóság azonban az, hogy maga Stern Miklós volt az, aki az egészet kitalálta. Annak idején nagy lelkesedéssel fogott a palota építéséhez, mikor pedig felépült, egész nap elszámolásokkal bíbelődött, majd, hogy szabaduljon a számára egyre nyomasztóbbá váló ház gondjaitól, azt a szokatlan tervet eszelte ki, hogy kisorsolja palotáját. Mikor pedig ez a terve nem sikerült, továbbra is minden módon, immár kóros makacssággal szabadulni akart tőle. Idegei felmondták a szolgálatot, 1906-ban egy budapesti idegszanatóriumba szállították, ahol az orvosok gyógyíthatatlan beteggé nyilvánították. Felesége pedig gondnokság alá helyeztette. (Nv., 1907. december 25.) Így végződött tehát egy szép palota építésének a története a megzavarodott tulajdonosa számára.

¹⁹⁵ Paşca Google 5.

¹⁹⁶ Paşca Google 5.

¹⁹⁷ Péter 2004, 242. p.

¹⁹⁸ Paşca Google 5.

¹⁹⁹ Paşca Google 5.

²⁰⁰ Paşca Google 5.

²⁰¹ Paşca Google 5.

²⁰² Paşca Google 5.

²⁰³ Péter 2004, 242. p.; BN., 1996. július 16. (Péter I. Zoltán: *Vádlón mered a csonka gipszkar*); BN., 2000. november 24. (Péter I. Zoltán: *Pusztuló város a fejünk felett!*)

²⁰⁴ Péter 2002, 53. p.

²⁰⁵ Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 261. p.; Nv., 1904. május 22.; NN., 1904. december 7.; Nv., 1905. február 5.

²⁰⁶ NN., 1904. szeptember 10.

²⁰⁷ NN., 1904. szeptember 22.

²⁰⁸ Paşca Google 4.

²⁰⁹ Paşca Google 4.

- ²¹⁰ Péter 2003, 88. p.
²¹¹ Gerle–Kovács–Makovecz 1990, 85.p.; Constantin 1972, 93–94. p.
²¹² Gerle–Kovács–Makovecz 1990, 85.p.
²¹³ Paşca 2005a, 85. p.
²¹⁴ Nv., 1906. július 22.
²¹⁵ Nv., 1906. július 29.
²¹⁶ Paşca 2005a, 84. p.
²¹⁷ NN., 1906. július 29.; NN., 1906. augusztus 29.; Nv., 1907. október 17.
²¹⁸ NN., 1906. október 31.
²¹⁹ NN., 1906. november 4.; NN. 1907. április 13.
²²⁰ Nv., 1906. december 7.
²²¹ Nv., 1907. május 22.
²²² Nv., 1907. május 22.
²²³ Nv., 1907. július 9.
²²⁴ Péter 2005, 243. p.
²²⁵ Péter 2003, 80–81. p.
²²⁶ Péter 2002, 85. p.
²²⁷ NN., 1904. július 3.
²²⁸ Péter 2005, 239. p.
²²⁹ Nv., 1905. március 23.
²³⁰ Nv., 1905. március 24.
²³¹ Nv., 1905. március 29.
²³² Nv., 1905. április 27.
²³³ Nv., 1906. december 6.
²³⁴ Nv., 1906. december 6.
²³⁵ Nv., 1906. december 7.
²³⁶ Nv., 1907. április 4.
²³⁷ Paşca 2005d, 104.
²³⁸ Nv., 1907. április 13.
²³⁹ Nv., 1907. május 12.
²⁴⁰ Nv., 1907. május 17.
²⁴¹ Nv., 1907. május 24.
²⁴² Nv., 1907. november 7.; NN., 1907. november 14.
²⁴³ Paşca 2005d, 104.

²⁴⁴ Péter 2005, 239. 257. p. – Érdekes módon egy 20. század eleji képeslapon (amelyen nem tüntették fel a kiadás évét, a postabélyegző dátuma pedig nem mérvadó) az emeletes Poynár-ház még ereszes lezárású, és alacsony cseréptető fedte. Nem láthatók az épület két homlokzatán az oromzatok, sem a magasított, palaborítású tetőzet. Ha hitelt adunk a képeslapnak, akkor az utóbbiak, esetleg a sarki tornyocska (amely nem látható a képeslapon) későbbi átalakítás során kerülhettek a két homlokzatra. A korabeli sajtó erről nem számolt be, ellenben a régebbi szakiro-

dalomban következetesen 1911 szerepel a Poyárnár-ház építési éveként. Feltételezhető, hogy ebben az évben alakíthatták át az épületet oromzattá, talán a tulajdonost zavarta, hogy hiányzott háza kompozíciójából a szárnyaló oromzat és a sarki torony varázsa. De akár az is megtörténhetett, hogy a már említett képeslap nem tükrözte a valóságot, esetleg még akkor készült utólagos retusálással, amikor még nem épült fel teljesen a ház.

²⁴⁵ NN., 1906. november 1.

²⁴⁶ Lakos 1904, 295. p.

²⁴⁷ V., 2008/6. 70–77. p. (Péter I. Zoltán: *Százéves a Fekete Sas-palota*)

²⁴⁸ Péter 2005, 243–244. p.

²⁴⁹ Nv., 1905. március 17.; NN, 1905. március 17.

²⁵⁰ Nv., 1905. szeptember 10.

²⁵¹ NN., 1905. október 5.

²⁵² Nv., 1905. október 27.

²⁵³ NN., 1905. október 27.

²⁵⁴ Nv., 1905. november 14.

²⁵⁵ Nv., 1905. december 1. – Ez nem az a terv volt, amely alapján később felépítették a Fekete Sast.

²⁵⁶ NN., 1905. december 5.

²⁵⁷ NN., 1905. december 7.

²⁵⁸ Nv., 1905. december 7.

²⁵⁹ Nv., 1906. január 9.

²⁶⁰ Nv., 1906. január 18.

²⁶¹ Nv., 1906. január 23.

²⁶² Nv., 1906. január 20.

²⁶³ Nv., 1906. február 4.

²⁶⁴ Nv., 1906. február 1.

²⁶⁵ Nv., 1906. február 4.

²⁶⁶ Nv., 1906. február 6.

²⁶⁷ Nv., 1906. február 9.

²⁶⁸ NN., 1906. február 9.

²⁶⁹ NN., 1906. február 22.; Nv., 1906. március 6.

²⁷⁰ Nv., 1906. február 18.

²⁷¹ Nv., 1906. március 14.

²⁷² NN., 1906. március 14.; Nv., 1906. március 18.

²⁷³ Nv., 1906. március 23.

²⁷⁴ Nv., 1906. május 1.

²⁷⁵ Nv., 1906. augusztus 9.

²⁷⁶ NN., 1906. augusztus 9.

²⁷⁷ NN., 1906. november 15.; Nv., 1906. november 15.

²⁷⁸ Nv., 1906. november 20.

²⁷⁹ Nv., 1907. március 21.; NN., 1907. április 4.

²⁸⁰ Pașca 2007, 17 . p.

²⁸¹ Péter 2005, 245. p.

²⁸² A Hét, 1982. június 18. (Szekernyés János: *Megújul a Fekete Sas, Beszélgetés Oszaczky B. Ernő nagyváradi műépítésszel*) – Oszaczky Ernő és Vági László műépítésszek 1982-ben elkészítették a Fekete Sas-palota hiteles rehabilitációs tervét, de azt anyagi és egyéb okokból nem valósították meg maradéktalanul. Az ő elképzeléseik szerint készült el később, a rendszerváltást követően a palota főhomlokzata három portáléjának a rekonstrukciója.

²⁸³ Pașca 2007, 17–18 .p.

²⁸⁴ NN., 1907. április 7.

²⁸⁵ Borcea 2003, 135. p.

²⁸⁶ Pașca 2007, 16 . p.

²⁸⁷ Nv., 1907. május 23.

²⁸⁸ NN., 1907. november 22. – Az épületkomplexumba 4 millió téglát, 60 vagon cementet, 47 vagon vasat, 52 vagon meszet, 6 vagon követ és 26 vagon faanyagot építettek be. (Borcea 2003, 136. p.)

²⁸⁹ Nv., 1907. december 14.

²⁹⁰ Nv., 1907. december 25.

²⁹¹ Nv., 1907. június 14.

²⁹² Nv., 1907. június 16.

²⁹³ Nv., 1908. június 28.

²⁹⁴ Nv., 1907. augusztus 20.

²⁹⁵ NN., 1908. szeptember 28.

²⁹⁶ Nv., 1908. október 20.

²⁹⁷ Nv., 1908. november 15.

²⁹⁸ NN., 1908. október 20.; Nv., 1908. november 17.; Borcea 2003, 136.p.; Constantin 1972, 97. p; Gerle–Kovács–Makovecz 1990, 85. p.

²⁹⁹ Pașca 2007, 20. p. – A meg nem valósított épületkomplexum látványtervét, hosszanti keresztmetszetét, földszinti, illetve első és második emeleti alaprajzát a *Magyar Pályázatok* 1906/11. száma alapján közli Mircea Pașca is könyve 41–44. oldalain.

³⁰⁰ Pașca 2007, 22. p.

³⁰¹ Nv., 1905. november 14.

³⁰² NN., 1907. április 7.

³⁰³ Nv., 1907. december 14.

³⁰⁴ Pașca 2007, 26. p.

³⁰⁵ Nv., 1908. január 17.

³⁰⁶ Pașca 2007, 22. p.

³⁰⁷ Péter 2002, 181. p.

³⁰⁸ Pașca 2007, 27–28. p.

³⁰⁹ Péter 2005, 247. p.

³¹⁰ V., 2008. 6. sz. (Péter I. Zoltán: *Százéves a Fekete Sas*). – „Hosszas huzavona után elkészült a Fekete Sas Palota központi kupolájánál a színes ólomüveg kép – adta hírül a Bihari Napló. – Ismét gyönyörködhetnek a váradiaik ebben a páratlan műalkotásban. Visszakerült az eredeti helyére Neumann Károly üvegművész neve, aki 1909-ben készítette a vitrail-t, illetve Maghera Árpád restaurátor neve is 1982-ből. Igen diszkréten írta ki Penyacsek Stefan, a mostani üvegr restaurátor a nevét, aki szép és szakszerű munkát végzett.” (Bihari Napló, 2005. szeptember 17.)

³¹¹ Péter 2002, 127. p.

³¹² Nv., 1905. május 14.

³¹³ NN., 1910. március 10.

³¹⁴ NN., 1911.január 18.

³¹⁵ Paşca 2005b, 26. p.

³¹⁶ NN., 1910. június 11

³¹⁷ Pál Google 3

³¹⁸ Péter 2005, 234–235. p.

³¹⁹ Pál Google 3; Paşca 2005b, 26. p.

³²⁰ Gerle-Kovács-Makovecz 1990, 12. p. – Mircea Paşca levéltári kutatásai alapján megállapította, hogy ennek az ingatlanak a helyes megnevezése Darvas-ház lenne, ugyanis annak megrendelője Darvas Imre volt. A köztudatban és az építészettörténetben is ellenben a tulajdonos cégének neve után, Darvas-La Roche-ként ismert, ezért jelen munkában is ezt használjuk. (Paşca 2005b, 19. p.)

³²¹ Nv., 1908. július 22.

³²² Paşca 2005b, 19. p.

³²³ Nv., 1908. október 3.

³²⁴ Nv., 1908. október 11.

³²⁵ Paşca 2005b, 19. p.

³²⁶ Paşca 2005b, 19. p. – Darvas Imre nem sokáig örülhetett az új ingatlanának, ugyanis 1913-ban elhunyt. A Darvas-La Roche cég ellen csődjeljárást indítottak. A házat 1916 októberében elárverezték, amely a Nagyváradi Takarékpénztár tulajdonába került 120 ezer korona vételár ellenében. (Paşca 2005b, 20. p.)

³²⁷ Emődi-Paşca Google 1.

³²⁸ Emődi-Paşca Google 1.

³²⁹ Emődi-Paşca Google 1.

³³⁰ Péter 2005, 235. p.

³³¹ Nv., 1911. március 1.

³³² Paşca 2005b, 29–30. p.

³³³ NN., 1911. szeptember 1.

³³⁴ Nv., 1911. szeptember 2.

³³⁵ Nv., 1911. október 3.

³³⁶ NN., 1912. augusztus 18.

³³⁷ NN., 1913. augusztus 7. – A Vágó József által megtervezett nyolc épületből álló csendőrkórház nem épült meg. A világháború ebbe is beleszólt. De úgyszintén nem készült el a Rulikowski út másik oldalára tervezett honvéd tüzérségi laktanya, a hadtestparancsnokság palotája, a hadbíróság épülete sem.

³³⁸ SZ., 1913. augusztus 19.

³³⁹ Paşca 2005b, 29–30. p.

³⁴⁰ Emődi-Paşca Google 2. – 1919 után a Csendőrségi Iskola épületeit a román állam vette át, és a továbbiakban is hasonló profilú oktatási intézmény működött benne. 1922–1933 között a váradai csendőriskola az ország legjelentősebb csendőrképzője volt. 1946. március 1-jétől újrászervezték a váradai csendőriskolát, majd 1950–1962 között az épület-együttesben működött a 3. számú Határrendészeti Belügyi Rendőriskola. 1963-ban itt szervezték meg a hároméves Pedagógiai Főiskolát, majd 1990-ben ennek átalakításával jött létre a Nagyvárad Egyetem. (Emődi-Paşca Google 2.)

³⁴¹ Emődi-Paşca Google 2.

³⁴² Chiriac 2001, 133. p.

³⁴³ Péter 2002, 192. p.

³⁴⁴ Paşca 2005c, 13. p.

³⁴⁵ NN., 1911. szeptember 20.

³⁴⁶ NN., 1913. december 30. – Tudomásunk szerint Nagyváradon ez az egyetlen ingatlan, amelyet Löbl Ferenc tervezett. A korabeli újságírók ellenben tudomást szereztek arról, hogy az ortodox zsidó hitközségnél létezett Löbl Ferencnek egy zsinagógaterve is. Azt állították, hogy a templom egyike lett volna Nagyvárad legmonumentálisabb alkotásainak. A cikkíró azzal zárja sorait, hogy: „*A súlyos gazdasági viszonyok miatt egyelőre még nem aktuális az új templom felépítése.*” (NN., 1913. december 25.) Sajnos később sem lett már időszerű, hisz az első világháború, a kétszeres impériumváltás, majd a holokauszt miatt szóba sem kerülhetett egy újabb zsinagóga építése, amelynek később még a terve is elveszett.

³⁴⁷ Péter 2005, 237. p.; Paşca 2005c, 14. P

³⁴⁸ Paşca 2005c, 15–16. p.

³⁴⁹ Péter 2005, 237. p.

³⁵⁰ Nv., 1878. május 25.

³⁵¹ Emődi A. 2010, 37. p. – Emődi András kutatásai nyomán tudhatjuk, hogy a Szaniszló utca már a 18. században is létezett a következő nevekkel: platea Paris Patak (1746), platea Paris (1756), platea Közép (1757), Paris ucza (1761), platea Paris Patak ucza (1766), Paris uttza (1766), platea Város Tsapszék, azaz Város csapszék utca (1771/1772). (Emődi A. 2010, 37–38. P) Eredeti nevét a Páris pataktól kapta, amely keresztelte a Szent-

péteri (a mai Iorga) utcánál. A későbbi nevét arról a városi csapszékről kapta, amely éppen az általunk tárgyalt Apolló fogadó helyén volt.

³⁵² Péter 2002, 49–50. p.

³⁵³ NN., 1903. szeptember 3.

³⁵⁴ Nv., 1905. október 12.

³⁵⁵ Nv., 1906. május 8.

³⁵⁶ Nv., 1908. november 22.

³⁵⁷ Nv., 1909. február 25.

³⁵⁸ Nv., 1909. április 9.

³⁵⁹ NN., 1910. február 25.

³⁶⁰ Nv., 1911. március 3.

³⁶¹ NN., 1911. március 3.

³⁶² NN., 1911. május 28.; NN., 1911. július 8.; NN., 1911. július 15.; NN., 1911. december 12.; NN., 1912. március 22.

³⁶³ NN., 1912. július 24.

³⁶⁴ Péter 2005, 256. p.

³⁶⁵ SZ., 1913. április 3.

³⁶⁶ Péter 2005, 230–231. p.

³⁶⁷ Paşca Google 3.

³⁶⁸ Paşca Google 3. – Az 1974-ben kiadott műemléki lajstrom (Rep. Bh. 1974) szerint az Apolló-palota az oromzatán levő klasszicizáló szobrokról kapta a nevét. Ez téves, mert mint tudott, a palota az ugyanezen a telken levő egykori Apolló fogadó nevét „örökölte”.

³⁶⁹ Péter 2005, 231. p.

NAGYVÁRAD SZECESSZIÓS INGATLANAI

Sor-sz.	Műemléki kódszám	Elnevezés	Cím	Építési év	Tervező
1	–	Sonnenfeld-ház	Nagysándor József/A. Lazár u. 7.	1899	Spiegel Frigyes
2	BH-II-m-B-01082	Sztarill-ház	Bémer/Ferdinánd tér	1902/1906	Sztarill Ferenc
3	BH-II-m-B-01053	Fűchsl-palota	Kossuth/Independentei u. 11-13.	1903	Bálint Zoltán Jámbor Lajos
4	BH-II-m-B-01071	Adorján-ház I.	Színház/Patriořilor u. 6.	1903	Komor Marcell Jakab Dezső
5	BH-II-m-B-01070	Adorján-ház II.	Színház/Patriořilor u. 4.	1905	Komor Marcell Jakab Dezső
6	BH-II-m-B-01076	Stern-palota	Fő/Republicii u. 10-10/A	1905	Komor Marcell Jakab Dezső
7	BH-II-m-B-01065	Moskovits-palota	Széchenyi/Traian tér 2.	1905	ifj. Rimanóczy K.
8	–	Vágó-ház	Kapucinus/Mořoiu u. 14.	1905	Vágó László Vágó József
9	–	Nagyszebeni Földhitel-intézet bérháza	Úri/Ciorogariu u. 23.	1908	Keztyűs János
10	–	Ipar- és Kereskedelmi Kamara székháza	Dudek/Zamfirescu u. 3.	1907	Komor Marcell Jakab Dezső
11	BH-II-m-B-01029	Deutsch K. I. üveg- és porcelánáruháza	Zöldfa/Aleksandri u. 4.	1906-1909	Sztarill Ferenc?
12	–	Nagyváradai Központi Takarékpénztár székháza	Bémer/Ferdinánd tér 4.	1907/1912	ifj. Rimanóczy K.
13	BH-II-m-B-01049	Poynár-ház	Mészáros/Grigorescu u. 1.	1907	Sztarill Ferenc
14	BH-II-m-A-01086	Fekete Sas-palota	Szent László/Unirii tér 2-4.	1908	Komor Marcell Jakab Dezső

Sor-sz.	Műemléki kódszám	Elnevezés	Cím	Építési év	Tervező
15	–	Ügyvédi Kamara székháza	Ritoók Zs. / Enescu u. 1.	1909	ifj. Rimanóczy K.
16	–	Nemes-ház	Dudek/Zamfirescu u. 10.	1909	Mende Valér
17	–	Nagyvárad Agrár Takarékpénztár székháza	Rimanóczy / Vulcan u. 7.	1910	Mende Valér
18	–	Bihar Megyei Takarékpénztár épülete	Kossuth/Independenței u. 3.	1910	Mende Valér
19	–	Ertler-ház	Pavel/Pavel u. 8.	1910	Mende Valér
20	BH-II-m-B-01028	Moskovits-palota	Zöldfa/Aleksandri u. 1.	1910-1911	Vágó László Vágó József
21	BH-II-m-B-01090	Darvas-La Roche-ház	Rimanóczy/Vulcan u. 11.	1911	Vágó László Vágó József
22	–	Balázsovits-ház	Rimanóczy/Vulcan u. 9.	1911	Sztarill Ferenc
23	–	Freinfeld-ház	Beöthy Ödön/Iuliu Maniu u. 15.	1911	–
24	–	Fodor-ház	Beöthy Ödön/Iuliu Maniu u. 44.	1911	Mende Valér
25	–	Bleyer-ház	Vámház/Sucevei u. 1.	1911	–
26	–	Darvassy-palota	Fő/Republicii u. 75.	1911	–
27	–	Okányi-Schwartz-villa	Szaniszló/Eminescu u. 25/A	1911	–
28	–	Markovits-Mathézer-ház	Nagysándor/Lazăr u. 21.	1911	Spiegel Frigyes
29	–	Róth-ház	Zöldfa/Aleksandri u. 3.	1912	Mende Valér
30	BH-II-m-A-01031	Csendőriszkola	Rulikowski/Universității u. 5.	1913	Vágó József
31	BH-II-m-B-01026	Ullmann-palota	Nagyvásár/1. Decembrie tér 9.	1913	Löbl Ferenc
32	BH-II-m-B-01077	Apollo-palota	Fő/Republicii u. 12.	1914	ifj. Rimanóczy K.
33	–	Réti református templom	Püspöki/Ștefan cel Mare u.6.	1948-1956	Szeghalmi Bálint

KÖNYVÉSZET

AZ IDÉZETT MŰVEK RÖVIDÍTÉSJEGYZÉKE

- Bagenal–Meades 1998 = Bagenal, Philip–Meades, Jonathan: *A világ építészeti remekműveinek képes atlasza*. Alexandra Kiadó, Budapest, 1998.
- Balogh F. 1975 = *Betekintés korunk építőművészetébe*. Összeállította és utószóval ellátta Balogh Ferenc. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975.
- BN = *Bihari Napló*, nagyváradai napilap.
- Biró 1932 = Biró József: *Nagyvárad barokk és neoklasszikus művészeti emlékei*. Centrum, Budapest, 1932.
- Boldog Várad 1992 = *Boldog Várad*. Szerk: Bálint István János. Héttorony Könyvkiadó, Budapest, 1992.
- Borcea–Gorun 1995 = *Istoria oraşului Oradea. [Nagyvárad történelme]* Szerk: Borcea, Liviu–Gorun, Gheorghe. Editura Cogito, Oradea, 1995.
- Borcea 2003 = Borcea, Liviu: *Memoria caselor [A házak emlékezete]*. Editura Arca, Oradea, 2003.
- Borovszky 1901 = *Bihar vármegye és Nagyvárad*. Szerk: Borovszky Samu. Apolló Kiadó, Budapest, 1901.
- Bunyitay–Málnási 1935 = Bunyitay Vince– Málnási Ödön: *A váradi püspökök a száműzés és az újjáalapítás korában 1566–1780*. Debrecen, 1935.
- Burton–Cavendish 2001 = Burton, Rosemary–Cavendish, Richard: *A világ száz csodája*. Magyar Könyvklub, Budapest, 2001.
- Chiriac 2001 = Chiriac, Aurel: *Oradea [Nagyvárad]*. Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2001.
- Constantin 1972 = Constantin, Paul: *Arta 1900 în România [A szecesszió Romániában]*. București, 1972.
- Curinschi–Vorona 1981 = Curinschi–Vorona, Gheorghe: *Istoria arhitecturii în România [Románia építészettörténete]* București, 1981.
- Emődi A. 2010 = Emődi András: *Nagyvárad város lakossága és archontológiája a 18. században (1713–1785) Adattár. Miscellanea Historica Varadinensia II.*, Varadinum Script Kiadó, Nagyvárad, 2010.

- Emődi–Pașca Google 1 = Emődi Tamás–Pașca, Mircea: *Darvas–La Roche-ház*. In: Google. Romániai magyar lexikon. Erdélyi műemlékek.
- Emődi–Pașca Google 2 = Emődi Tamás–Pașca, Mircea: *Nagyvárad Egyetem–Csendőrségi iskola*. In: Google. Romániai magyar lexikon. Erdélyi műemlékek.
- Emődi–Pașca Google 3 = Emődi Tamás–Pașca, Mircea: *Fekete Sas-palota*. In: Google. Romániai magyar lexikon. Erdélyi műemlékek.
- Fleisz 1996 = Fleisz János: *Város, kinek nem látni mását. Nagyvárad a dualizmus korában*. Bihari Napló Kiadóvállalat, Nagyvárad, 1996.
- Fleisz 2000 = Fleisz János: *Adatok a Vágó testvérek nagyváradai építészeti tevékenységéről a 20. század elején*. In: *Városok és Műhelyek a századfordulón*. Konferencia a kiegyezés utáni magyar építészetéről (1867–1914). Budapest. 2000.
- Fleisz 2005 = Fleisz János: *Város, társadalom, kultúra. Nagyvárad a 19–20. században*. Sapientia Varadiensis Alapítvány, Nagyvárad, 2005.
- Gal, Anthony 2002 = Gal, Anthony: *Kós Károly műhelye. The workshop of Károly Kós*. Mundus Kiadó, Budapest, 2002.
- Gerle–Kovács–Makovecz 1990 = Gerle János–Kovács Attila–Makovecz Imre: *A századforduló magyar építésze*. Szépirodalmi Könyvkiadó–Bonex, Budapest, 1990.
- Gerő 1972 = Gerő László: *Az építészeti stílusok*. Gondolat Kiadó, Bp., 1972.
- Gerő 1984 = Gerő László: *Magyar műemléki ABC*. Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1984.
- Grimalt–Viguer 2001 = Grimalt, Raul Dura – Viguer, Jose Sabarit: *Romanika, realizmus és szecesszió*. Budapest, 2001.
- Hârcă 1996 = Hârcă, Rodica: *Feronomia 1900 [Kovácsoltvas művészet 1900-ból]*. Oradea, 1996.
- Hârcă 1997 = Hârcă, Rodica: *Oradea vitralii 1900 [Nagyváradai szecessziós ólomüvegfestészet]*. Oradea, 1997.
- Hârcă 1998 = Hârcă, Rodica: *Decorații murală, Stil 1900 [Szecessziós stílusú faldíszek]*. Oradea, 1998.
- Ionescu 1965. II = Ionescu, Grigore: *Istoria arhitecturii în România II. [Románia építészettörténete]*. București, 1965.
- Ionescu 1982 = Ionescu, Grigore: *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor [Az építészettörténet alakulása az idők folyamán Románia területén]*. București, 1982.
- Jósa 2008 = Jósa Piroška: *Emlékezés a váradi Rimanóczy családra*. In: *Bihari sorsok a változó időben*. PBMET. Nagyvárad, 2008. (Partiumi füzetek 51.)
- Koch 1997 = Koch, Wilfried: *Építészeti stílusok. Az európai építőművészet az ókortól napjainkig*. Officina Nova, Budapest, 1997.

- Kormányos 2005 = Kormányos László: *Városfejlesztés Nagyváradon a 20. század elején*. PBMEB. Nagyvárad, 2005. (Partiumi füzetek 39.)
- Kós 1991 = Kós Károly: *Életrajz*. Közzéteszi Benkő Samu. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1991.
- Kósa 1968 = Kósa Zoltán: *A XX. század építészete*. Minerva, Budapest, 1968. (Minerva zsebkönyvek).
- Merényi 1970 = Merényi Ferenc: *A magyar építészet 1867–1967*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1970.
- Müller-Vogel 1993 = Müller, Verner-Vogel, Gunther: *Építőművészet*. Springer-Verlag, Budapest, Berlin, 1993. (SH atlasz).
- Művészeti lexikon é.n. = Éber László: *Művészeti lexikon*. Merényi Kiadó, Budapest, é.n.
- Nv. = *Nagyvárad*, nagyvárad napilap.
- NN. = *Nagyvárad Napló*, nagyvárad napilap.
- Pál Google 1 = Pál Emese: *Füchsl-palota*. In: Google. Romániai magyar lexikon. Erdélyi műemlékek.
- Pál Google 2 = Pál Emese: *Sztarill-palota*. In: Google. Romániai magyar lexikon. Erdélyi műemlékek.
- Pál Google 3 = Pál Emese: *Sztarill-palota*. In: Google. Romániai magyar lexikon. Erdélyi műemlékek.
- Papp 1943 = Papp Lajos: *Nagyvárad. Városismertetés*. Budapest. 1943.
- Pașca 2005a = Pașca, Mircea: *Exemple ale arhitecturii 1900 la Oradea: Komor Marcell, Jakab Dezső și Mende Valér [Komor Marcell, Jakab Dezső és Mende Valér nagyváradai szecessziós példái]*. In: *Cele Trei Crișuri. Revista de cultură*, Oradea, Nr. 4–7. 2005.
- Pașca 2005b = Pașca, Mircea: *Operele arhitecților Vágó József și Vágó László la Oradea [Vágó József és Vágó László építészek nagyváradai alkotásai]*. Editura Tipo MC, Oradea, 2005.
- Pașca 2005c = Pașca, Mircea: *Palatul Ullmann [Ullmann-palota]*. Editura Tipo MC, Oradea, 2005.
- Pașca 2005d = Pașca, Mircea: *Sztarill Ferenc, un arhitect orădean din anii 1900 (partea I.) [Sztarill Ferenc, az 1900-as évek nagyváradai építésze]*. In: *Cele Trei Crișuri. Revista de cultură*, Oradea, Nr. 8–9. 2005.
- Pașca 2005e = Pașca, Mircea: *Sztarill Ferenc, un arhitect orădean din anii 1900 (partea II.) [Sztarill Ferenc, az 1900-as évek nagyváradai építésze]*. In: *Cele Trei Crișuri. Revista de cultură*, Oradea, Nr. 10–12. 2005.
- Pașca 2005f = Pașca, Mircea: *Trei clădiri de interes public realizate la Oradea de către Rimanóczy Kálmán junior [Ifj. Rimanóczy Kálmán három közérdekű nagyváradai épülete]*. In: *Cele Trei Crișuri. Revista de cultură*, Oradea, Nr. 1–3. 2005.

- Pașca 2006 = Pașca, Mircea: *Palatul Stern din Oradea [A nagyváradi Stern-palota]*. In: *Cele Trei Crișuri. Revista de cultură, Oradea, Nr. 5–6. 2006.*
- Pașca 2007 = Pașca, Mircea: *Palatul Vulturul Negru [A Fekete Sas-palota]*. Editura Tipo MC, Oradea, 2007.
- Pașca 2009 = Pașca, Mircea: *Palatul Episcopal Greco-Catolic din Oradea [A nagyváradi Görög Katolikus Püspöki Palota]*. Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2006.
- Pașca 2010 = Pașca, Mircea: *Arhitectul Frigyes Spiegel la Oradea [Spiegel Frigyes műépítész Nagyváradon]*. Editura Arca, Oradea, 2010.
- Pașca Google 1 = Pașca, Mircea: *Adorján-ház I.* In: Google. Romániai magyar lexikon. Erdélyi műemlékek.
- Pașca Google 2 = Pașca, Mircea: *Adorján-ház II.* In: Google. Romániai magyar lexikon. Erdélyi műemlékek.
- Pașca Google 3 = Pașca, Mircea: *Apolló-palota.* In: Google. Romániai magyar lexikon. Erdélyi műemlékek.
- Pașca Google 4 = Pașca, Mircea: *Moskovits-palota.* In: Google. Romániai magyar lexikon. Erdélyi műemlékek.
- Pașca Google 5 = Pașca, Mircea: *Stern-palota.* In: Google. Romániai magyar lexikon. Erdélyi műemlékek.
- Péter 1996 = Péter I. Zoltán: *Nagyvárad református templomai.* KRE. Nagyvárad, 1996.
- Péter 1998 = Péter I. Zoltán: *Nagyvárad építészeti emlékei a barokktól a szecesszióig.* (Második, bővített kiadás.) Convex, Nagyvárad, 1998.
- Péter 2000 = Péter I. Zoltán: *A két Rimanóczy* In: *Városok és Műhelyek a századfordulón.* Konferencia a kiegyezés utáni magyar építészetéről. 1867–1914. Budapest. 2000.
- Péter 2002 = Péter I. Zoltán: *Mesélő képeslapok. Nagyvárad 1885–1915.* Noran Könyvkiadó, Budapest, 2002.
- Péter 2003a = Péter I. Zoltán: *Trei secole de arhitectură orădeană [Nagyvárad építészetének három évszázada]*. Editura Țării Crișurilor, Oradea, 2003.
- Péter 2003b = Péter I. Zoltán: *Városvédő írások.* Prolog Kiadó, Nagyvárad, 2003.
- Péter 2004 = Péter I. Zoltán: *Nagyváradi emlékképek.* Nagyvárad, 2004.
- Péter 2005 = Péter I. Zoltán: *Nagyvárad 900 éves múltja és épített öröksége.* Noran Könyvkiadó, Budapest, 2005.
- Péter 2008 = Péter I. Zoltán: *Nagyvárad műemlék épületei.* PBMET. Nagyvárad, 2008. (Partiumi füzetek 49.)
- Péter 2010 = Péter I. Zoltán: *A szecessziós építészet nagyváradi térnyerése.* In: *Várad, Nagyvárad, 9–10. sz. 2009.*
- Rep. Bh. 1974 = *Repertoriul monumentelor naturii, arheologice, istorice, etnografice, de arhitectură și artă din județul Bihor [Bihar megyei természet-*

védelmi, régészeti, történelmi, néprajzi, építészeti és művészeti emlékeinek lajstroma]. Oradea, 1974.

Rogierius 1987 = *Rogierius mester siralmas éneke*. In: *A tatárjárás emlékezete*. Szerk: Katona Tamás. Európa Kiadó, Budapest, 1987.

SZ. = *Szabadság*, nagyváradai napilap.

Szeghalmy é.n. = *Szeghalmy Bálint élete és életműve*. Veszprémi Nyomda, é.n. (Hévízi könyvtár 9.).

Szeghalmy 1994 = *Szeghalmy Bálint emlékkönyv*. Szerk: Czoma Lászlóné. Keszthely, 1994.

Szentkirályi I. II. 1980 = Szentkirályi Zoltán: *Az építészet története*. Első és második kötet. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1980.

T. = *Tiszántúl*, nagyváradai napilap.

V. = *Várad*, nagyváradai irodalmi, művészeti, társadalmi és kulturális folyóirat.

Varró 1973 = Varró János: *Kós Károly, a szépíró*. Dacia Kiadó, Bukarest, 1973.

Zádor 1984 = Zádor Anna: *Építészeti szakszótár*. Corvina Kiadó, Budapest, 1984.

A SZERZŐ EDDIG MEGJELENT MUNKÁI

Önálló kötetek

- Nagyvárad római katolikus templomai.* Literatus, Nagyvárad, 1992.
- „Hogy látva lássanak...” *Ady Endre Nagyváradon.* Széphalom Könyvműhely, Budapest, 1993.
- Nagyvárad építészeti emlékei a barokktól a szecesszióig.* Convex Kiadó, Nagyvárad, 1994.
- Nagyvárad református templomai.* KREK. Nagyvárad, 1996.
- A nagyvárad-olaszi református templom.* Kolozsvár, 1996. (Erdélyi műemlékek 25.)
- Félicsfürdő* PBMEB. Nv., 1998. (Partiumi füzetek 3.)
- Nagyvárad építészeti emlékei a barokktól a szecesszióig.* (Második bővített kiadás.) Convex Kiadó, Nagyvárad, 1998.
- Mesélő képeslapok. Nagyvárad 1885–1915.* Noran Könyvkiadó, Budapest, 2002.
- Ady Erdélyben.* Noran Könyvkiadó, Budapest, 2003.
- Városvédő írások.* Prolog Kiadó, Nagyvárad, 2003.
- Trei secole de arhitectură orădeană [Nagyvárad építészetének három évszázada].* MTCR. Nagyvárad, 2003.
- Nagyvárad római katolikus székesegyházai.* PBMEB. Nagyvárad, 2004. (Partiumi füzetek 30.)
- Nagyvárad emlékképek.* Partium Alapítvány, Nagyvárad, 2004.
- Nagyvárad száz éve és ma. Nagyvárad barangolás Ady nyomában.* Prolog Kiadó, Nagyvárad, 2004.
- Nagyvárad 900 éves múltja és épített öröksége.* Noran Könyvkiadó, Bp., 2005.
- Ady és Léda – Egy szerelem története.* Noran Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- Ady Endre regényes életrajza Nagyváradon.* Noran Könyvkiadó, Budapest, 2007.
- Nagyvárad műemlék épületei.* PBMET. Nagyvárad, 2008 (Partiumi füzetek 49.)
- Ady és Csinszka – Egy másik szerelem története.* Noran Könyvkiadó, Bp., 2008.
- Magam szeretem, ha szerettek.* *Ady Endre szerelmei – regényes életrajz.* Riport Kiadó, Nagyvárad, 2010.
- Nagyvárad.* Europrint, Nagyvárad, 2011.

Kötetek társszerzője

- Ady Endre Líceum – Emlékkönyv.* Analog Kiadó, Nagyvárad, 1993.
- Istoria oraşului Oradea [Nagyvárad városának története].* Cogito Kiadó, Nagyvárad, 1995.

- Nagyvárad – városismertető.* EKE. Nagyvárad, 1998.
- Püspökfürdő.* PBMEB. Nagyvárad, 1999. (Partiumi füzetek 9.)
- Nagyvárad (Városnéző sétá).* Participatio Alapítvány, Nagyvárad, 2002.
- Oradea (Tur de cunoaştere al oraşului).* Participatio Alapítvány, Nagyvárad, 2002.
- Nagyvárad–Oradea (Sightseeing tour).* Participatio Alapítvány, Nagyvárad, 2002.
- Bihar megye útikönyve – Nagyvárad – Érmellék – Berettyó völgye – Hegyköz.* Prolog Kiadó, Nagyvárad, 2004.
- Nagyvárad – városismertető* (átdolgozott kiadás). PBMEB. Nagyvárad, 2006. (Partiumi füzetek 44.)
- Istoria oraşului Oradea [Nagyvárad városának története],* (átdolgozott kiadás). Cogito Kiadó, Nagyvárad, 2008.
- Katonaõseink nyomában.* Székesfehérvér, 2011.

Gyűjteményes kiadványok

- Az újvárosi református templom.* In: *Boldog Várad.* Héttorony Kiadó, Budapest, 1992.
- Nagyvárad újkori temetőinek kialakulása.* In: *Hol sírjaik domborulnak.* PBMEB. Nv., 1999. (Partiumi füzetek 7.)
- Nagyvárad barokk művészete.* In: *Baroque routes–Barokk utak.* A barokk Európa és Debrecen–Nagyvárad konferencia anyagából. Debrecen, 1999.
- Nagysándor József emléktáblája.* In: *A szabadságharc zászlaja alatt.* PBMEB. Nv., 2000. (Partiumi füzetek 13.)
- A két Rimanóczy.* In: *Városok és Műhelyek a századfordulón.* Konferencia a kiegyezés utáni magyar építészetéről – 1867–1914. Budapest, 2000.
- Islám építészet Váradon.* In: *Történeti tanulmányok X.* (A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa), Debrecen, 2002.
- A mai Nagyvárad barokk és klasszicizáló barokk építésze.* In: *A műemlékvédelem fölöttébb szükséges voltáról.* PBMEB. Nagyvárad, 2003. (Partiumi füzetek 23.)
- Clădirea Primăriei municipiului Oradea. Istoric. Arhitectură și stil – Nagyvárad, városháza története. Építésze és stílusa.* In: *Oradea – Pagini de istorie – Nagyvárad – Történeti fejezetek.* Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2003.
- Nagyvárad egykori vashídjai.* In: *Nagyvárad ipartörténete.* PBMET. Nagyvárad, 2008. (Partiumi füzetek 20.)
- Válogatott újságcikkek a Bihari Napló Vigyázó kövek rovatából.* In: *Vigyázó kövek.* PBMET. Nagyvárad, 2009. (Partiumi füzetek 61.)

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	5
A SZECESSZIÓS ÉPÍTÉSZET NAGYVÁRADI ELŐZMÉNYEI	13
SZECESSZIÓ EURÓPÁBAN	21
A SZECESSZIÓ TÉRNYERÉSE NAGYVÁRADON	31
VÁROSUNKBAN ALKOTÓ ÉPÍTÉSZEK	65
Bálint Zoltán – Jámbor Lajos	65
Ifj. Keztyüs János	65
Komor Marcell – Jakab Dezső	66
Löbl Ferenc	67
Mende Valér	67
Ifj. Rimanóczy Kálmán	68
Spiegel Frigyes	68
Szeghalmy Bálint	69
Sztarill Ferenc	69
Vágó József – Vágó László	70
Ismeretlen tervezők alkotásai	71
JELENTŐSEBB SZECESSZIÓS STÍLUSÚ ÉPÜLETEK	73
Sztarill-palota	73
Füchsl-palota	77
Adorján-ház I.	81
Adorján-ház II.	85
Stern-palota	88
A Fő utcai Moskovits-palota	93
Ipar- és kereskedelmi Kamara székháza	97
Poynár-ház	99
Fekete Sas-palota	104
A Fekete Sas-palota építésének előzményei	106
A Fekete Sas építése	111

Tervváltozatok	117
A homlokzatok leírásai, díszítései	121
Az utóbbi évtizedek restaurálási eseményei	124
A Szent László téri Moskovits-palota	125
Darvas-La Roche-ház	129
Csendőriskola	133
Ullmann-palota	138
Apolló-palota	140
JEGYZETEK	149
NAGYVÁRAD SZECESSZIÓS INGATLANAI (táblázat)	168
KÖNYVÉSZET	171
Az idézett művek rövidítésjegyzéke	171
A szerző eddig megjelent munkái	176

**A Partiumi füzetek kiskönyv-sorozatában
eddig megjelent munkák:**

1. Borbély Gábor – Csernák Béla: *Bihar*
2. Kordics Imre: *Sírok, sírjelek a Várad-Olaszi temetőben*
3. Péter I. Zoltán: *Félicsfürdő*
4. Dánielisz Endre: *Nagyszalonta – városismertető*
5. Benedek Zoltán: *Nagykároly – református templom*
6. Bessenyei István: *Sarmaság*
7. *Hol sírjaink domborulnak – partiumi temetők* (gyűjteményes kötet)
8. Major Miklós: *Szilágyság – tájak, műemlékek, emlékhelyek*
9. Dukrét Géza – Péter I. Zoltán: *Püspökfürdő*
10. Dánielisz Endre: *„Csonkatorony nyúlik a felhőbe...”*
11. Bunyitay Vince – Fodor József: *Székesegyházi Bazilika – Nagyvárad*
12. Alexandru Pop: *Varadinum – a vizek határolta város és vár*
13. *A szabadságharc zászlaja alatt* (gyűjteményes kötet)
14. Jancsó Árpád: *Rajtuk taposunk – A Bánság útjai a 19. században*
15. Kupán Árpád: *Mezőtelegd iskola története*
16. Csilik József: *István király Szent Jobbja és Szentjobb község története*
17. Emődi János: *Erdélyi barlangfeliratok a 16–20. századból*
18. Szabó István: *Ottomány* (kismonográfia)
19. Csorba Mihály: *Érsemjén* (kismonográfia)
20. *Turulmadaras emlékműveink* (gyűjteményes kötet). Összeállította Dukrét Géza
21. Dr. Mózes Károly: *A nagyváradai egészségügyi oktatás történetéből*
22. *Rév, Erdély sziklakapuja*
23. *A műemlékvédelem fölöttébb szükséges voltáról.* Évkönyv. Összeállította Dukrét Géza
24. Nánási Zoltán: *Dr. Andrásy Ernő az Érmellék utolsó polihisztorja*
25. *Nagyvárad tudós püspökei*
26. György Irén: *Szalacs* (kismonográfia)
27. Antal Béla: *Biharpüspöki*
28. Balláné Bakó Erzsébet – Török Ferenc: *Albis* (kismonográfia)
29. Pásztai Ottó: *„Aki fényt hagyott maga után...”*
30. Péter I. Zoltán: *Nagyvárad római katolikus székesegyházai*

31. Kiss Kálmán: *Egri község* (kismonográfia)
32. Dr. Mózes Teréz: *A révi fazekasság monográfiája*
33. Emődi János – Varga Árpád: *Telegdi sírkövek, emléktáblák*
34. Jósa Piroska: *Ezüstös gépmadarak szárnyán érkezett a halál*
35. Dukrét Géza: *Emlékművek, emléktáblák Bihar megyében I.*
36. Anzik Albert: *Livada – Sárközújlak*
37. Bozsóky Krestyán Ilona: *A temesvári iparoktatás kezdeteiről*
38. Dukrét Géza: *Hegyköz* (történeti monográfia)
39. Kormányos László: *Városfejlesztés Nagyváradon a 20. század elején*
40. Dukrét Géza: *A bihari turizmus története*
41. Velcsov Margit: *Bartók Béla és Nagyszentmiklós*
42. Szilágyi József: *Tóti község monográfiája*
43. Kovács Rozália: *Érmihályfalvi temetők*
44. Dukrét Géza – Péter I. Zoltán: *Nagyvárad városismertető*
45. Kupán Árpád – Dukrét Géza: *1956 emlékezete Biharban*
46. *Bartók Nagyváradon a helyi sajtó tükrében.* Összeállította Thurzó Sándor
47. Kupán Árpád: *A mozi évszázada Nagyváradon*
48. Gavallér Lajos: *Micske a helynevek tükrében*
49. Péter I. Zoltán: *Nagyvárad műemlék épületei*
50. *Nagyvárad ipartörténete*
51. Jósa Piroska: *Bihari sorsok, a változó időben*
52. Ujj János: *Arad építészeti emlékei*
53. Pávai Gyula: *Mesélő aradi házak*
54. Dukrét Géza: *Emlékművek, emléktáblák Bihar megyében II.*
55. *Épített örökségünk, a helytörténeti kutatás tükrében.* Összeállította: Dukrét Géza
56. Orosz Otília Valéria: *Műemlék orgonák az Érmelléki Református Egyházmegyében*
57. Borbély Gábor: *Szőlő és bor az Érmelléken*
58. *A Bölcsőtől a Síríg – 250 éve született Kazinczy Ferenc*
59. Kiss Kálmán: *Túrterebes egyház- és iskolatörténete*
60. Szentjóby Szabó Andor: *Ottomány szülöttje, Kufstein halottja*
61. S. Németh Katalin: *Vigyázó kövek*
62. Kupán Árpád: *Párhuzamos életrajzok*
63. Papp Attila: *Az én Margittám. Érzelmes városmonográfia*
64. Ványai Mária: *Hidak a viharlámpa fényében*
65. Szilágyi István: *Csillagváros visszavárta katona fiát*

